

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

БОГДАНА МЕЛЬНИЧЕНКО

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПЕРЕТВОРЕННЯ
В ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ
НАПРИКІНЦІ ХХ СТ.
(НА МАТЕРІАЛАХ ПОЛЬЩІ, ЧЕХІЇ
ТА СЛОВАЧЧИНИ)

Монографія

Львів
2012

УДК 342 (4-01) «19»
ББК X 80 (45)
М 483

*Рекомендовано до друку Вченою радою Львівського інституту
Міжрегіональної Академії управління персоналом
(протокол № 2/12 від 05 квітня 2012 року)*

Рецензенти:

Макаручук В.С. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри історії держави і права Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка»;

Шевченко А.С. – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, начальник кафедри теорії та історії держави та права Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка.

Мельниченко Б.Б.

М 483 Політико-правові перетворення в Центральньо-Східній Європі наприкінці ХХ ст. (на матеріалах Польщі, Чехії та Словаччини): монографія / Б.Б. Мельниченко. – Львів: ЛьвДУВС, 2012. – 204 с.

ISBN 978-611-511-098-8

Монографія присвячена комплексному історико-правовому аналізу демократичних змін у країнах Центральньо-Східної Європи наприкінці ХХ ст. На основі нормативного і фактологічного матеріалу розглянуто політико-правові перетворення в країнах Центральньо-Східної Європи. Здійснено комплексний аналіз правових аспектів повної інтеграції країн Центральньо-Східної Європи до Європейського Союзу, проаналізовано зміни у зовнішній політиці країн Центральньо-Східної Європи в нових геополітичних умовах та правове закріплення цього процесу.

Монографія рекомендована для викладачів, науковців, аспірантів, здобувачів, практичних працівників, студентів вищих навчальних закладів.

Опубліковано в авторській редакції

**УДК 342 (4-01) «19»
ББК X 80 (45)**

ISBN 978-611-511-098-8

© Мельниченко Б.Б., 2012
© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2012

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	5
--	----------

Вступ	7
--------------------	----------

Розділ 1. Джерела, історіографія та методологія дослідження	9
--	----------

1.1. Джерельна база.....	9
--------------------------	---

1.2. Історіографія питання	14
----------------------------------	----

1.3. Методологія дослідження.....	22
-----------------------------------	----

Висновки до розділу 1.....	29
----------------------------	----

Розділ 2. Революційні процеси і демократичні перетворення у Центрально-Східній Європі. Зміни в праві.....	31
--	-----------

2.1. Внутрішні та зовнішні передумови демократизації в країнах світової системи соціалізму	31
--	----

2.2. Демонтаж соціалістичної держави і права	48
--	----

2.3. Реформа цивільного і господарського законодавства	87
--	----

2.4. Зміни у кримінальному праві.....	109
---------------------------------------	-----

Висновки до розділу 2.....	121
----------------------------	-----

Розділ 3. Правове забезпечення процесів інтеграції країн Центрально-Східної Європи до Європейського Союзу.....	123
---	------------

3.1. Посткомуністичні конституції країн Центрально-Східної Європи як передумова євроінтеграції.....	123
---	-----

3.2. Зміни у зовнішній політиці країн Центрально-Східної Європи. Міжнародно-правове закріплення нових політичних реалій.....	155
Висновки до розділу 3.....	171
Висновки.....	173
Список використаних джерел	178

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВГ	Вишеградська група (Польща, Чехія, Словаччина та Угорщина)
ГК	Господарський кодекс
ГПН	Громадськість проти насилля (опозиційний рух у Словаччині з 19 листопада 1989 р.)
ГФ	Громадянський Форум (опозиційний рух у Чехії з 19 листопада 1989 р.)
ЕВС	Економічний і валютний союз
ЄБРР	Європейський банк реконструкції та розвитку
ЄЕС	Європейське Економічне Співтовариство
ЄК	Європейська Комісія
ЄП	Європейський Парламент
ЄР	Європейська Рада
ЄС	Європейський Союз
ЗЄС	Західноєвропейський Союз
КК	Кримінальний кодекс
КОР	Комітет захисту прав робітників (Польща)
КПЧ	Комуністична партія Чехословаччини
НБСЄ	Нарада з безпеки та співробітництва в Європі
НДР	Німецька Демократична Республіка
НКС	Національний круглий стіл
НРБ	Народна Республіка Болгарія
НФ	Національний фронт (Чехословаччина)
ОВД	Організація Варшавського договору
ПНР	Польська Народна Республіка
ПСП	Польська селянська партія

ПОРП	Польська об'єднана робітничча партія
РЕВ	Рада Економічної Взаємодопомоги (міжурядова організація соціалістичних країн)
РЄ	Рада Європи
РЗДС	Рух за демократичну Словаччину (із 22 червня 1991 р.)
РП	Республіка Польща
СДПР	Соціал-демократія Республіки Польщі
СНП	Словацька народна партія
СР	Словацька Республіка
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
США	Сполучені Штати Америки
ФРН	Федеративна Республіка Німеччина
ФЗ ЧСФР	Федеральні Збори Чехословацької Федеративної Республіки
ЦЄІ	Центральноєвропейська ініціатива
ЦК	Цивільний кодекс
ЦК КПЧ	Центральний комітет комуністичної партії Чехословаччини
ЦК ПОРП	Центральний комітет Польської об'єднаної робітниччої партії
ЦСЄ	Центрально-Східна Європа
ЧР	Чеська Республіка
ЧССР	Чехословацька Соціалістична Республіка
ЧСФР	Чехословацька Федеративна Республіка
PHARE	Програма надання допомоги країнам- кандидатам ЄС

ВСТУП

Рубіж 80-х – початку 90-х років ознаменувався смугою революційного оновлення більшості країн «реального соціалізму». За короткий проміжок часу відбулися радикальні зміни майже в усіх сферах суспільного життя центральноєвропейських народів. З одного боку, вони завершилися крахом локальних комуністичних режимів, а з іншого – пришвидшили розпад і ліквідацію всієї системи соціалізму, відкрили нові перспективи й шляхи розвитку країн Центрально-Східної Європи. Ці події були, поза сумнівом, революцією, в розумінні кардинального, подекуди насильницького ламання панівних державно-правових моделей. Водночас, то були революції «оксамитові», оскільки обійшлося без кровопролиття. Тодішні події можна класифікувати як унікальні не тільки в європейській, а й у світовій історії XX ст.

Майже в усіх означених країнах події розгорталися шляхом приходу до влади демократичних сил, які на перших же вільних виборах отримували більшість на хвилі критики тоталітаризму та комунізму. Основними завданнями реформаторів стали: демократизація суспільно-політичного життя, становлення ринкових відносин та демократичних інститутів, відтворення європейської ідентичності.

Для розуміння дійсного стану справ важливо розглянути загальну картину не лише політичних змін, а й реформи в різних галузях права: конституційному, цивільному, господарському, кримінальному та ін. Адже саме ці зміни й дотримання алгоритму їх проведення закріпили незворотність політичних процесів демократизації.

Досвід країн Центрально-Східної Європи заслуговує на всебічне вивчення, оскільки вони в порівняно короткий проміжок часу завершили перехідний період, здійснили відповідні реформи і стали повноправними членами Європейського Союзу, отримавши широкий доступ до його програм науково-технічного, економічного, культурного розвит-

ку. Дослідження демократичних процесів у центральноевропейських країнах, поза всяким сумнівом, може бути корисним для сучасної України.

Оскільки історіографії проблеми присвячено окремий розділ дослідження, доцільно обмежитися найвідомішими іменами політиків та науковців, котрі висвітлювали процеси демократизації держави і права в країнах ЦСЄ в останні десятиріччя минулого століття. Це політики – В. Гавел, Р. Шустер, М. Горбачов, Дж. Буш-старший, Г. Кіс-сінджер, зарубіжні та вітчизняні правознавці: П. Вандич, Д. Норман, М. Мареско, В. Лемак, Р. Ангола, В. Струтинський, В. Шаповал, С. Алексеєнко, В. Навроцький, В. Гришук, О. Соловйова та ін.

На жаль, роботи, яка узагальнювала б основні зміни в державному устрої, механізмах державного управління та праві посткомуністичних держав ЦСЄ на разі немає.

У монографії розглянуто міжнародно-правові передумови процесів демократизації в країнах світової системи соціалізму; узагальнено основні зміни в інститутах права соціалістичних країн, що уможливили подальшу еволюцію правових систем країн колишнього соціалістичного табору; проаналізовано зміни у зовнішній політиці країн Центрально-Східної Європи в нових геополітичних умовах та правове забезпечення цього процесу; здійснено комплексний аналіз правового супроводу процесів інтеграції країн Центрально-Східної Європи до Європейського Союзу.

Висновки та основні положення монографії сприяють подальшому розвитку теоретичної основи процесів демократизації країн Центрально-Східної Європи, використанню сформульованих пропозицій у законотворчій діяльності, науково-дослідній роботі та навчальному процесі.

Розділ 1

ДЖЕРЕЛА, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Джерельна база

Вивчення проблеми вимагає розгляду широкого спектру джерел. За своїм походженням, характером та змістом їх можна умовно поділити на кілька груп: 1) законодавча база (національні закони та Конституції Польщі, Чехії та Словаччини); 2) нормативні документи (програми урядів Польщі, Чехії та Словаччини); 3) тематичні збірники архівних документів; 4) офіційні матеріали й документи інститутів ЄС; 5) довідникова література, статистичні дані; 6) мемуари, спогади, щоденники державних і політичних діячів, які були безпосередніми учасниками подій 1989–1990-х та подальших років й формували зовнішньополітичну стратегію, ухвалювали політичні рішення, керували процесами демократизації, ринкової трансформації й інтеграції Польщі, Чехії й Словаччини до Європейського Союзу.

Законодавчою базою дослідження стали оновлені конституції країн Центрально-Східної Європи, в яких проголошено основні принципи демократичної державності, а саме: загальні засади конституційного ладу, конституційно-правові основи здійснення державної влади – законодавчої, виконавчої, судової, зміни в територіальному устрої та місцевому самоврядуванні [33; 34; 38].

Після «оксамитових революцій» 1989–1990-х рр. у центральноевропейських державах відбувався процес законодавчого забезпечення становлення демократичних інститутів. Саме зміни в конституційному, цивільному, господарському, кримінальному праві закріпили необоротність політичних процесів демократизації [1–51].

Важливою групою джерел є програми діяльності перехідних та посткомуністичних урядів. Це «Національна стратегія інтеграції» [85], «Стратегія національної безпеки Республіки Польщі» [109] та «Стратегія розвитку польської співпраці» [110] – у Польщі; «Національна програма підготовки Чехії до членства в ЄС» [84] та «Національна програма регіонального розвитку» [87] – у Чехії; «Національна програма правової адаптації» [86] – у Словаччині.

Окремі тематичні збірники архівних документів суттєво доповнили джерельну базу дослідження. Це опубліковані архівні документи, зібрані польськими, чеськими та словацькими дослідниками, що стосуються революційних процесів у Центральній-Східній Європі в 1989–1990-х рр., зокрема діяльності опозиційних рухів у Польщі та Чехословаччині [66; 67; 74; 83; 88; 89; 108; 111; 112]. Вони дали змогу на належному науковому рівні розкрити причини суспільно-політичної кризи у країнах Центрально-Східної Європи наприкінці ХХ ст. і показати її хід та наслідки для країн регіону.

Цікаві документальні відомості про діяльність опозиційних рухів, а саме Незалежної самоврядної професійної спілки «Солідарність» – у Польщі та «Хартії 77», «Громадянського Форуму» – у Чехословаччині, містяться у збірниках «Солідарність» (1980–1981 рр.). Основні документи, хроніка діяльності, бібліографія» [88], «Хартія 77. 1977–1989. Від моральної до демократичної революції» [67] та «Громадянський форум. Події. Документи» [89].

Окремі матеріали з досліджуваної теми опубліковано, також, у документальних збірниках «Десять празьких днів. 17–27 листопада 1989» [72] та «Прискорений пульс історії» [119].

Безперечно важливість для вивчення інтеграційних процесів країн ЦСЄ до євроатлантичних структур та ЄС мали офіційні матеріали й документи інститутів Євросоюзу.

У цьому зв'язку вкажемо на Європейські угоди (Угоди про асоціацію з країнами ЦСЄ), які містили

положення щодо регулювання відносин, політичного, економічного, культурного та фінансового співробітництва між країною, яка підписала Угоду, та Європейським Союзом [76–78].

Важливими джерелами для написання роботи стали доповіді Європейської Комісії, що містили аналіз ситуації в країнах-кандидатах відповідно до прийнятих у Копенгагені 1993 р. критеріїв членства. Це «Порядок денний – 2000» («Agenda 2000») [60–64], а також регулярні звіти ЄК про готовність країн-кандидатів до вступу в ЄС [68; 69; 75; 93–104]. Зауважимо, що однією з найважливіших вимог, які висувалися до майбутніх членів, була адаптація правової системи країн-кандидатів до стандартів ЄС.

У контексті дослідження не менш важливим є аналіз положень так званої Білої книги «Підготовка асоційованих країн Центральної та Східної Європи до інтеграції у внутрішній ринок Європейського Союзу», яка була прийнята на засіданні Європейської Ради в Ессені 3 травня 1995 р. [116]. Цей документ передбачав створення Спільного внутрішнього ринку, а також адаптації національного законодавства країн регіону до вимог *acquis communautaire* (сукупність правових норм, що є основою правопорядку в ЄС). Наголосимо, саме зміни у праві та реформування економіки мали забезпечити вступ центральноєвропейських держав до Європейського Союзу.

Довідки з різних сфер політики країн ЦСЄ та ЄС, інформація про новоухвалені нормативні документи, поточну діяльність урядів, статистичні дані тощо містяться у словниках, статистичних довідниках [262–270].

Особливу цінність для дисертаційної роботи становлять спогади, мемуари, щоденники державних і політичних діячів. Прикладом аналізу гострих соціальних проблем є розповідь колишнього дисидента, лідера «Хартії 77», Президента Чехословаччини, а згодом Чехії – Вацлава Гавела під назвою «Влада безвладних» [122]. Автор аналізує зміни у всіх сферах суспільно-політичного життя Чехії

та Словаччини після «оксамитової революції» 1989 р., зміни у зовнішній політиці.

Ми використали також спогади Президента Словацької Республіки Рудольфа Шустера «Ультиматум» [129]. Це документальна сповідь про політичну діяльність як голови Словацької Національної Ради в період переходу від тоталітарно-командного режиму до розбудови демократичної держави і громадянського суспільства. Зокрема, Р. Шустер розповідає про причини й характер загострення словацько-чеських відносин, про хід виборів президента ще об'єднаної ЧСФР – В. Гавела, про люстрацію – заборону колишній комуністичній номенклатурі посідати керівні посади в органах державної влади й управління, та інші гострі питання.

Цікавими є спогади Президента СРСР М. Горбачова «Роки складних рішень: 1985–1992 рр.» [123], «Життя і реформи» [124], «Перебудова і нове мислення для нашої країни та всього світу» [125], в яких проаналізовано події кінця 80-х – початку 90-х років у країні. Як відомо, друга половина 80-х рр. XX ст. ознаменувалася початком перебудовчих процесів у Радянському Союзі. Як тільки ослабли важелі силового тиску з боку центру світового соціалізму – СРСР, соціалістичні країни Центрально-Східної Європи одна за одною вийшли 1989 р. з режиму тоталітаризму. Так починалася зміна суспільного ладу в НДР, Польщі, Болгарії, Румунії, Угорщині, Чехословаччині. У 1991 р. захитався і став розколюватися на національні держави Радянський Союз. Варто відзначити, саме ці події вплинули на активізацію опозиції в центрально-європейських державах. Автор визначає «перебудову», «реформацію», «гласність» як «цілісний революційний процес, здійснюваний демократичними методами народом і для народу» [125, с. 20].

У своїх численних працях М. Горбачов зауважував, що «перебудова» «почалася зверху». «Інакше й бути не могло в умовах тоталітаризму», – зауважував він [124,

с. 281]. М. Горбачов неодноразово наголошував на необхідності «створення надійного та ефективного механізму прискорення соціально-економічного розвитку суспільства, надання йому більшої динаміки» [125]. Висловлював думку про «доцільність і готовність співпраці в усіх напрямках, причому... й з «несоціалістичними» країнами, їх об'єднаннями, в першу чергу з ЄЕС» [125, с. 171].

Не менш цікавою є книга «Многая літа... Михайлу Горбачову – 70», яка вийшла до 70-річчя політика [127]. Вона складається з вітальних нарисів відомих політиків, учених, діячів культури і мистецтва, підприємців присвячених діяльності М. Горбачова. Автори висловлюються відверто, іноді полемічно, не наполягаючи на безперечності своїх суджень та оцінок, що стосуються феноменів «перебудови», «гласності» та «нового мислення».

Цікаві спостереження з цього приводу зробив і завідувач міжнародним відділом ЦК КПРС, а згодом посол СРСР у ФРН В. Фалін у своїх мемуарах «Конфлікти у Кремлі. Присмерки богів по-російськи» [128]. Автор ґрунтовно поаналізував «перебудову», «технологію формування зовнішньої політики СРСР», «військово-політичні акції Організації Варшавського договору».

Питання демократичних перетворень у Центрально-Східній Європі в перехідний період деякою мірою відображено у спогадах колишнього президента США Дж. Буша-старшого і його радника з питань національної безпеки Б. Скоукрофта «Світ став іншим» [121]. Це своєрідний «звіт» про зовнішню діяльність США під час президентства Дж. Буша-старшого. Окрім того, автори висвітлюють своє бачення революційних процесів у центральноєвропейських державах у 1989–1990-х рр., аналізують їх причини та наслідки: «Адміністрація Буша досягла своєї мети, яка стояла перед США з 50-х років, – звільнення Східної Європи та ліквідації смертельної загрози США (...) Східна Європа скинула радянський гніт, Німеччина

об'єдналась, і Радянський Союз був розпущений без кровопролиття» [121, с. 12–13].

Ґрунтовною є праця радника президента США з національної безпеки, а згодом держсекретаря США Г. Кіссінджера «Дипломатія», де проаналізовано історичні події із XVII до кінця XX ст. та їхні наслідки для людства [126]. Зокрема, у Розділі I «Новий світовий лад», Г. Кіссінджер зазначив: «Нормальний світовий міжнародний лад повинен базуватися на демократії, вільній торгівлі і міжнародному праві» [126, с. 10–18]. «Розвал комунізму, – стверджував Г. Кіссінджер, – був помітним уже у другий термін перебування Рейгана на посту президента, а до того часу, коли він покинув той пост, став неминучим» [126, с. 696].

На нашу думку, наведена джерельна база дає змогу досить об'єктивно й повно дослідити процеси демократичних перетворень у країнах Центрально-Східної Європи наприкінці XX ст., зокрема рушійні сили «оксамитових революцій», зміни у праві країн регіону, відносини між країнами ЦСЄ та Європейським Союзом, правове забезпечення інтеграційних процесів.

1.2. Історіографія питання

Історіографія питання охоплює значний за науковим спектром та обсягом масив літератури, яка, в основному, висвітлює історію становлення демократії в посткомуністичних державах наприкінці XX ст. Революційні процеси у Центрально-Східній Європі 1989–1990-х рр. та їхні наслідки стали об'єктом дослідження багатьох науковців. Проте процес реформування правових інститутів у Польщі та Чехословаччині після «оксамитових революцій» у країнах регіону не став предметом спеціального вивчення чи то в польській, чеській, словацькій, чи в українській, російській історіографії.

З-поміж західних учених, які досліджували причини та наслідки демократичних змін країн ЦСЄ, виділимо: П. Вандича [138], Л. Волчіка [260], А. Ослунда [170], В. Тисменяну [197], М. Мареско [238], Дж. Маркоффа [239], Д. Нормана [168], Ж. Дюрозеля [143], Ф. Тоді [199].

Важливі питання правового забезпечення посткомуністичного розвитку центральноевропейських держав висвітлено у праці американського славіста польського походження П. Вандича «Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від середньовіччя до сьогодення» [138]. Автор розглянув проблеми історичного розвитку Польщі, Чехії, Словаччини й Угорщини від Середньовіччя до падіння комунізму. До основних причин нищівної поразки комуністичного режиму П. Вандич відносить такі, як: заперечення комуністами національної традиції і культурно-релігійної спадщини, наруга над свободою та непридатність тодішнього режиму до реформування [138, с. 334].

Грунтовним дослідженням проблеми ліквідації комуністичних режимів у країнах Центрально-Східної Європи є монографія американського історика В. Тисменяну «Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела» [197]. У ній автор на основі порівняльного підходу докладно проаналізував історичні процеси розвитку та виходу з радянського впливу країн Центрально-Східної Європи, специфіку системних трансформацій у центральноевропейських державах наприкінці ХХ ст., що відрізняють країни: Чехію від Словаччини, Румунію від Болгарії, Польщу від Росії тощо.

Питання інтеграційних процесів наприкінці ХХ ст. ґрунтовно висвітлено у праці британського науковця М. Мареско «Асоціативне членство, співпраця, передвступна та вступна стратегія у розширенні Європейського Союзу. Відносини ЄС із країнами Східної Європи» [238]. Аналізуючи проблеми глобального розвитку цивілізації, автор зосередився на особливостях реалізації інтеграційної стра-

тегії країн Центрально-Східної Європи, зокрема узагальнив правове забезпечення інтеграції країн Центрально-Східної Європи до ЄС.

«Оксамитові революції» у країнах ЦСЄ, припинення дії Варшавського договору, демократичні реформи в країнах регіону, поглиблення та розширення інтеграційних процесів не залишилися поза увагою відомих учених-міжнародників. Серед них виокремимо: Д. Нормана [168], Ж. Дюрозеля [143], Ф. Тоді [199].

Оцінки і прогнози зарубіжних учених мають певне наукове і методологічне значення. Процеси демократизації центральноєвропейських країн західні науковці осмислюють у контексті основних загальноєвропейських і світових тенденцій. Позиція вчених у багатьох питаннях не завжди збігається. Предметом наукової дискусії є переоцінка соціалістичного минулого та спроба пояснити феномен демократичних перетворень у Центрально-Східній Європі. Разом з тим, усі дослідники схиляються до висновку, що йдеться про один з кардинальніших поворотів у світовій політиці та історії.

Не стоять осторонь цієї проблематики польські, чеські та словацькі дослідники. Після «оксамитових революцій» 1989–1990-х рр. науковці почали широко цікавитися тими суспільно-політичними процесами, що відбулися в східноєвропейських державах, їхніми передумовами, наслідками. У науковій літературі дедалі чіткіше простежується значення, яке мали «оксамитові революції» для країн регіону.

Проблемам трансформації Польщі від одного суспільно-політичного устрою до іншого, змінам в окремих галузях права, переходу від командної економіки до ринкової, динаміці тих процесів та їхнім наслідкам присвятили свої праці такі польські дослідники, як: Г. Іздебський [227], М. Кулеша [234], Г. Регульський [249] (реформа публічного управління); К. Парульський [245] (реформа

органів прокуратури); Г. Гожеляк [223; 224], Г. Рудлевський [250] (інтеграційні процеси).

У своїх працях авторам вдалося привернути увагу до перших змін у правовій системі країни, до правового забезпечення реформування польської економіки. Відзначимо, Польща одна з перших вийшла з посткомуністичної кризи і стала лідером серед країн регіону при переході від планової адміністративно-командної системи управління до ринкових відносин.

Позиція науковців щодо оцінок переходу до ринкових відносин наприкінці 80-х – на початку 90-х років не завжди є однозначною. На думку головного польського реформатора того часу Л. Бальцеровича, така неоднозначність є «...наслідком помилкового розуміння соціальних і політичних аспектів процесу економічного переходу – безпрецедентного в історії людства як за характером економічних перетворень, так і за ризиком соціального протесту, викликаного запровадженням тієї чи іншої економічної стратегії і, зокрема, «шокової терапії» [120, с. 117–118].

Цікавою є праця польських учених-політологів А. Антошевського і Р. Гербути «Західноєвропейські демократії. Порівняльний аналіз», у якій автори спробували комплексно дослідити процес переходу до демократії постсоціалістичних країн, проаналізували основні передумови та наслідки тих процесів [211].

Ґрунтовним дослідженням суспільно-політичних та соціально-економічних перетворень Польщі є праця З. Загурського «Структурні бар'єри трансформації та інтеграції», де автор проаналізував польські реформи, їхню динаміку, висловив своє бачення щодо тих подій [261].

Трансформаційним процесам кінця XX ст. у Центрально-Східній Європі присвячена праця А. Пшеворського «Демократія та ринок. Політичні й економічні реформи в Східній Європі» [248]. У книзі автор розглядає не тільки процеси реформування права у період переходу від однієї

політичної та економічної системи до іншої, а й сутність та умови стабільної демократії, важливість реформування правових інститутів та економічних відносин, значення регіональних і глобальних економічних процесів у сучасному світі. А. Пшеворський наголошує, що демократичні інститути, «завжди виникають як результат переговорів», а демократія – «всього лише система врегулювання конфліктів» [248, с. 12].

У контексті нашого дослідження, зокрема під час розгляду питання щодо реформування цивільного і господарського права у центральноєвропейських державах, важливе значення мала колективна праця польських учених Р. Фрідмана і А. Рапачинського «Приватизація в Центральній Європі» [202], в якій автори висвітлили всі труднощі процесу переходу посткомуністичних країн до ринкової економіки, зокрема питання власності. Процес реформування відносин власності в посткомуністичних країнах супроводжувався здійсненням політики роздержавлення та приватизації, пов'язаної зі структурною перебудовою економіки, змінами у формах господарювання, створенням засад для переходу до ринкових відносин. Проблеми в цій галузі досі дискусійні, зокрема й в Україні.

Передумовам та безпосередньо процесу «оксамитової революції» 1989 р. в Чехословаччині присвятили свої праці: Й. Прохазка [247] (проблеми повоєнного розвитку); М. Отагал [243] (опозиційні рухи Чехословаччини 1969–1989-х рр.); З. Млинар [240] (криза комуністичної системи), С. Шомолянй [256] (події 17–27 листопада 1989 р.) та інші учені.

Зміни у праві досліджували: В. Павлічек [246], М. Чіч [216], К. Кліма [231], В. Кнапп [232], Д. Ослон [241], Д. Дргонец [218], Л. Цібулка [214; 215] (зміни в конституційному праві); М. Кіндл [230], О. Єглічка [228], К. Дедіч [217] (зміни в цивільному та господарському праві); Й. Балга [212], Й. Терінгел [257], Р. Вантух [259] (зміни в кримінальному праві).

Заслужує на увагу монографія чеського науковця З. Ічінського «Чехословацький парламент після листопадвих подій», де автор проаналізував проблеми становлення чехословацького парламентаризму після 1989 р., зокрема зупинився на проблемах люстрації державного апарату в ЧСФР [229].

Питання демократизації країн Центрально-Східної Європи висвітлювали і в російській історіографії. Ці питання досліджували такі науковці, як: А. Некіпелов [167], О. Вахрамєєв, М. Дерябіна, А. Язикова [139], І. Іванов [151], В. Поздняков, С. Гангжа [174] та ін.

Зміни в окремих галузях права в посткомуністичних державах у перехідний період досліджували: Б. Страшун [192] (зміни в конституційному праві); С. Матицин [164], Р. Євстигнєєв [144], П. Раймент [180], С. Чебанов [207] (зміни в цивільному та господарському праві); Н. Сафанов [183], П. Решетніков [181] (зміни в кримінальному праві).

Безперечно важливість для дослідження має колективна праця провідних співробітників відділу сучасної історії і соціально-політичних проблем країн Центрально-Східної Європи Інституту слов'язнознавства Російської Академії наук (РАН) «Історія антикомуністичних революцій наприкінці XX століття: Центральна і Південно-Східна Європа» [152].

Уперше в зарубіжній історіографії на основі широкої джерельної бази із залученням виданих останнім часом публікацій документів і новітньої спеціальної літератури здійснено фаховий аналіз міжнародного тла і внутрішніх причин «оксамитових революцій» у країнах ЦСЄ, а також їх передумов із врахуванням того, що ці проблеми ще й досі дискусійні. Як зазначають автори книги, низка подій у цих країнах, що розпочалися наприкінці 80-х рр. минулого століття, привели до глибинних змін. Помітне місце займають питання краху командно-адміністративної системи, формування нових демократичних інститутів і

специфіки створення посткомуністичних виконавчих й законодавчих органів влади, що означало процес заміни монополії комуністів на демократичний лад. Загальною особливістю антикомуністичних революцій, як наголошено у книзі, є їхній мирний характер, тому в літературі їх означено як «оксамитові».

Виділимо ще одну колективну працю російських учених «Центрально-Східна Європа в другій половині XX століття» (у трьох томах), де автори спробували комплексно проаналізувати процеси демократизації в країнах ЦСЄ 1990-х років. Зокрема, у другому томі автори зосередили увагу на соціально-економічних і політичних проблемах розвитку країн ЦСЄ, докладно розглянули причини кризи політичної системи в країнах «реального соціалізму», уповільнення темпів економічного розвитку. Однією з ключових тем у цьому дослідженні є «оксамитові революції» 1989–1990-х рр. у країнах регіону. Окремий розділ присвячено особливостям розвитку окремих країн ЦСЄ [205; 206].

Не менш цікавими є праці Е. Задорожнюк, в котрих автор висловила своє бачення змін у Центрально-Східній Європі наприкінці XX ст. [148; 149].

Аналітичний огляд суспільно-політичних процесів 80–90-х років у Центрально-Східній Європі являє собою праця І. Кривогуза «Крах «реального соціалізму» у Європі та долі звільнених народів» [159]. У праці автор розкриває причини краху «реального соціалізму» в Європі та його наслідки для східноєвропейського регіону.

Чільне місце питання демократизації країн Центрально-Східної Європи в перехідний період та їх інтеграції до Європейського Союзу на початку XXI ст. посідають в українській історіографії. З-поміж вітчизняних учених, котрі досліджували цю тематику, виділимо: В. Лемака [162], Р. Жанголу [145], В. Струтинського [194; 195], С. Фе-дуняка [201].

Зміни в праві посткомуністичних держав досліджували такі українські науковці, як: В. Шаповал [209], С. Алексеев [135] (зміни в конституційному праві); О. Островерх [171], Р. Стрільчук [193] (зміни в цивільному та господарському праві); В. Навроцький [166], М. Хавронюк [204], В. Грищук [142], Т. Серватко [186], О. Соловйова [191] (зміни в кримінальному праві) та ін.

Цікавими є праці В. Струтинського, котрий одним із перших у сучасній українській історіографії проаналізував зміни в посткомуністичних країнах у перехідну епоху, їхні передумови, а також відповідальність нових еліт за реалізацію проведених реформ в посткомуністичних країнах [194; 195].

На особливу увагу в українській історіографії заслуговує фундаментальна праця з історії В. Газіна та С. Копилова «Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2002 рр.)» [140]. Автори на багатому фактичному матеріалі висвітлюють історію країн двох континентів і головні тенденції та проблеми суспільного розвитку після Другої світової війни. З позицій історизму піддано всебічному аналізу процеси краху комунізму в Центрально-Східній Європі та розглянуто їхній вплив на подальший розвиток світу, становлення нових незалежних держав і формування нового світопорядку, в основу якого закладаються цінності економічної, політичної та соціальної демократії.

Не менш важливими для дослідження є праці Л. Зашкільняка «Історія Центрально-Східної Європи» [153] та Л. Зашкільняка й М. Крикуна «Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів» [150], в яких ґрунтовно проаналізовано руйнівні сили «оксамитових революцій», зокрема діяльність опозиційних сил.

Вагоме значення для дослідження проблем демократизації країн Центрально-Східної Європи має праця В. Копійки «Європейський союз: заснування і етапи становлення» [158]. У ній автор здійснює історичний експурс у

період становлення Європейського Співтовариства і простежує процес його трансформації до сучасного стану. Окреме місце у праці відводиться питанню «східного розширення» ЄС. Звернення автора до першоджерел нормативно-правової бази Євросоюзу є особливо цінним для нашої роботи.

Важливою для дослідження є праця І. Грицяка «Право та інституції Європейського Союзу», в котрій викладено суть основних складників концепції Європейського Союзу, його правової та інституційної систем [141].

Як бачимо, усі згадані дослідники висвітлюють лише окремі питання демократичних перетворень у Центрально-Східній Європі. Зміни в праві посткомуністичних держав як комплекс перетворень не є основним об'єктом їх досліджень.

1.3. Методологія дослідження

Дослідження «оксамитових революцій» у країнах Центрально-Східної Європи кінця ХХ ст., розбудова засад правової демократичної державності країн регіону, удосконалення правових систем, інтеграція центральноєвропейських держав до Європейського Союзу потребують своїх методологічних засад.

У наукознавстві методологія розуміється як теоретична основа та способи організації пізнавального процесу, що характеризують пізнання з погляду його загальних форм, можливостей пізнавальних засобів та механізмів, які зумовлюють логічну послідовність наукового дослідження [147, с. 25].

П. Рабінович, характеризуючи методологію юридичної науки, зауважує, що це система філософсько-світоглядних підходів (матеріалістичний, ідеалістичний, діалектичний, метафізичний), методів (загальнонауко-

вих, групових та спеціальних) та засобів науково-юридичного дослідження (емпіричні та теоретичні), а також вчення про їх використання в пізнанні праводержавних закономірностей [179, с. 215].

Варто зазначити, що радикальні зміни, котрих в останні десятиріччя зазнали державно-правові реалії в усьому світі, зумовили необхідність адекватної реакції з боку правознавства. Приведення цієї науки у відповідність із соціальними реаліями потребує передусім її методологічного «переозброєння». Воно стає можливим головню на шляху звільнення від її колишньої адміністративно-командної заідеологізованості, демонополізації методологічних підходів, багатоманіття використовуваних методів дослідження. Це – необхідна передумова об'єктивності пізнання державно-правових явищ, поступального розвитку юридичної науки, свободи наукової творчості [154, с. 12–13].

Методологічною основою історико-правового дослідження є дослідницькі підходи, загальні теоретичні принципи наукового пізнання, система методів, способів.

В енциклопедичній та юридичній літературі зазначається, що методологічний підхід – це сукупність знань про процес наукового дослідження [137, с. 111]; світоглядна аксіоматична ідея (засада), побудована на гранично загальних (філософських) категоріях, яка постулює загальну стратегію дослідження, відбір досліджувальних фактів та інтерпретацію результатів дослідження [177, с. 24].

Філософсько-світоглядні підходи формують наукову позицію дослідника, забезпечують ґрунтовну оцінку відповідних явищ та процесів, спрямованість дослідження на отримання певного результату. Основні пізнавальні категорії філософії права, такі як конкретне і абстрактне, явище та сутність, зміст та форма, структура та елементи, окреме та загальне тощо, дають змогу всебічно охарактеризувати правове забезпечення демо-

кратичних та інтеграційних процесів у країнах Центрально-Східної Європи.

Основу методології дослідження становить системний підхід. Це такий аспект дослідження, що передбачає аналіз об'єкта як складного, багатогранного, різноякісного явища, яке складається з елементів, зв'язки між якими утворюють відносно незмінну структуру і забезпечують його цілісність. Разом з тим, для системного підходу характерна певна суперечливість: з одного боку, ціле можна зрозуміти, проаналізувавши його складові частини, і навпаки, а з іншого боку – неможливо зрозуміти ціле в достатній мірі навіть за допомогою найдосконалішого аналізу частин та їх взаємодії. Розв'язання цього парадоксу – необхідність для здійснення аналізу частин як самостійних одиниць, тобто як інтегративних частин цілого і, обов'язково, в контексті аналізу самого цілого [266, с. 950–951].

У контексті дисертації системний підхід полягає у трактуванні демократизації країн Центрально-Східної Європи як процесу з відповідними етапами та динамічним розвитком («оксамитові революції» 1989–1990-х рр. та їхні передумови; правове забезпечення процесів демократизації, зокрема зміни в конституційному, цивільному, господарському, кримінальному праві; правове закріплення зміни зовнішньополітичного курсу та інтеграції до Європейського Союзу).

Виділимо також діалектичний підхід, що охоплює загальні особливості розвитку будь-яких історичних явищ. Застосовуючи його, ми мали змогу об'єктивно вивчити динаміку демократичних процесів, зокрема законодавчого забезпечення становлення демократії у країнах регіону у перехідний період.

Вважаємо ці підходи одними з найважливіших у сучасній науці, оскільки системний приводить до вивчення історичних процесів у їх взаємозв'язку, а діалектичний – дає змогу розглядати їхній розвиток.

Зазначимо, у новітніх публікаціях з проблем методології вітчизняної правової науки пропонується застосовувати системно-інформаційний підхід. У межах цього підходу поєднано елементи речово-матеріальної моделі світу, яку характеризує діалектика, та інформаційно-комунікативної моделі, на якій ґрунтується синергетика. Синергетична методологія є продовженням системного підходу та зорієнтована на динамічність, процесуальність, інтегрованість [165, с. 37].

У методології юридичного пізнання особливе місце займають методологічні принципи (у перекладі з латинської мови принцип означає начало, основа). Вони, по-перше, є основними засадами, вихідними ідеями, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю і відображають суттєві положення теорії, вчення, науки, системи внутрішнього і міжнародного права, політичної, державної чи громадської організації. По-друге, це – внутрішнє переконання людини, що визначає її ставлення до дійсності, суспільних ідей і діяльності [262, с. 110–111].

З метою розширеного аналізу процесів демократизації країн Центрально-Східної Європи наприкінці ХХ ст., зокрема системних змін у праві країн регіону, використано такі принципи: принцип усебічності дослідження держави і права, принцип історизму, принцип комплексності.

Основне значення принципу усебічності полягає в тому, що державно-правові явища повинні досліджуватись в їхніх взаємозв'язках і взаємодії з іншими суспільними явищами і процесами, наприклад політикою, економікою, культурою тощо. Принцип історизму в дослідженнях держави і права означає розгляд державно-правових явищ не лише з огляду на їхній нинішній стан, а й з позицій минулого і передбачення їх майбутнього. Принцип комплексності полягає в тому, щоб досліджувати їх не лише з юридичного погляду, але й враховуючи здобутки інших

суспільних наук — філософії, соціології, політології, економічної теорії [196].

У контексті дисертації принцип усебічності дослідження держави і права забезпечив різноаспектність у розгляді процесів демократизації та інтеграції центральноевропейських держав, дав змогу охарактеризувати зазначені явища не як окремо взяті, а у взаємозв'язку з іншими категоріями, явищами, процесами, насамперед, з реформуванням правових інститутів, наближенням законодавства країн регіону до стандартів ЄС.

Принцип історизму дав можливість розглянути політично-правові зміни країн ЦСЄ в їхньому закономірному історичному розвитку, в тісному зв'язку з конкретно-історичними умовами існування. Демократичні процеси на європейському континенті, геополітичні зміни в центрі Європи вивчаються в конкретних історичних умовах, у тісному взаємозв'язку з розвитком загальнопланетарних процесів, якими є демократизація й інтеграція.

Завдяки принципу комплексності вдалося уникнути суб'єктивізму під час розгляду питань дослідження. Ґрунтуючись на принципі комплексності, демократичні перетворення країн ЦСЄ, зміни у праві, правову основу інтеграційних процесів охарактеризовано не лише з юридичного погляду, а і з позиції таких наук, як філософія, політологія, соціологія, міжнародні відносини тощо. Цей принцип дав можливість вибрати підходи до розуміння зазначених процесів та означити їх і в статичі, і в динаміці; з погляду їх виникнення і розвитку, враховуючи ті цілі, які вони перед собою ставили.

З науковими підходами й принципами, які розглянуто вище, пов'язані конкретні методи, що є важливою складовою методології дослідження. У юридичній і філософській літературі найпоширенішим визначенням методу є вказівка на те, що це спосіб побудови і обґрунтування системи знань: сукупність прийомів і

операцій практичного і теоретичного освоєння дійсності [154, с. 15].

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові та спеціально-юридичні методи дослідження. Дослідницькі методи можна також розподілити дещо умовно на емпіричні (способи виявлення, фіксування, збирання, систематизації інформації про факти та явища) і теоретичні (способи пояснення, тлумачення зібраних даних, побудови понять, концепцій, прогнозів тощо) [178, с. 150].

Застосування діалектичного та історико-правового методів сприяло дослідженню суспільно-політичних змін у Центральній-Східній Європі наприкінці ХХ ст., внутрішніх та зовнішніх передумов демократизації в країнах світової системи соціалізму, зміни зовнішньополітичного курсу центральноевропейських держав.

Формально-юридичний дозволяє вивчати право як таке, у «чистому вигляді», поза його зв'язком з економікою, політикою, мораллю тощо. Призначення цього методу полягає в аналізі законодавства та практики його застосування, у виявленні очевидних аспектів правових явищ без проникнення у внутрішні сутнісні сторони і зв'язки. Він передбачає такі формально логічні прийоми: аналізу і синтезу, індукції і дедукції, абстракції та інших, і дозволяє виробити поняття, описати, узагальнити, класифікувати, систематизувати, зрозуміло передати отримане знання [188]. Цей метод використано для аналізу змін у конституційному, цивільному, господарському, кримінальному праві Польщі та Чехословаччини.

Структурно-функціональний метод ми застосували для дослідження правового статусу органів законодавчої, виконавчої та судової влади в перехідний період.

У контексті дослідження важливим є використання порівняльно-правового методу. Його значення полягає не у відкритті нових фактів, а в науковому поясненні вже знай-

дених, дозволяє у суспільствознавстві замінити експериментальний метод [184, с. 544–545].

Порівняння розуміється як процес відображення і фіксації відношень тотожності, схожості у правових явищах різних держав, а порівнянню піддається одиничне, особливе і загальне в таких явищах. Юридична компаративістика – це насамперед виявлення загального, різного та унікального у правових явищах [198, с. 34–36].

Передумовою для проникнення в сутність зазначених явищ стає пошук їхніх загальних рис, опанування властивих їм закономірностей. Загалом об'єктами порівняння можуть бути системи і галузі права, інститути права, акти законодавства, матеріали юридичної практики і положення юридичної теорії [146, с. 9; 188, с. 558–561].

Використання порівняльно-правового методу дослідження сприяло порівнянню законодавства центральноєвропейських держав, а також законодавства США та країн Західної Європи. Зокрема, цей метод дозволив нам відстежити спільні та відмінні риси демократичних перетворень центральноєвропейських держав, оцінити досягнення кожної країни (Польщі, Чехії та Словаччини) на демократичному шляху.

Методи правового прогнозування та державно-правового моделювання є логічним продовженням частково наукового методу моделювання. Вони дозволяють досліджувати державно-правові явища, процеси та інститути на їхніх моделях, тобто через уявне, ідеальне відтворення об'єктів, що досліджуються. Метод державно-правового моделювання як спосіб вивчення державно-правової дійсності спрямований на відтворення механізму дії держави і права, процесів правового регулювання [188]. Ці методи дозволили на основі врахування досвіду країн Центрально-Східної Європи запропонувати окремі зміни до українського законодавства.

Усі названі методи, безумовно, необхідні для проведення повноцінного, всебічного, завершеного історико-правового дослідження.

Висновки до розділу 1

1. Революційні процеси у Центрально-Східній Європі 1989–1990-х рр. та їхні наслідки стали об'єктом дослідження багатьох науковців. Проте, зміни у праві пост-соціалістичних держав як комплекс перетворень не були основним об'єктом дослідження. На основі опрацьованих джерел та історичної літератури ми розкрили плюралізм поглядів і низку концептуальних суперечностей, що стосуються проблематики дослідження. Це ще раз вказує на актуальність теми.

2. У ході дослідження нами використано: *національні закони* та Конституції Польщі, Чехії та Словаччини (ці законодавчі джерела є основними в нашому дослідженні); *нормативні документи* (програми діяльності перехідних та посткомуністичних урядів Польщі, Чехії та Словаччини); *опубліковані архівні документи, зібрані польськими, чеськими та словацькими дослідниками*, що стосуються революційних процесів у Центрально-Східній Європі в 1989–1990-х рр., зокрема діяльності опозиційних рухів у Польщі та Чехословаччині; *офіційні матеріали й документи інститутів Євросоюзу*, зокрема Угоди про асоціацію з країнами ЦСЄ, які містили положення щодо регулювання відносин, політичного, економічного, культурного та фінансового співробітництва між країною, яка підписала Угоду, та Європейським Союзом; *довідникову літературу*, яка містить у собі довідки з різних сфер політики країн ЦСЄ та ЄС, інформацію про новоухвалені нормативні документи, поточну діяльність урядів, статистичні дані тощо; *спогади, мемуари, щоденники державних і політичних діячів*, які були безпосередніми учасниками подій 1989–1990-х та подальших років й формували зовнішньополітичну стратегію, ухвалювали політичні рішення, керували процесами демократизації, ринкової трансформації й інтеграції Польщі, Чехії й Словаччини до Європейського Союзу.

3. Історіографія питання охоплює значний за науковим спектром та обсягом масив літератури, яка, в основному, висвітлює історію становлення демократії в посткомуністичних державах наприкінці ХХ ст. З-поміж найвідоміших науковців, котрі висвітлювали процеси демократизації держави і права в країнах ЦСЄ в останні десятиріччя минулого століття, виокремимо: П. Вандича, Д. Нормана, М. Мареско, В. Лемака, Р. Анголу, В. Струтинського, В. Шаповала, С. Алексеєнко, В. Навроцького, В. Грищука, О. Соловійову та ін.

4. Основу методології дослідження причин та наслідків «оксамитових революцій» у країнах Центрально-Східної Європи кінця ХХ ст. становить системний підхід, що полягає у трактуванні демократизації країн Центрально-Східної Європи як процесу з відповідними етапами та динамічним розвитком («оксамитові революції» 1989–1990-х рр. та їхні передумови; правове забезпечення процесів демократизації, зокрема зміни в конституційному, цивільному, господарському, кримінальному праві; правове забезпечення зміни зовнішньополітичного курсу та інтеграції до Європейського Союзу).

5. Теоретико-методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові та спеціально-юридичні методи. Вони дали змогу комплексно проаналізувати процеси демократизації країн Центрально-Східної Європи, зокрема зміни у праві країн регіону в перехідний період, здійснити порівняння законодавства центральноевропейських держав із законодавством США та країн Західної Європи, зокрема, відстежити спільні та відмінні ознаки демократичних перетворень центральноевропейських держав, оцінити досягнення кожної країни (Польщі, Чехії та Словаччини) на шляху демократизації.

Розділ 2

РЕВОЛЮЦІЙНІ ПРОЦЕСИ І ДЕМОКРАТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ. ЗМІНИ В ПРАВІ

2.1. Внутрішні та зовнішні передумови демократизації в країнах світової системи соціалізму

Демократизація є складним і суперечливим політичним процесом, у межах якого в певних країнах та регіонах відбуваються переходи від недемократичних політичних режимів до демократії. Кожен перехід до демократичного режиму відбувається за специфічних умов конкретної країни, але загалом на основі єдиних закономірностей та відповідно до відносно вузького набору варіантів. Цілком погоджуємося з думкою західного вченого Дж. Маркоффа, що демократія – мета, яка постійно зникає, до якої постійно прагнуть покоління демократів, що змінюються, але вона практично ніколи повністю не досягається [239, с. 37–38].

Наголосимо, що для аналізу перехідного етапу важливими є такі чинники, як: тип попереднього політичного режиму (авторитарний чи тоталітарний, або їхні різновиди); рушійні сили, що ініціюють, а згодом і підтримують рух на шляху до демократії; шляхи і способи здійснення переходу; внутрішні та зовнішні чинники, що прямо чи опосередковано сприяють або перешкоджають його перебігу.

«Оксамитові революції» 1989–1990-х рр. у країнах Центрально-Східної Європи були спрямовані проти комуністичного тоталітаризму, що панував у регіоні майже весь післявоєнний період (1945–1990) [152].

У лютому 1945 р. у Ялті в Криму зустрілися вожді антигітлерівської коаліції – прем'єр Великобританії Вінстон

Й. Черчілль, президент США Франклін Д. Рузвельт, а також диктатор СРСР Й. В. Сталін, щоб наприкінці війни домовитися про зони впливу в Європі. Так, у Ялті народам Центрально-Східної Європи майже на ціле півсторіччя відібрали волю і шанс на демократію, визнавши їхню належність до так званого соціалістичного табору. Комуністична влада надовго запровадила сталінський режим з його терором і лицемірством. Упродовж кількох повоєнних років було ліквідовано самостійницьке підпілля, на смерть чи багаторічне ув'язнення засуджено тисячі «ворогів народу»; придушували кожен вияв незалежності [152; 190].

Саме тоді почали закладатись основи нової соціалістичної моделі розвитку, що дало змогу об'єднати країни цього регіону в одне з Радянським Союзом геополітичне утворення. Відбувалось становлення нової регіональної ідентичності у формі «соціалістичного табору», згодом «соціалістичної співдружності», тобто становлення східноєвропейської регіональної ідентичності, при цьому об'єднувальним у єдиний регіон фактором була соціалістична ідея. Хоча й тоді східноєвропейські народи не мовчали. Питання часткової демократизації політичного життя східноєвропейських народів поставало декілька разів після смерті Сталіна 1953 р. У Польщі це 1956, 1968, 1970, 1976, 1980–1981 рр., у Чехословаччині – 1968 р. [205].

У 1956 р. виявилася перша серйозна криза тоталітарної системи в Польщі. Надзвичайно сильне враження на поляків справила критика культу особи Сталіна та створеної ним терористичної системи. У березні 1956 р., після смерті в Москві Б. Берута, лідером ПОРП став Е. Охаб. Вороже налаштований до будь-якого новаторства, новий генсек розпочав реанімацію сталінізму. Селян-одноосібників насильно змушували до колективізації. Унаслідок такої політики і без того низький рівень життя ще більше знизився, хоча офіційна пропаганда запевняла, що він невпинно зростає. За цих умов, намагаючись будь-що наповнити державний бюджет, уряд у травні 1956 р.

пішов на «регулювання» заробітків. Унаслідок перегляду трудових норм і розцінок заробітна плата робітників відчутно знизилася. Це стало приводом до виступу на познанському машинобудівному заводі ім. Сталіна, адміністрація якого ігнорувала справедливі вимоги робітників. 28 червня 1956 р. тут розпочався страйк, який невдовзі перекинувся на інші підприємства міста. Масова маніфестація мала спочатку мирний характер, проте незабаром переросла у повстання. Групи маніфестантів штурмом узяли тюрму, звільнили в'язнів і захопили зброю охоронців. Водночас було атаковано будинки місцевого комітету ПОРП, суду і прокуратури, воеводського управління громадської безпеки, комендатури міністерства оборони і радіостанції. За рішенням Політбюро ЦК ПОРП до Познані були терміново направлені війська Сілезького військового округу, які до 30 червня відновили порядок ціною життя 74 сіб, поранено й скалічено – 575 осіб, понад 300 – арештували, та лише троє з них згодом були засуджені за вбивство [140, с. 269–270].

Великий резонанс мали події в Польщі 1968 р., коли було жорстоко придушено демократичний рух студентів, а водночас проведено офіційну антисемітську кампанію (з Польщі через утиски змушені були виїхати приблизно 20 тис. євреїв, або осіб єврейського походження). Ці події започаткували формування в Польщі «Генерації 68» – руху, який активно діяв упродовж наступних років в антисистемній опозиції [190].

В інших країнах регіону прагнення зміни політичної належності також виявлялося у заворушеннях та масових протестах. У Чехословаччині питання часткової демократизації політичного життя постало в 1968 р. Ці події згодом отримали назву «празька весна» за аналогією з хрущовською «відлигою». Реформатори, очолювані А. Дубчеком, були переконані в тому, що ліквідація деформації соціалізму та широка демократизація суспільного життя мали бути в основі започаткованих реформ [160].

Ідеї празьких реформаторів були викладені у «Програмі дій», прийнятій на пленумі ЦК КПЧ у квітні

1968 р. Щоб зупинити деградацію виробництва, було вирішено рухатися до ринку та демократії, відмовитися від командно-адміністративних методів керівництва країною. Звільнена від цензури, чехословацька преса в численних публікаціях почала розвивати ці ідеї. Один із теоретиків «ринкового соціалізму» О. Шік так сформулював поставлені завдання: «Наші підприємства мають відчувати якнайсильніший тиск внутрішнього та світового ринку. Монопольне становище підприємств треба змінити конкуренцією внутрішньою чи за допомогою зовнішньої торгівлі». Водночас обґрунтовувалася необхідність відкриття тисяч дрібних підприємств, планувалася передача середніх підприємств у приватну власність. Такі заходи пропагувалися як вимоги «демократичного соціалізму», «чехословацької моделі соціалізму». «Низи» і «верхи» вірили, що це й буде той самий бажаний «соціалізм з людським обличчям». Прагнення лідерів «празької весни» надати соціалізму ринкового змісту, повернути в русло свободи й демократії сьогодні виглядають як ілюзії. Чехословацьке суспільство на той час ще не усвідомлювало того, що соціалізм не реформується, а тому на вулицях Праги майоріли гасла «Хай живе соціалізм!», «Хай живе КПЧ!». Поряд з критикою марксистсько-ленінської ідеології широко пропагувалися «ринковий соціалізм», економічна свобода, партійно-політичний плюралізм, звучали вимоги приватної власності тощо [140, с. 448–449]. Демократичні реформи першої половини 1968 р. оцінювали як такі, що відновлювали «навіть елементи домюнхенської буржуазної республіки» [59].

Якщо на Заході «празьку весну» розглядали як початок краху комунізму, то партійно-державне керівництво Радянського Союзу та інших соціалістичних країн убачало в ній загрозу власному існуванню. Перетворення у плані «ринкового соціалізму» об'єктивно вели до ліквідації реального соціалізму та переходу до демократії. Відтак, радянське керівництво та його союзники по Варшавському договору спробували покласти край експериментові [140, с. 449].

Так, 3 серпня 1968 р. в Братиславі на саміті лідерів Варшавського договору (окрім Президента Румунії) було підписано спільну заяву, де поряд з декларуванням «національної незалежності й територіальної недоторканості» йшлося і про спільний захист «завоювань соціалізму». А. Дубчек підтвердив декларацію «стосовно єдності соціалістичних країн у боротьбі проти імперіалізму» та визнав, що «захист соціалістичних цінностей є загальним інтернаціональним обов'язком усіх соціалістичних країн» [219].

21 серпня 1968 р. на територію країни з метою припинення відходу від «соціалістичних принципів» були введені війська членів ОВД, що викликало хвилю обурення серед населення Чехословаччини. Дедалі частіше в офіційних засобах масової інформації стали вживати термін «нормалізація», який мав означати настання стабілізації в суспільстві. У середині жовтня 1968 р. у Празі було підписано договір про «тимчасове перебування» в ЧССР 70-тисячного контингенту радянських військ [160; 190].

На пленумі ЦК КПЧ в листопаді 1968 р. було утворено виконавчий орган президії ЦК (з восьми осіб), у якому реформаторам на чолі з А. Дубчеком протистояли «реалісти». Пленум прийняв ухвалу, в якій засуджувалася політична лінія реформаторських сил у досерпневий період, а проти активістів «празької весни» в офіційній пресі було розгорнуто кампанію жорсткої критики. На підтримку продовження курсу реформ проводилися масові маніфестації студентів, присвячені 50-й річниці утворення буржуазної ЧСР, які набули яскраво вираженого антирадянського характеру. Акція самоспалення студента Карлового університету Я. Палаха на Вацлавській площі 16 січня 1969 р. викликала нову хвилю демонстрацій протесту [175].

Зауважимо, окупація ЧССР військами ОВД мала негативний резонанс в усьому світі. На знак протесту в багатьох країнах спостерігався масовий вихід з компартій, особливо молоді. Навіть у Радянському Союзі 25 серпня 1968 р. шестеро дисидентів провели демонстрацію протесту на

Красній площі, за що були жорстоко покарані владою. Поразка «празької весни» була поразкою всіх антитоталітарних сил у Центрально-Східній Європі. Майже два роки після 1968 р. в Чехословаччині велася боротьба проти так званих антисоціалістичних сил. Проведено ґрунтовну чистку КПЧ. 420 тис. членів партії були виключені з її рядів. Празьких реформаторів на партійних та державних постах змінили консерватори-ортодокси. У квітні 1969 р. Першим секретарем ЦК КПЧ став прорадянсько налаштований Г. Гусак [140].

Реалізація в 70-х рр. догматичного курсу «нормалізації» та цілковита залежність режиму Г. Гусака від московського керівництва поступово втягували чехословацьке суспільство у глибоку кризу. Усі заходи в галузі економіки, намічені реформаторами, були згорнуті. Радянський Союз збільшив поставки енергоносіїв та сировини, однак це не привело і не могло привести до значних змін в економіці. З року в рік знижувалися темпи приросту промислового виробництва та національного доходу. Така ситуація зумовлювалася багатьма чинниками, зокрема падінням загального приросту народногосподарських ресурсів і звуженням можливості їх ефективного використання. Ситуацію погіршували нераціональна структура економіки, низька питома вага сучасних галузей з високою метало- та енергомісткістю, негнучке й непослідовне використання чинників інтенсифікації та, найголовніше, повільне впровадження досягнень НТР. Як наслідок, Чехословаччина, котра ще в 1950-х рр. входила в десятку промислово розвинених країн Європи, наприкінці 80-х опинилася на 40-му місці у світі. За рівнем продуктивності праці, науково-технічного прогресу, якості продукції вона відчутно відставала від країн Заходу [140, с. 451–452].

У 1970 р. пройшла нова хвиля страйків у Польщі. 14 грудня 1970 р. у Гданську розпочався страйк робітників суднобудівного заводу, який незабаром охопив усі великі промислові міста країни. Робітники вимагали зниження

цін на продукти харчування, стабілізації економічного і політичного життя. Для придушення заворушень на Балтійському узбережжі було задіяно 27 тис. солдатів, 550 танків, 750 бронетранспортерів і близько 100 літаків. У ході сутичок загинуло 45 осіб, було поранено 1165 і заарештовано 2898. Ці дії спричинили хвилю невдоволення серед населення та загострення політичної кризи [66].

У червні 1976 р. уряд Польщі знову спробував запровадити високі (в середньому вищі на 70%) ціни, що викликало страйки в кількох містах. Наприкінці вересня 1976 р. група діячів опозиції (Я. Куронь, Є. Анджеєвський, Е. Ліпінський та ін.) утворила Комітет захисту робітників («КОР»). Комітет проголосив своєю метою боротьбу з політичними репресіями, будь-якими видами громадської дискримінації, а також захист громадянських прав. Він почав активно проводити пропагандистсько-інформаційну діяльність. Більш різноманітними стали і форми протесту. Поряд з традиційними – страйки, демонстрації – робітники почали активно застосовувати окупаційні страйки, під час яких вони не залишали територію підприємств [74; 140; 195, с. 284].

Найвпливовішою організацією політичної опозиції в Чехословаччині стала «Хартія 77», заснована в січні 1977 р. «Хартія 77» наполягала на створенні неформального, відкритого демократичного суспільства, у якому б вільно діяли люди різних професій, національностей і різного віросповідання. Зокрема, вимагала розпочати широкий діалог з урядом і політичними інститутами Чехословаччини про стан справ у країні й шляхи поглиблення демократичних реформ [67].

Влітку 1978 р. на кордоні Польщі з Чехословаччиною відбулася зустріч провідних діячів «КОР» і «Хартії 77» (зокрема Яцека Куроня і Вацлава Гавела). Слідом за цим постали й інші опозиційні угруповання [190].

Паралельно відбувався процес формування потужного профспілкового руху на захист робітників у вигляді комітетів вільних професійних спілок у Польщі. 17 вересня

1980 р. у Гданську на зібранні представників страйкових комітетів було створено єдину Незалежну самоврядну професійну спілку «Солідарність». Головою її керівного органу – Всепольської узгоджувальної комісії – було обрано Л. Валенса. Ця профспілка, по суті, відразу стала потужним опозиційним громадсько-політичним рухом. Уже через рік вона налічувала у своїх рядах понад 9,5 млн членів з усіх верств і соціальних груп, що становило 1/3 усього 38-мільйонного населення країни (не враховуючи дітей і людей похилого віку) [88; 140; 190].

«Солідарність» була пацифістським рухом, який принципово відмовився від застосування силових рішень у ході розв'язання суспільних конфліктів. Вона розгорнула масштабну антикомуністичну пропаганду і страйкову боротьбу. У вересні 1981 р. в Гданську на Загальнодержавному з'їзді «Солідарності», було представлено програму руху «Самоврядна Річ Посполита», яка мала прийти на зміну централізованій державі тоталітарного типу. Програма містила такі положення: запровадження в країні політичного плюралізму, громадянських прав і свобод, проведення економічної реформи на засадах планово-ринкового господарства під контролем робітничих самоврядних органів [150, с. 627; 140].

Занепад економіки країни, загострення соціальних проблем, втрата молодим поколінням віри в «соціалістичні ідеали» привели ПНР до глибокої соціально-економічної та політичної кризи. З 1 липня 1980 р. в країні розпочалися стихійні акції протесту. Робітники 180 підприємств Варшави, Гданська, Лодзі, Любліна та інших міст оголосили страйк, вимагаючи підвищення зарплати, збільшення пенсій, соціальної допомоги тощо. Влада, налякана масовими виступами трудящих, пішла на підвищення зарплати, і кількість протестувальників почала зменшуватися. Однак нова потужна хвиля страйків у серпні, у яких брали участь понад 700 тис. робітників, охопила 750 провідних польських підприємств [133].

Перед загрозою народного повстання і захоплення влади «Солідарністю», Державна Рада ПНР, у ніч на 13 грудня 1981 р., ввела на території всієї країни военний стан, заборонивши діяльність опозиційних організацій і рухів [108; 150].

З введенням воєнного стану в Польщі розпочався підпільний етап у діяльності «Солідарності». Багато її керівників були арештовані чи інтерновані. За офіційними даними, на 5 січня 1982 р. їх кількість досягла 1247 осіб, за іншими джерелами – значно більше. Але деяким лідерам «Солідарності» вдалося уникнути арештів і вони продовжували свою діяльність нелегально: влаштовували збори, випускали номери підпільних видань, виходили в ефір з короткотерміновими передачами [108, с. 64].

Франція, Німеччина, Швеція, Великобританія, Австрія, Сполучені Штати Америки і багато інших країн світу відреагували на воєнний стан і репресії щодо «Солідарності», надаючи польському суспільству моральної і матеріальної підтримки небувалого досі обсягу. Відразу після впровадження воєнного стану, робітничі спілки у Франції та інших країнах організували збір грошей і передачу посилок. Потім до цієї допомоги долучилися Міжнародна Конференція вільних професійних спілок і Всесвітня Конфедерація преси [190].

У жовтні 1980 р. власті прийняли остаточне рішення про заборону «Солідарності» і створення нових профспілок за галузевим принципом. Члени керівництва «Солідарності», яким удалося уникнути арешту, перейшли на нелегальний стан [140, с. 281].

22 квітня 1982 р. було утворено Тимчасову координаційну комісію «Солідарності», а також відділи інформації, з підтримки контактів, з контролю, друку і зв'язку. Важливими програмними документами комісії стали «Підпільне товариство» (липень 1982 р.) та «Солідарність сьогодні» (січень 1983 р.). У них було визначено основні завдання діяльності опозиції: бойкот тодішніх організацій

та інститутів, які підтримували функціонування системи, і створення на противагу їм власних незалежних структур, а також боротьба за економічні інтереси населення [88].

Сьогодні події 1980–1981 рр. і причини введення воєнного стану розглядаються неоднозначно. Об'єктивно, запровадження воєнного стану було альтернативою інтервенції країн Варшавського договору, громадянській війні та економічному хаосу. Проте психологічно суспільство не було готовим до таких крайніх заходів. Фактично, це був державний переворот, оскільки про цей крок не були заздалегідь попереджені ні члени уряду, ні члени Політбюро ЦК ПОРП [140].

На думку українського дослідника цієї проблеми В. Струтинського, можна виділити три великі блоки оцінок причин введення воєнного стану. Одна група науковців і політиків вважає, що 13 грудня 1981 р. було вимушеною відповіддю на радикальні та ультимативні вимоги «Солідарності», її намагання зміцнити свої позиції в політичній структурі польського суспільства та на можливість уведення на територію Польщі військ країн Варшавського договору. Друга група вважає запровадження воєнного стану наслідком свідомого провокування «Солідарності» з боку владних структур Польщі. Третя група – наслідком свідомих дій українських радикальних угруповань і в керівництві ПОРП та держави, і в керівництві профоб'єднання [195].

Після відміни воєнного стану в липні 1983 р., ситуація в країні не зазнала суттєвих змін. Польське суспільство перебувало у стані апатії та недовіри до влади. Усі суспільно-політичні процеси відбувалися на тлі економічної стагнації. Хоча у квітні 1983 р. було прийнято трирічний план економічного розвитку, який передбачав сповільнення спаду виробництва та реструктуризацію економіки, позитивних зрушень в економічній сфері досягнути так і не вдалося. Рівновага на споживчому ринку досягалася завдяки постійному підвищенню цін та обмеженню споживання. Не принесла очікуваних результатів й економічна

реформа. Промислові підприємства не були придатні для запровадження ринкових відносин та технологічного оновлення. Принципи самостійності, самофінансування та самоврядування, покладені в основу реформи, не спрацювали в умовах командно-розподільчої системи [193, с. 66–69].

Окрім цього, довіра поляків до влади була сильно підірвана жорстоким убивством правоохоронцями молодого ксьондза Єжи Попелушка у жовтні 1984 р. Ксьондз Єжи відважно говорив про права людини і захист ідеалів «Солідарності», критикував комуністичну владу, засуджував насильство і ненависть. Тисячі людей збиралися, щоб його послухати. В одній із проповідей, під час Меси за Батьківщину, ксьондз сказав, що співчуває людям, які служать комуністичному режиму, оскільки справжньою метою цього режиму є боротьба з гідністю людини. Вбивство священика римо-католицької Церкви офіцерами держбезпеки не вдалося приховати, і воно набуло широкого розголосу [133].

Влада не припиняла політики репресій проти опозиції, здійснюючи арешти та захоплюючи підпільні друкарні, склади тощо. У в'язницях на той час перебувало понад 200 політв'язнів (у середині вересня 1986 р. їх звільнено), а понад 5 тис. осіб вимушено опинилися за кордоном. «Солідарність» вирішила продовжити діяльність у підпіллі [133].

У Чехословаччині 1984 р. покарання у вигляді позбавлення волі відбували 39 253 особи. За злочини, передбачені першою главою особливої частини Кримінального кодексу ЧССР («Злочини проти республіки»), крім статті 109 (незаконний перетин державного кордону), відбували покарання тільки 77 осіб. У 1987 р. в країні нараховувалося лише 27 політичних в'язнів [67, с. 17]. Проте внаслідок «нормалізації», через побоювання репресій, за кордон виїхало 130–140 тис. осіб [219, с. 252].

Друга половина 80-х років ХХ ст. ознаменувалася початком перебудовчих процесів у Радянському Союзі. Саме ці події вплинули на активізацію опозиції в Польщі. Навесні–влітку 1988 р. відбувся вибух масових страйків.

Виникнувши спонтанно як реакція на підвищення цін на продукти харчування і комунальні послуги, вони незабаром набули великого розмаху. Над країною нависла загроза повторення подій 1980 р. [140, с. 281].

Уряд виявив готовність піти на переговори, хоча й проголосив страйки незаконними. А серпневий пленум ЦК ПОРП зробив висновок, що опозиція, якщо вона висловлює конструктивні ідеї і не стоїть на позиціях конфронтації, може бути тільки корисною для суспільства і держави [112, с. 28].

У грудні 1988 р. у Варшаві відбулася зустріч Л. Валенси з представниками польських інтелектуальних кіл, так званої «конструктивної опозиції», в ході якої було вирішено створити Громадянський комітет, який повинен «...представляти думку незалежних суспільних кіл, виражати суспільні потреби та інтереси, а також формувати і оголошувати програми діяльності» [267, с. 14].

Пошуки консенсусу і громадянського миру змусили керівництво ПОРП та її союзників – Об'єднану селянську та Демократичну партії – сісти за «круглий стіл» з участю «Солідарності», що фактично, означало її легалізацію [140].

Як бачимо, події 1970 – середини 1980-х рр. засвідчили, по-перше, зростання соціального напруження, яке не могли ігнорувати владні структури, по-друге – що опозиційні сили правильно оцінили соціально-економічне становище в польському суспільстві, його здатність до дій щодо радикальної зміни соціального устрою країни через демократизацію всього життя [83].

Слідом за Польщею, антикомуністичні настрої суспільства активізувалися майже в усіх соціалістичних країнах.

Особливо напружена ситуація в Чехословаччині склалася в серпні 1988 р. з огляду на горезвісну дату – вторгнення в країну союзницьких військ. Відтоді аж до осені 1989 р. вуличні збори, мітинги й демонстрації майже не припинялися [140, с. 453].

Першою відкритою акцією «Хартії 77» були мітинг і демонстрація в Празі 15 січня 1989 р. з нагоди відзначення

річниці загибелі Я. Палаха, який в січні 1969 р. спалив себе на майдані міста на знак протесту проти введення іноземних військ у Чехословаччину. Окрім «Хартії 77», мітинг організували активісти Клубу миру, Незалежного об'єднання демократів та інших організацій. Активісти мітингу засудили введення військ у Чехословаччину в серпні 1968 р. як акт грубого насилля, що припинило відродження суспільства; відкидали переслідування інакодумців, порушення демократичних прав; говорили про відставання країни від світового розвитку. Схвалена на мітингу резолюція вимагала прискорення демократизації усіх сфер суспільного життя. Такі ж мітинги 15–17 січня 1989 р. відбулися майже у всіх великих містах Чехії – Брно, Мала Острава, Пльзень, Мост, Чеське Будейовіце, а також у деяких містах Словаччини [240].

Щодо зовнішніх передумов демократизації у країнах світової системи соціалізму, як уже було зазначено, одним із ключових моментів у напрямку демократичних перетворень у країнах ЦСЄ стали зміни в політиці СРСР у другій половині 1980-х рр. Велика заслуга в початку процесів демократизації належить президенту Радянського Союзу М. Горбачову, хоча, слід зауважити, оцінка його діяльності не завжди однозначна. Проте саме Горбачову «належало не тільки перекинути сторінку історії, але й написати нові свої сторінки» [127, с. 63].

У 1985 р. новий генсек М. Горбачов та його команда, поступово переводячи вектор радянської зовнішньої політики в русло так званого нового політичного мислення, тим самим фактично визнали, що комуністична система не в змозі далі продовжувати гонку озброєнь. Це зумовлювалося не тільки неспроможністю радянської економіки адекватно відповісти на новий виклик Заходу, а й цілковитою дискредитацією комуністичної ідеї. Протиборство по лінії «Схід–Захід», що виникло відразу ж після війни, пішло на спад. Застосування принципів нового політичного мислення у зовнішній політиці, горбачовська

перебудова радянського суспільства виявили головну специфіку й особливість соціалізму: він не піддається реформуванню, а спроби його демократизації призводили лише до появи гігантських тріщин у похмурому будинку «світлого майбутнього» [140, с. 7].

Тут потрібно відзначити, що посткомуністичні країни, які опинилися у складній обстановці переходу від комунізму до демократії та ринкової економіки, інакше кажучи, до сучасного капіталізму, одержали відчутну моральну та фінансову підтримку від передових розвинених країн світу (США, Німеччини, Японії, Італії, Франції, Великобританії, Канади та ін.), використовували їхній досвід, заново освоювали багатогранність економічного та політичного плюралізму. Водночас відбувалося нелегке психологічне одужання мільйонів людей, наркотованих комуністичною ідеологією, прилучення їх до цивілізованого розвитку. Ідеологічна догма про світову соціалістичну систему як основний чинник суспільного прогресу зазнала краху [140, с. 8].

М. Горбачов розпочав модернізацію не тільки в самому СРСР, але й у відносинах із радянськими сателітами, прагнув налагодити тісніші зв'язки всередині РЕВ, між РЕВ та ЄЕС і скоординувати міжнародні акції. На його думку, це і була політика «перебудови», «гласності» та «нового мислення» [125].

7–8 липня 1989 р. в Бухаресті відбулася зустріч лідерів держав Варшавського договору, у ході якої було вирішено, що всі члени Варшавського договору власноруч можуть визначати темпи реформ, що означало перехід до якісно нового етапу в розвитку відносин між СРСР і країнами-сателітами, між Сходом і Заходом [123].

Важливо також зазначити, що аналогічну позицію щодо «перебудовчих» процесів займав міністр закордонних справ Радянського Союзу й один із найближчих соратників М. Горбачова по Політбюро – Е. Шеварднадзе. Він стверджував: «У Європі відбуваються якісні історичні зрушення, і вони вимагають повної відмови від старих готових рецеп-

тів. У деяких країнах на політичну арену виходять нові, альтернативні сили. Ніхто їх туди не привів. Вони з'являються там, бо цього хочуть люди» [197, с. 205].

Цікаві спостереження з цього приводу зробив і завідувач міжнародним відділом ЦК КПРС, а згодом посол СРСР в ФРН В. Фалін у своїх мемуарах «Конфлікти у Кремлі. Прискерки богів по-російськи». Він стверджував, що до кінця 1989 р. країни РЕВ (тобто практично всі країни соціалізму в Європі) переживатимуть економічну кризу з невідворотними соціальними, політичними та іншими наслідками [128].

Аналізуючи ті події, вважаємо, що важливу роль у подальшому розвитку подій також відіграло відкриття кордону між Австрією й Угорщиною, що в часі збігалося з розвитком революційних подій в Угорщині. Це дало змогу в серпні та вересні 1989 р. багатьом німцям з НДР дістатися до Західної Німеччини. НДР була ключовим об'єктом «оксамитових революцій», оскільки саме тут проходив західний кордон радянського геополітичного блоку. Тут з особливою гостротою відчувався «демонстраційний ефект» західного способу життя й західних споживчих стандартів. Кульмінацією тих подій стало падіння Берлінського муру (9 листопада 1989 р.), що в подальшому призвело до об'єднання Німеччини [153].

Відомий американський політик Г. Кіссінджер з приводу тих подій писав: «Берлінська стіна впала, а через десять місяців Горбачов вимушений був погодитися на об'єднання Німеччини і її членство в НАТО. До того часу всі комуністичні уряди колишніх сателітів СРСР виявились скинутими, а Варшавський пакт перестав існувати. Історія виставила на посміховисько безглузде твердження, висунене Хрущовим про те, як «комунізм поховав капіталізм» [126, с. 724].

2–3 грудня 1989 р. біля берегів о. Мальта відбулася історична зустріч президентів М. Горбачова і Дж. Буша, в ході якої було обговорено низку важливих проблем, «які стосувались двосторонніх інтересів, що в підсумку прояснило позиції обох сторін» [121, с. 160].

У своїх спогадах Дж. Буш згадує слова Горбачова: «Історію не можна переписати. Що сталося – те сталося. У

цьому сенс історії. Наше право, навіть обов'язок – зрозуміти, що відбулося... Сьогодні ми знаходимося на історичному рубежі. Нам доводиться займатись новими проблемами, яких ми не передбачали і не очікували, що вони постануть так гостро... Модель співробітництва повинна відтворювати нові реалії» [121, с. 154].

Отже, після падіння Берлінського муру в листопаді 1989 р. і грудневої зустрічі 1989 р. М. Горбачова з Дж. Бушем на о. Мальта було покладено кінець «холодної війни» між СРСР і США. Сприятливі зовнішньополітичні умови (послаблення уваги з боку СРСР і підтримка Заходу, припинення діяльності РЕВ і Варшавського договору) на тлі глибокої економічної кризи прискорили народно-демократичні революції та зробили можливим перехід до нового суспільно-політичного устрою й ринкової економіки в Польщі, Чехословаччині й інших посткомуністичних країнах. Документи цієї зустрічі стали міжнародно-правовим підґрунтям дальших перетворень у країнах Східного блоку. Радянський Союз підтвердив свою політику формального невтручання у справи своїх європейських сателітів.

Влітку 1989 р. М. Горбачов виступив з промовою на Парламентській асамблеї Ради Європи у Страсбурзі. Тут він більш ніж будь-коли піддав критиці брежневську політику обмеженого суверенітету. Горбачов дав зрозуміти, що Москва не втручатиметься в процеси політичних змін, які проходять у Польщі, Чехословаччині, Угорщині [187]. Заяву Горбачова у Страсбурзі розцінювали як зелене світло для реформаторів Центрально-Східної Європи в їхньому прагненні створити багатопартійну систему і ринкову економіку, визначити нову модель європейського розвитку, де «єдиним полем бою будуть ринки, відкриті для торгівлі, і розум, відкритий для нових ідей» [123, с. 152].

Після 1990 р. усі європейські постсоціалістичні країни пішли на масштабні економічні та демократичні реформи, що означали фактичний демонтаж «соціалізму». У різних державах цей процес ішов з різною швидкістю, але генеральний напрямок був очевидним [163, с. 403].

Основний зміст нашої епохи став визначатися завданнями створення світового співтовариства, здатного успішно і раціонально розв'язувати наболілі проблеми. А це можливо лише за умов демократії, ринкової економіки, ефективної регулюючої ролі правової держави, цілеспрямованої соціальної політики тощо [140, с. 9].

Отже, до *внутрішніх передумов* демократизації у країнах світової системи соціалізму віднесемо такі:

1) економічні проблеми, невіддільні від соціалістичної економіки і загрози вибуху соціального невдоволення;

2) несприйняття більшістю населення центральноевропейських держав комуністичної системи, котра уже наприкінці 70-х років виявилася недемократичною і неефективною;

3) щораз активніша діяльність опозиційних рухів у 80-х роках;

4) послаблення компартій центральноевропейських країн через відхід від принципу монолітної єдності, що призвело до дезінтеграції та послаблення всієї політичної системи. На нашу думку, цей чинник є основним, оскільки саме комуністичні партії були носіями державного режиму.

Зовнішні передумови демократизації:

1) політика «перебудови» в СРСР, розпочата М. Горбачовим у квітні 1985 р. Зменшився зовнішній тиск на країни соціалізму, зникла загроза прямої збройної інтервенції за зразком 1956 (Угорщина) і 1968 (Чехословаччина) років. Відтак, комуністичні режими країн ЦСЄ стали відносно самостійними у своїх діях. Реформи підштовхувало і скорочення об'єктів радянської допомоги енергоносіями та звуження радянських ринків збуту. Вимушені спроби модернізації економіки в напрямку ринку, а отже, поява передумов для змін в господарському та трудовому законодавстві;

2) сприятлива міжнародна ситуація, а саме закінчення «холодної війни», прийняття Радянським Союзом відповідних міжнародно-правових зобов'язань, безпосередня допомога країн Заходу опозиційним силам центральноевропейських держав. Застосування репресивно-каральних

заходів давало лише тимчасовий ефект, тому правлячі режими були змушені відмовитися від державно-правової моделі, нав'язаної їм свого часу ще сталінським керівництвом Союзу РСР;

3) легалізація опозиційних політичних рухів правовими засобами поклала край монопартійній системі.

2.2. Демонтаж соціалістичної держави і права

Початком «оксамитових революцій» у Центрально-Східній Європі більшість учених вважає 1989 р., який характеризується загостренням кризи та занепадом попередньої недемократичної системи.

2.2.1. Суспільно-політичні перетворення Польщі у 1989 р. та їх правові наслідки. На думку одного з найвідоміших західних істориків Дейвіса Нормана, «історія передусім має вшанувати поляків, бо саме вони поставили радянський блок навколішки» [168, с. 1145]. Проте, шлях Польщі до демократії був тривалим та складним.

6 лютого 1989 р. у Варшаві розпочалися засідання так званого круглого столу, в якому взяли участь представники правлячої коаліції, єпископату римо-католицької церкви та лідери «Солідарності». Основні політичні сили країни домовилися, що процес змін відбуватиметься під їхнім спільним контролем і матиме еволюційний, мирний характер, що всі основні рішення ухвалюватимуть з урахуванням позицій сторін, шляхом поступок і компромісів. У його роботі брали участь кілька сотень експертів і радників. Усі вони працювали у трьох секціях: економічній, соціальної політики та профспілкового плюралізму. Засідання й наради тривали два місяці і закінчилися 5 квітня 1989 р. підписанням учасниками «круглого столу» низки документів [92; 140, с. 282].

Правляча коаліція наголошувала на: а) необхідності реформування політичних інститутів в напрямку їх демократизації, але на засадах «соціалістичної демократії» і

при збереженні тодішнього (соціалістичного) ладу; б) відповідальності за соціально-економічний розвиток країни всіх політичних, профспілкових, громадських сил та інституцій при збереженні керівної ролі та провідних політичних позицій правлячої коаліції; в) визнанні профспілкового плюралізму.

Опозиція, зі свого боку, прагнула: а) запровадження демократичних засад насамперед до політичної системи (а не тільки до політичних інституцій), а саме: політичний плюралізм з урахуванням інтересів різних суспільно-політичних сил, свобода слова та інформації, демократичне формування всіх представницьких органів, запровадження верхньої палати парламенту – сенату, а також інституту президентства; б) визначальними засадами нового економічного устрою, окрім його демократизації і вивільнення з під центрального планування з боку держави, вважати, насамперед, самоврядування трудових колективів; в) визнання права працівників об'єднуватися у вільні професійні спілки, легалізації «Солідарності», осучаснення законодавства в галузі профспілок, охорони праці і соціального забезпечення [92].

Як наслідок переговорів, на заключному засіданні «круглого столу» було прийнято три основних документи: «Позиція у справі політичних реформ», «Позиція у справі соціальної та економічної політики і системних реформ», «Позиція у справі профспілкового плюралізму» [133].

Це була «унікальна та переломна подія не тільки для Польщі, але – як показав подальший розвиток подій в інших країнах регіону – для всього радянського блоку» [172, с. 22].

У першому документі «Позиція у справі політичних реформ» наголошувалося на невідкладності реформування правових інститутів країни. Віднині в країні мали бути запроваджені політичний плюралізм, свобода слова, демократичне формування всіх представницьких органів, незалежність судочинства, територіальне самоврядування. Було вирішено провести в червні 1989 р. вибори до нового

парламенту: до Сенату – на демократичних засадах, а до Сейму – за таким принципом поділу: 60% місць – для коаліції ПОРП та її союзників, 35% – для опозиції, 5% – для християнських організацій. Замість Держради запроваджувалася посада президента, який мав обиратися на спільному засіданні обох палат терміном на шість років.

У другому документі «Позиція у справі економічної політики і системних реформ» містилися проекти виходу країни з кризи, обмеження інфляції, забезпечення рівноправності всіх секторів економіки тощо. Запорукою майбутнього піднесення країни мало стати самоврядування трудових колективів, вільне формування структур власності, розвиток ринкових відносин тощо.

Третій документ «Позиція у праві профспілкового плюралізму» утверджував право працівників об'єднуватися у вільні професійні спілки, легалізував «Солідарність», поновлення на роботі працівників, звільнених у попередні роки тощо. Для контролю за реалізацією ухвалених рішень передбачалося створити узгоджувальну комісію [133].

Отже, в ході перемовин було досягнуто консенсусу щодо принципів майбутньої політичної та економічної системи, яка у процесі реформ мала прийти на зміну попередній [140, с. 282].

Аналізуючи ті події, українські дослідники Л. Зашкільняк та М. Крикун відзначили, що «...польський візирець служив прикладом цивілізованого розв'язання суспільного конфлікту на демократичних засадах, без кривавих зіткнень і громадянського протиборства» [150, с. 651].

Після завершення переговорів за «круглим столом» перед Польщею постала велика кількість проблем, які потрібно було вирішувати новими методами. Зокрема, проблема перетворення «Солідарності» з профспілки на політичний рух, поява великої кількості ініціативних груп із власними програмами подальшого політичного розвитку країни, економічні труднощі.

Першим кроком у напрямку демократизації правових інститутів у Польщі стали перші вільні за післявоєнний

період парламентські вибори, які відбулися 4 і 18 червня 1989 р. ПОРП разом зі своїми союзниками –Об'єднаною селянською партією та Демократичною партією – отримала 5 млн голосів і, відповідно, 206 місць у Сеймі і Сенаті, тоді як опозиція – 12 млн голосів (261 місце). Причому в Сенаті «Солідарність» здобула 99 (зі 100) місць [140, с. 282].

Вибори стали не тільки переломною подією в політичному розвитку Польщі, але й започаткували демократичні зміни в країні. Поразка урядової коаліції поставила під сумнів право ПОРП керувати країною. Це і дозволило формуватись політичній системі Польщі на основі багато-партійності, що заклало основи політичної конкуренції [172, с. 106].

Отже, результати перших демократичних парламентських виборів змінили суспільно-політичну ситуацію в Польщі й відіграли роль неформального плебісциту «за і проти комунізму», де ПОРП зазнала поразки. Це свідчило про крах «реального соціалізму». Вибори в червні 1989 р. «засвідчили глибоке неприйняття польськими громадянами комуністичної системи» [143].

19 липня 1989 р. Національні збори (спільне засідання Сенату і Сейму) більшістю в один голос обрали президентом Польщі В. Ярузельського. Президент запропонував на пост Прем'єра кандидатуру радника «Солідарності» Т. Мазовецького. Так, управління країною перейшло до противників комунізму, які й очолили суспільно-політичні, соціально-економічні та правові перетворення, виробивши новий зовнішньополітичний курс і стратегію розвитку держави [150].

29 грудня 1989 р. парламент виключив із Конституції статті про керівну роль ПОРП, про соціалістичну власність. Держава почала називатись Республіка Польща і визначалась як демократична й правова держава, у якій влада належить народу і здійснюється через його представників, обраних до Національних зборів і територіальних самоврядних органів [153].

У січні 1990 р. ПОРП припинила своє існування. О. Квасневський з приводу тих подій якось зазначив: «ПОРП іде разом з епохою, відігравши свою історичну роль, як і вся система... такий був вирок історії. Сорок років і досить... Люди хотіли нового, люди стомились від цієї системи, від її кадрів і структур. Просто настав час краху... Розпуск ПОРП був неминучий. Якби партія не саморозпустилась, вона зникла б з історичної сцени в результаті «розпаду чи загнивання» [236, с. 191].

Отже, на зламі 1989–1990 рр. у Польщі відбулись суттєві суспільно-політичні та правові перетворення, які призвели до остаточного краху комуністичної системи. Вирішальну роль у цьому відіграв «круглий стіл», де було досягнуто компромісу між різними політичними силами, визначено стратегічні цілі – будівництво правової демократичної держави, перехід до ринкової економіки. Так відбулася перша в Європі антикомуністична демократична революція, яка була першою революцією такого типу взагалі [143].

Аналізуючи значення рішень «круглого столу», слід наголосити й на тому, що їх подальша матеріалізація (у 1989 р. сформовано перший не комуністичний уряд, перемога наприкінці 1990 р. на президентських виборах лідера «Солідарності» Л. Валенси) привела до цілковитого краху системи соціалізму в Польщі і відкрила шлях до демократичних реформ. До кінця 1989 р. було проведено «департизацію» державного апарату, армії, судів, прокуратури, реформовано діяльність служби безпеки [140].

Одними із перших кроків у напрямку демократичних перетворень Польщі стали *зміни в системі публічно-правового управління*. Головною метою польських реформаторів було збільшити керованість держави, передусім завдяки підвищенню оперативності діяльності центру виконавчої влади; упорядкуванню центральних та територіальних структур влади, упорядкування адміністративно-територіального устрою, зокрема подальшій децентралізації; розбудові механізмів громадянського суспільства і

завершенню реформи місцевого самоврядування (запровадженню повітів); покращенню діяльності адміністрації – полегшенню доступу до інформації і процесів прийняття рішень; створенню сучасної державної служби [79, с. 104].

В основу здійснюваних реформ було покладено такі принципи:

1) субсидіарний принцип – держава повинна виконувати лише ті функції, здійснення яких не під силу громадянам, об'єднанням громадян та організаціям;

2) унітарний принцип – Республіка Польща цілком і повністю суверенна

цілісна держава. Основними ознаками цього є: єдина правова система, єдине громадянство, єдині правила організації адміністрації, визначений законодавством статус територіального самоврядування, єдина фінансова система. Потрібно відзначити, дотримування вищезазначених принципів під час створення нових законодавчих норм та їх реалізації мало результатом той факт, що реформа самоврядування була однією з найбільш вдалих реформ у Польській державі [73; 79].

Першочерговим кроком у напрямку реформи органів публічної влади став Закон «Про територіальне самоврядування» від 8 березня 1990 р. (після запровадження нових рівнів самоврядування був перейменований на Закон «Про самоврядування в гмінах»). Як наслідок, було відроджено самоврядування на рівні гмін [182].

Цей Закон є складовою частиною законодавства про державний лад Республіки Польщі. Закон регулює принципи становлення правових актів на рівні гмін, принципи нагляду за комунальною діяльністю. У ньому встановлені правила управління комунальним майном та фінансовою системою комунального господарства. Крім цього, цей Закон визначає основні права та обов'язки депутатів місцевих рівнів.

Відповідно до ст. 1 цього Закону, під гміною розуміють самоврядну громаду, а також відповідну територію. Гміна

виконує громадські завдання від свого імені та під свою відповідальність (ст. 2). Законом може бути покладено на гміну обов'язок виконання делегованих завдань, які належать до компетенції органів державної влади (ст. 8).

Завдання, віднесені до компетенції урядової адміністрації, гміна може виконувати також на підставі домовленості з органами цієї адміністрації. Типовими делегованими завданнями гміни є діяльність, пов'язана з реєстрацією актів громадського стану та з паспортами, облік населення, прописка громадян, частина завдань зі сфери соціальної допомоги.

Протягом десятиріччя гміна стала найбільшим постачальником публічних послуг та головним партнером у вирішенні основних життєво важливих питань для своїх громадян. Завдяки тому, що гміна має обрану раду та підпорядкований їй виконавчий орган, вона отримала повний комплект владних атрибутів. Отож гміна стала школою демократичного управління (кожні чотири роки близько 52 тис. депутатів обирається до рад гмін). Створення самоврядної гміни мало сильний вплив на розвиток структур громадянського суспільства. У результаті запровадження гмінної реформи, 27 травня 1990 р. відбулися перші демократичні вибори місцевого самоврядування [182, с. 23].

Відновлення гмінного врядування стало першим кроком до побудови громадянського суспільства. Одночасно було розпочато роботи з підготовки наступних етапів реформи (повітової та воеводської). Зауважимо, 24 липня 1998 р. польський парламент схвалив Закон «Про запровадження основного трьохступеневого територіального поділу держави» (набув чинності з 1 січня 1999 р.) [43]. Як наслідок, сьогодні в Польщі діє система самоврядування, в якій органи влади на кожному рівні державного управління (гміни, повіти і воеводства) мають прямі демократичні мандати, отримані на основі вільних виборів.

Отже, внаслідок адміністративно-територіальної реформи Польща впровадила реальне місцеве самовряду-

вання і наблизилася до стандартів регіональної політики країн-членів ЄС. Децентралізація державної влади шляхом передачі функцій і відповідальності на новостворені рівні місцевого самоврядування дозволила звільнити центральну виконавчу владу від обов'язків локального адміністрування, надаючи їй більше можливостей для відповідального управління країною [141].

Щодо реформи центральних органів влади, особлива увага приділялася формуванню так званого «центру уряду», який має відповідний кадровий потенціал, інституціональні і процедурні механізми, що полегшують виконання Прем'єр-міністром політичної функції управління урядом та координації й арбітражу діяльності центральних органів.

У березні 1992 р. група з питань реорганізації державного управління під керівництвом Є. Стомпня підготувала проект «Вступні положення перебудови державного управління», в котрому вказувалося, що реформу уряду слід розпочати зі зміни позиції Прем'єр-міністра і Ради міністрів з метою відділення їх від адміністративних функцій [117, с. 19].

Зокрема, в документі зазначалося, що першоважливим завданням є відмова від поділу на міністерства за функціональним і галузевим принципом, а реформа центрального уряду мусить бути тісно пов'язана із завданнями конкретних територіальних одиниць держави. Група наполягала на створенні правових та фактичних умов, які сприяли б перетворенню уряду на «орган управління державою, а не зборище міністрів, які представляють галузеві інтереси та проблеми на урядовому форумі». Висловлювалася також ідея такого визначення позиції і функцій міністра, що давало б змогу розглядати міністра як політичний чинник виконавчої влади [117, с. 6].

Положення проекту передбачали, що до складу центру уряду повинні входити Політичний кабінет Прем'єр-міністра, апарат технічно-організаційного забезпечення (невеличкий Секретаріат Голови Ради міністрів) та Генеральний секретаріат уряду як орган адміністративного

забезпечення центру уряду (теоретичне, організаційне та правове забезпечення діяльності Прем'єр-міністра, віцепрем'єрів, міністрів, Ради міністрів та її комітетів) [249, с. 85].

Частина запропонованих рішень була прийнята Радою міністрів 31 серпня 1993 р. і у вигляді законопроекту подана до Сейму. Проте новий склад парламенту після виборів у вересні 1993 р. зробив неможливим його прийняття. Рішення щодо «реформи центру» залишилися на папері [227, с. 151].

Парламентські вибори 1993 р., що відбулися на основі нового виборчого закону, який обмежував проходження до Сейму та Сенату партій та коаліцій, які не набрали відповідно 5 і 8% голосів, стали несподіваними для багатьох. Вони принесли переконливу допомогу лівим, піднесення популярності яких було пов'язане передусім з їхньою передвиборчою програмою, де проголошувалися гарантії соціального захисту. На неї покладали надії ті, хто найбільше потерпів від ринкових реформ, – пенсіонери, вчителі, медики, працівники державних підприємств та інші категорії населення, заборгованість у зарплаті яким на грудень 1994 р. становила 39 трлн злотих. Нову урядову коаліцію, до складу якої увійшли представники СДРП (Соціал-демократія Республіки Польщі) і ПСП (Польська Селянська партія), очолив лідер останньої В. Павляк. Ключовим завданням урядової програми проголошувалося зниження соціальної ціни реформ [140, с. 286].

Ще один варіант проекту «Принципи і напрямки реформи державного управління», що містив положення щодо напрямку реформи Уряду та центральних органів виконавчої влади, територіального устрою, державної служби, інформатизації державного управління та державних закупівель, також не мав успіху [118]. У положеннях проекту наголошувалося, що наявна система органів публічної влади, сформована в умовах іншого політичного устрою, чинить супротив спробам реформування, «є дисфункціональним як система, як ціле перебуває на межі керованості», для неї характерна надмірна концентрація влади та повноважень на центральному рівні [118, с. 2].

Наявність лівоцентристського кабінету та орієнтованого на праві сили Президента створювала ситуацію двовладдя, яка вилилася в конфлікт глави держави з Урядом, Сеймом і Сенатом. Урядові ставилися в провину гальмування реформ самоврядування й загальної приватизації, дотації сільському господарству за відсутності спроб його модернізації, «проросійська орієнтація» і стриманість Заходу. У березні 1995 р. конфлікт завершився зміною глави кабінету – ним став соціал-демократ Ю. Олекси. Проте суперечності лишилися. Не було єдності між главою держави і урядом щодо майбутньої конституції країни, а також щодо форми й методів масової приватизації [140, с. 286–287].

Зокрема, невдоволення опозиції викликало прийняття Сеймом у жовтні 1996 р. революційного для католицької Польщі Закону «Про легалізацію абортів», проти якого активно виступав Костьол, а також низка положень нової конституції, винесеної навесні 1997 р. на всенародний референдум [140].

Варто зауважити, що після «оксамитової революції» 1989 р. серед представників різних політичних сил не було розбіжностей у поглядах щодо основного вектора розвитку країни, проте конкретні кроки з реформування старої системи управління державою ставали причиною гострих дискусій у парламенті, призводили до розпаду урядових коаліцій та відставки урядів. Переслідування партіями власних інтересів призвело до відкладання уже готових концепцій реформи центральних органів виконавчої влади, створення регіонального рівня управління та децентралізації. У зв'язку з цим, після відновлення місцевого самоврядування в 1989–1990-х рр. подальша робота над реформуванням органів публічної влади була продовжена лише після перемоги центристських сил на парламентських виборах 1997 р. [194].

Так, 4 вересня 1997 р. польським парламентом було схвалено Закон «Про діяльність урядової адміністрації» від 4 вересня 1997 р., що ліг в основу створення Правового центру уряду, який був сформований 1 січня 2000 р. як

орган для координації робіт, пов'язаних із законодавчими ініціативами уряду [42].

Відповідно до положень цього Закону, Рада Міністрів проводить внутрішню та зовнішню політику й ухвалює рішення з питань державної політики, якщо ці питання не належать до компетенції інших державних органів або органів місцевого самоврядування, зокрема: забезпечує виконання нормативних актів; видає постанови і розпорядження; координує і наглядає за роботою урядових органів; захищає інтереси Державної скарбниці; схвалює проект державного бюджету; наглядає за виконанням державного бюджету і приймає постанову про закриття державних рахунків, а також звітує про виконання бюджету; забезпечує внутрішню безпеку держави та громадський порядок; забезпечує зовнішню безпеку держави; здійснює загальний контроль у сфері відносин з іншими державами та міжнародними організаціями; укладає міжнародні угоди, що потребують ратифікації, схвалює та денонсує інші міжнародні угоди; здійснює контроль у галузі національної оборони та щорічно визначає кількість громадян для проходження дійсної військової служби; визначає організацію та спосіб своєї діяльності.

Відзначимо, першоважливим завданням реформаторів було прагнення упорядкувати відносини між Головою Ради міністрів, міністрами та керівниками центральних органів виконавчої влади. Усі ці кроки сприяли посиленню позиції Прем'єр-міністра, що є однією з характерних рис перетворень виконавчих органів влади [209].

Окрім описаних вище реформ органів публічної влади, варто згадати ще одну не менш важливу – запровадження нових механізмів та процедур діяльності органів влади з тим, щоб зробити їх діяльність більш ефективною, прозорою та зрозумілою для громадян.

У цьому напрямку польський парламент прийняв низку важливих законопроектів, а саме: Закон «Про державні замовлення» від 1993 р. та Закон «Про вільний

доступ до публічної інформації» від 2001 р., також було прийнято та реалізовано повний комплекс законів у сфері публічних фінансів та боротьби з корупцією [104, с. 128].

18 грудня 1998 р. було ухвалено Закон «Про державну службу» (набув чинності 30 червня 1999 р.), положення котрого забезпечили створення корпусу державної служби з метою «професійного, ретельного, безстороннього і політично нейтрального виконання завдань держави» [44]. Відзначимо, правовий статус державних службовців до цього визначався Законом «Про працівників державних органів» від 16 вересня 1982 р. та Законом «Про державну службу» від 5 липня 1996 р.

Закон «Про державну службу» від 18 грудня 1998 р. запроваджував принципи відкритості, прозорості і конкуренції при наймі працівників. Він надавав єдиний статус усім працівникам управлінських органів і сприяв зміцненню стабільності та політичної нейтральності державних службовців завдяки визначенню поняття «посада» та введенню посту Голови державної служби. У Законі також містилося положення щодо обов'язкового оприлюднення інформації про вакансії в будь-якому державному органі та про дату кваліфікаційних іспитів, а також положення про оголошення конкурсів на вільні керівні посади шляхом публікації їх у «Бюлетені державної служби». Але, незважаючи на відповідність закону вимогам ЄС, на практиці державна служба Польщі все ще значною мірою залежить від політичних впливів [244, с. 22–24].

Найважливіші зміни в органах публічної влади такі:

- якісні зміни у відносинах між політикою та адміністрацією (виділення політичних посад, державної служби);
- зміцнення принципу субсидіарності;
- впровадження домінування територіального принципу над галузевим (децентралізація процесу прийняття рішень, завдань та коштів, обмеження розмірів державного апарату);
- детальне регламентування процесу прийняття рішень;

- збільшення прозорості діяльності органів влади та доступу до публічної інформації;
- заміна ієрархічних зв'язків горизонтальними (і всередині окремих інституційних структур, і між ними);
- перехід від кількісних до якісних критеріїв оцінки діяльності органів виконавчої влади;
- запровадження у процес прийняття значущих рішень механізмів суспільного діалогу (наприклад, механізм тристоронньої комісії);
- створення гарантій належної поведінки чиновників [250, с. 69–72].

Досліджуючи питання системних змін у праві, слід виділити й реформу правоохоронної системи, зокрема реформу поліції, реформу судової системи та органів прокуратури.

Що стосується правових засад реформування поліцейських структур Польщі, то перші кроки в цьому напрямку датовані уже початком 1990 р. Тоді Сейм схвалив три нові закони: про Міністерство внутрішніх справ, про поліцію та про Управління охорони держави. Міліція була замінена поліцією, а служба безпеки – Управлінням охорони держави. Більшість співробітників колишньої міліції, крім частини керівного складу, автоматично стали співробітниками поліції. Із 137 керівників МВС до нової спецслужби перейшло лише 20 осіб [206].

Закон «Про поліцію» було схвалено 6 квітня 1990 р. [11]. Відповідно до ст. 1 Закону, поліція «створюється як воєнізоване й збройне формування, яке служить суспільству з метою охорони безпеки людей, збереження безпеки і громадського порядку».

Положення Закону визначають основні завдання поліції, які покладено на Збройні сили країни через спеціальні підрозділи Військової Жандармерії і військові органи порядку, а саме:

- 1) охорона життя і здоров'я людей та охорона майна від протиправних посягань;
- 2) охорона безпеки і громадського порядку, забезпечення спокою у громадських місцях та в засобах громадського

транспорту і публічної комунікації, в пересуванні дорогами і на водах, призначених для загального користування;

3) ініціювання і організація заходів, спрямованих на запобігання вчиненню злочинів і з'ясування криміногенних чинників, взаємодія з цією метою з державними органами, органами місцевого самоврядування і громадськими організаціями;

4) розкриття злочинів і розслідування кримінальних справ;

5) нагляд за стражами їми (місцевою поліцією) та за спеціалістами озброєних охоронних організацій, що здійснюють діяльність на основі спеціальних законів;

6) контроль за дотриманням приписів, порядкових і адміністративних, пов'язаних із громадською діяльністю або з діяльністю у громадських місцях;

7) співпраця з поліціями інших держав чи міжнародними поліцейськими організаціями на підставі міжнародних договорів;

8) збирання, аналіз і зберігання інформації про злочинну діяльність;

9) ведення державної інформаційної системи [11].

Варто зауважити, реформа поліції не принесла країні негайних результатів. За даними Головної Комендатури поліції, у 2001 р. було порушено 1 275 418 кримінальних справ, а розкрито злочинів – лише 753 940 (53,8%) [186, с. 11].

У роботі суб'єктів боротьби з організованою злочинністю спостерігалось дублювання і відсутність координації дій, оскільки не існувало чітких критеріїв розподілу компетенцій між ними. Одним із найбільш вдалих кроків на шляху подолання цього недоліку було створення «груп з питань координації дій поліції в частині контролю за боротьбою з організованою злочинністю» [186, с. 12].

Щодо реформування судової системи Польщі, зазначимо, що зміни в цьому напрямку розпочалися ще в середині 80-х років, в умовах тоталітарного соціалізму.

Відповідно до положень ст. 1 Закону «Про устрій судів загальної юрисдикції» від 1985 р. суди «здійснюють правосуддя в Польській Республіці» [3].

Положення цього Закону містять перелік судів загальної юрисдикції: районні, окружні та апеляційні суди. Відзначимо також, що до складу кожного суду входив голова суду, його заступник і судді. Як правило, розгляд справ у судах загальної юрисдикції здійснювався за участю «народних юристів» (одного з аналогів засідателів), котрі користувалися такими ж правами, як і судді. Призначав суддів судів загальної юрисдикції Президент РП за поданням Державної судової ради [3].

Відповідно до ст. 15 Закону «Про устрій судів загальної юрисдикції», районні суди утворювалися на основі гміни – самоврядної територіальної одиниці, проте норми Закону передбачали утворення за потреби й більше одного районного суду в гміні. У свою чергу, окружні суди створювалися з правом підвідомчості не менше як двох районних судів, а апеляційні суди – з охопленням своєю юрисдикцією не менше як двох окружних судів.

Право обіймати посаду судді суду загальної юрисдикції мають громадяни Польщі, які: 1) мають польське громадянство і повну цивільну дієздатність; 2) врівноважений характер; 3) мають вищу юридичну освіту; 4) пройшли судову або прокурорську практику; 5) склали суддівський або прокурорський іспит; 6) працювали на посаді помічника судді або помічника прокурора не менше як два роки; 7) досягли 26-річного віку. Для судді апеляційного суду встановлюється додаткова вимога – робота на посаді судді не менше як 5 років [3].

Призначає суддів судів загальної юрисдикції Президент ПНР за поданням Державної судової ради. Наголошено, уже перше призначення судді здійснюється на невизначений строк.

Зауважимо, Голова суду не лише керує судом, представляє його у відносинах з іншими органами, а й здійснює

повноваження щодо керівництва судовою адміністрацією. Зокрема, Голова апеляційного суду здійснює нагляд за судовою адміністрацією окружних судів, а голови окружних судів – за судовими адміністраціями районних судів.

Голів апеляційних і окружних судів та їхніх заступників призначав Міністр юстиції РР за погодженням із загальними зборами суддів відповідних судів строком на 4 роки (ст. 29–30).

Відповідно до положень ст. 48 Закону, судді, здійснюючи свої повноваження, «є незалежними і підпорядкованими тільки закону». Нововведенням стало набуття суддями статусу недоторканості. Суддя не може бути взятий під варту або притягнутий до кримінальної або адміністративної відповідальності без дозволу відповідного дисциплінарного суду (ч. 1 ст. 50). Водночас положення закону передбачали, що за свої рішення суддя в будь-якому разі міг нести тільки дисциплінарну відповідальність (ч. 4 ст. 50).

Положення ст. 82 Закону визначають такі заходи дисциплінарного впливу на суддів: попередження, догана, усунення із займаної посади, переведення на інше службове місце, звільнення зі суддівської служби. Органом, що має право застосовувати до суддів ці стягнення, є Вищий дисциплінарний суд.

Найвищою інстанцією в судовій системі Польщі є Верховний суд. Статус Верховного суду в Польщі визначався до судової реформи 2000-х років Законом «Про Верховний суд» від 20 вересня 1984 р. [1].

Відповідно до ст. 1 цього Закону, Верховний суд «є керівним судовим органом у Польській Республіці». Перебуваючи у Варшаві, він здійснює нагляд за судовою діяльністю всіх інших судів. Верховний суд має такі колегії, як: Адміністративна колегія, Колегія праці і соціального забезпечення, Цивільна колегія, Кримінальна колегія та Військова колегія. Склад: Голова Верховного суду, його заступник та судді.

Зазначимо, після введення 1997 р. в дію нової Конституції РП відбулася істотна реорганізація судової влади.

Зокрема, 2 серпня 1997 р. набув чинності Закон «Про люстрацію», положення котрого передбачали заснування так званого «Контрольного суду», до повноважень якого входила перевірка достовірності заяв високопоставлених чиновників щодо їх можливої співпраці в минулому з органами державної безпеки комуністичного режиму. Крім того, Закон передбачав заснування інституту суспільного представника, який передавав на розгляд Контрольного суду будь-яку заяву, котру вважав сумнівною [161].

Щодо реформування інституту прокуратури в Польщі, варто відзначити, що суспільно-політичні зміни в Польщі 1989 р. призвели до переосмислення ролі інституту прокуратури загалом.

У часи соціалістичної Польської Народної Республіки прокуратура цієї держави, як й інших соціалістичних держав, будувалася за радянським зразком [181].

Дискусії про реформу прокуратури в польському суспільстві велися досить довго і призвели до рішення, відповідно до якого органи прокуратури були виведені з підпорядкування Державної ради і увійшли до системи виконавчої влади. Ухвалення такого рішення ґрунтувалося не на копіюванні зразків прокурорських систем західних держав, а на історичному досвіді самої Польської Республіки. По суті, у цій країні була відновлена модель прокурорської системи, яка діяла до 20 липня 1950 р., тобто до моменту ухвалення в Польській Народній Республіці запропонованого комуністами закону про прокуратуру [181, с. 64].

Першим кроком у напрямку реформування органів прокуратури стали зміни до Закону «Про прокуратуру» від 20 червня 1985 р. [2].

Зауважимо, що 1994 р. Генеральна прокуратура як керівна інституція була ліквідована, а її персонал було передано до Міністерства юстиції РП. Реорганізація прокуратури здійснювалася на основі внесених змін до Закону «Про прокуратуру».

Відповідно до ст. 1 цього Закону, вищим органом прокуратури виступає Генеральний прокурор. Функції

Генерального прокурора здійснює Міністр юстиції, тобто прокуратура загалом виступала не окремим, незалежним інституційним утворенням, а функціонувала в системі Міністерства юстиції подібно до досвіду таких країн, як США.

Генеральний прокурор керував діяльністю прокуратури особисто або через своїх заступників, видавав розпорядження, директиви і накази. Він мав право вчиняти всі дії, що належали до сфери діяльності прокуратури або доручати їх виконання підлеглим йому прокурорам.

Відповідно до ст. 3 Закону «Про прокуратуру», до основних функцій прокуратури належали:

1) вести або контролювати підготовчий процес у кримінальних справах, а також здійснювати функції публічного обвинувача перед судами;

2) порушувати позови у кримінальних і цивільних справах, вносити пропозиції і брати участь у судовому процесі в цивільних справах, за трудовим договором і соціальним страхуванням, якщо цього потребує охорона законності, суспільних інтересів, власності або громадянських прав;

3) використовувати засоби, передбачені законом, спрямовані на правильне і єдине застосування закону у судовому, адміністративному процесі, у справах про проступки, а також в інших процесах;

4) здійснювати нагляд за дотриманням рішень про тимчасовий арешт, а також інших рішень про позбавлення свободи;

5) проводити дослідження у сфері проблематики злочинності, боротьби з нею та її запобігання;

6) оскаржувати в судах адміністративні рішення, що суперечать закону, брати участь у судових процесах у справах про відповідність таких рішень закону;

7) координувати діяльність у сфері переслідування злочинів, яке проводиться іншими державними органами;

8) співпрацювати з державними органами і організаціями, громадськими організаціями у справі запобігання злочинності та інших порушень закону;

9) розглядати проекти нормативних актів;

10) займатися іншими видами діяльності, передбаченими законом.

Також, відповідно до положень цього Закону, прокурор мав право здійснювати нагляд за законністю нормотворчості органів самоврядування. Якщо постанова органу територіального самоврядування або розпорядження воеводи не відповідала Закону, прокурор звертався до органу, який їх видав, з приводу їх зміни чи скасування або скеровував висновок до відповідного органу нагляду. Щодо постанови органу територіального самоврядування, то прокурор міг також звернутися за визнанням його недійсності до Адміністративного суду [2].

Відповідно до ст. 14 Закону «Про прокуратуру», на посаду прокурора може бути призначена особа, яка: 1) має польське громадянство і користується повнотою цивільних прав; 2) має бездоганний характер; 3) закінчила юридичний факультет університету; 4) пройшла прокурорську або суддівську практику; 5) склала прокурорський або суддівський іспит; 6) працювала помічником прокурора або судді принаймні 1 рік або пройшла у військових формуваннях строк служби, передбачений у положеннях про військову службу професійних військовослужбовців; 7) була старшою за 26 років. Прокурором у військових прокуратурах, природно, міг бути тільки професійний офіцер або офіцер строкової служби.

Відзначимо, що чинне законодавство Польщі надавало генеральному прокуророві – Міністру юстиції право звертатися в Конституційний трибунал із пропозицією винести висновок про відповідність того чи іншого закону Конституції, іншого нормативного акту – Конституції і законам, брати участь у засіданні Конституційного трибуналу.

Із входженням прокуратури до системи виконавчої влади, вона автоматично втратила контрольні функції щодо органів державного управління. Так, прокуратура Польщі втратила повноваження в галузі провадження

перевірок виконання законів, але зберегла право здійснювати нагляд за законністю актів у формі участі в адміністративному провадженні. У цілях здійснення цього права, прокурор міг вимагати надання актів і документів, відбирати письмові пояснення, допитувати свідків, звертатися до фахівців, а також проводити огляди [245].

Нововведеннями реформи прокурорської системи стали положення щодо взаємодії органів прокуратури в центрі і на місцях. Так, відповідно до ст. 11 Закону «Про прокуратуру», прокурор зобов'язаний виконувати доручення вищого за статусом прокурора. Хоча, потреба слідувати вказівкам зверху зовсім не означає, що прокурор нижчого рівня позбавлений незалежності. Норми Закону вказують, якщо вказівки вищестоящего прокурора стосуються конкретної справи, то нижчестоящий прокурор може зажадати, щоб така вказівка містила письмові роз'яснення. У разі незгоди з приведеними в ньому доводами, нижчестоящий прокурор може наполягати на їх зміні або на звільненні його від виконання необхідної дії або від ведення справи. При цьому остаточне рішення про звільнення від ведення справи ухвалює вищестоящий прокурор, в безпосередньому підпорядкуванні якого перебуває прокурор, що віддав таке розпорядження. Такий механізм співпраці нижчестоящих прокурорів з вищестоящими є однією з умов демократизації методів управління органами прокуратури, який не тільки підвищує самостійність і відповідальність кожного прокурора, але й зміцнює його правові позиції [245, с. 5].

У підсумку зазначимо, системні зміни в праві Польщі після 1989 р., а саме: реформування органів публічного управління, реформа судової системи, реформа органів прокуратури загалом були успішними та ефективними, хоча й потребували подальшого удосконалення з метою адаптації польського законодавства до вимог ЄС.

2.2.2. «Оксамитова революція» у Чехословаччині та демократизація інститутів права. У Чехословаччині

зміна попереднього режиму розпочалася внаслідок подій 17–27 листопада 1989 р., які отримали назву «оксамитової революції». Аналізуючи ті події, варто зазначити, що Чехословаччина значно відставала на «революційному шляху» від Польщі, Угорщини. На думку американського історика польського походження П. Вандича, «у своєму прагненні до свободи як Польща, так і Угорщина залишили Чехословаччину позаду. Здавалося, що комунізм залишається тут (у Чехословаччині) непорушним. Ще 1 травня 1989 р. словацька «Правда» кепкувала із Солідарності, пишучи, що та обіцяє Польщі майбутнє, «так само реалістичне, як посмертне життя в раю»... Однак зміни в Польщі й Угорщині, а згодом події в НДР, призвели до того, що чехословацький комунізм опинився в ізоляції» [138, с. 331].

Революцію в Чехословаччині викликало не зубожіння населення, забезпеченість якого необхідними продуктами становила 98%, а незахищеність прав людини та прискорення процесу відставання від розвинених країн Заходу. Прірва між народом і керівною партійно-державною номенклатурою ставала дедалі глибшою [140, с. 452].

Визначним моментом у розвитку подій осені 1989 р. став розгін 15-тисячної студентської демонстрації в Празі 17 листопада. У цей день чеські студенти вийшли на вулиці Праги вшанувати пам'ять дев'яти своїх товаришів, страчених 1939 р. нацистами. Молодь вимагала проведення радикальних реформ у країні й закликала пражан до страйку. Проти радикально налаштованих студентів було застосовано спецпідрозділи поліції. До відділень поліції доставили 143 особи, з них 9 було заарештовано на підставі «обґрунтованої підозри у вчиненні злочину», 70 осіб були визнані винними у вчиненні адміністративного правопорушення й на них були накладені адміністративні стягнення у вигляді штрафів [140; 213, с. 98].

18 листопада центральний страйковий комітет студентів у м. Празі опублікував документ «Відозва з приводу подій 17 листопада», в якому ці події порівнювалися з

подіями під час нацистської окупації в жовтні–листопаді 1939 р. Окрім цього, у документі йшлося про початок страйку [72].

Відзначимо високу активність та консолідацію опозиції після 17 листопада 1989 р. та нерішучість з боку влади. 19 листопада у Празі утворився «Громадянський форум» (ГФ), а у Братиславі – організація «Громадськість проти насилля» (ГПН). Відтепер щовечора кожного дня на центральних майданах обох столиць проводилися багатотисячні мітинги, учасники яких висували вимоги позбавити КПЧ монополії на владу та провести в країні вільні вибори. Громадянський форум на чолі з В. Гавелом став фактичним лідером подій у Чехословаччині [256, с. 421].

Упродовж 18–20 листопада 1989 р. масові студентські мітинги і демонстрації протесту відбулися в інших містах Чехії. Повсюдно створювалися організації Громадянського форуму.

20 листопада 1989 р. проведено спільне засідання уряду ЧССР і обох республік. На жаль, влада не дала принципової оцінки тим подіям. Вимоги демонстрантів і мітингувальників були сприйняті однобічно, лише щодо поглиблення реформ. Тому опубліковане спільне рішення урядів нікого не задовольнило. У ньому зазначалося, що перебудова є складним процесом і вимагає підтримки з боку всього населення країни, зокрема й молоді. Уряди виявили стурбованість з приводу того, що частина молоді продемонструвала невдоволення, виступила проти влади, виказавши цим самим недовіру соціалізму, а така позиція вигідна лише противникам народної влади [256, с. 421–442].

21 листопада 1989 р. відбувся черговий пленум КПЧ, у ході якого його учасники закликали молодь припинити страйки, аргументуючи тим, що діалог не можна вести на вулиці, а для вирішення проблем потрібно зібратися за «круглим столом».

Проте, вже 23 листопада в Празі на майдані св. Вацлава зібрався найбільший мітинг (близько 300 тис.

осіб). Головними вимогами мітингувальників були: створення нового уряду та позбавлення КПЧ керівної ролі. Цього разу Народна поліція відмовилася виконати наказ першого секретаря міськкому КПЧ М. Штепана про новий напад на «антисоціалістичні сили», що означало поворотний момент у розвитку ситуації, а 24 листопада 1989 р. вище державне керівництво остаточно відмовилося від ідеї можливої участі військових у протидії опозиції [256].

Серед керівництва КПЧ простежувалися перші вияви відсутності єдності. Першим виступив за зміни всередині партії комітет КПЧ у м. Празі, члени якого схвалили рішення: «КПЧ вважає, що в ситуації, яка склалася, стоїть питання становища не окремих керівних працівників, а всієї КПЧ. Тому вважаємо за необхідне в інтересах єдності і ефективності керівництва партією, щоби на засіданні ЦК КПЧ 24 листопада 1989 р. було проведено основні кадрові зміни в президії ЦК КПЧ» [72, с. 253].

Динаміка подій, які відбувалися в житті країни в ті листопадові дні, була приголомшливою. Уже через місяць після початку революції (подій 17 листопада 1989 р. у Празі) опозиція контролювала Уряд ЧССР, через півтора місяці лідера опозиції В. Гавела було обрано президентом країни, через два місяці з федерального і республіканських парламентів було відкликано депутатів, котрі дискредитували себе в роки попереднього режиму. Американський учений Гартон Еш з цього приводу сказав: «Демократизація в Польщі зайняла десять років, в Угорщині – десять місяців, у Чехословаччині – десять днів» [130, с. 67].

24 листопада 1989 р. весь склад Президії КПЧ подав у відставку. Прийнята резолюція ЦК КПЧ містила такі положення: «ЦК КПЧ доручає провести реконструкцію урядів ЧССР, ЧСР і ССР із ширшим залученням до них представників інших політичних партій і позапартійних; створити в рамках Національного фронту рівноправні представництва політичних партій і провідних громадських організацій, розпочати підготовку демократичних виборів до національних комітетів і представницьких органів» [119, с. 11].

Після чого голова Федерального уряду вперше обговорив з керівниками ГФ основні умови початку діалогу: 1) уряд повинен складатися порівну з представників КПЧ і опозиції; 2) слідча комісія складається зі 6 депутатів, 6 (*нейтральних. – Авт.*) громадян, 1 представника ГФ і 2 студентів; 3) уряд вимагає у студентів завершення страйку; 4) Федеральні збори вимагають від президента звільнення політичних в'язнів [89, с. 76].

26 листопада 1989 р. у Празі за посередництвом Чехословацької соціалістичної партії відбулася зустріч делегації уряду ЧССР і Національного фронту (НФ), з одного боку, з представниками ГФ, з іншого [72, с. 495].

Під час зустрічі було оприлюднено програму ГФ «Що хочемо», де в главі першій під назвою «Право» констатувалося: «Чехословацька республіка повинна стати правовою, демократичною державою в дусі традицій чехословацької державності і в дусі міжнародних правових засад, визначених передовсім у Загальній декларації прав людини і в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права. В тому дусі має бути підготовлена нова конституція, в якій будуть врегульовані стосунки між громадянами і державою. Цю конституцію може прийняти новообране конституційне зібрання...» [4, с. 1073–1074].

Програма ГФ містила вимоги всіх опозиційних організацій Чехословаччини та стала основою демократичних змін у країні. У положеннях програми заперечувалася колишня модель розвитку суспільства, керівна роль КПЧ, поглиблення демократизації, зміна характеру і напрямків зовнішньої політики. Резонансним кроком лідерів ГФ стала вимога відставки найвищого керівництва країни – генерального секретаря КПЧ М. Якеша і президента Г. Гусака. Більша частина чехів і словаків вважали, що верхівка панівного політичного режиму повинна нести відповідальність за кризу та застосування сили проти учасників акції протесту опозиційних сил. Вона мусить також відповісти і за «національну зраду 1968 р.».

результатом якої стала, як зазначалося вище, окупація країни іноземними військами. Зокрема, члени ГФ вимагали негайно звільнити з-під арешту всіх в'язнів, зокрема тих, хто був затриманий під час останніх маніфестацій [72, с. 127].

27 листопада 1989 р. у країні розпочався загально-національний страйк. Демонстранти вимагали скасування положень Конституції про керівну роль КПЧ та проведення демократичних виборів [89, с. 33].

Після загальнодержавного страйку комуністичний уряд був змушений піти на переговори з ГФ та ГПН. Так, 28 листопада відбулася друга зустріч представників Федерального уряду і провідних опозиційних сил. У ході зустрічі було схвалено програму дій, котра, крім скасування керівної ролі КПЧ і формування нового складу Уряду, містила такі положення:

1) утворення Федеральними зборами спеціальної комісії із розслідування подій 17 листопада;

2) звільнення всіх політичних в'язнів за поданим ГФ списком;

3) якнайшвидше схвалення новосформованим Урядом засад програми своєї діяльності, які мали передбачати такі питання, як створення правових основ для проведення вільних виборів, свободи зібрань і об'єднання, свободи слова і друку, скасування державного контролю за Церквою, скасування Народної міліції, подальшого існування політичних партій тощо;

4) відставка Президента ЧССР Г. Гусака до 10 грудня 1989 р.;

5) схвалення конституційного закону про відкликання тих депутатів Федеральних зборів, Чеської і Словацької національних рад, національних комітетів усіх рівнів, які порушили складену присягу та не дбали про інтереси народу;

6) засудження Федеральними урядом і парламентом факту введення в 1968 р. військ країн ОВД та відповідне

звернення Федеральних зборів ЧССР до Верховної Ради СРСР та представницьких органів НДР та НРБ [256, с. 34].

Наступним кроком у напрямку демократичних перетворень країни стала *реформа законодавчих органів*, створення належної законодавчої бази та правових передумов для проведення реформи правової системи загалом. Скасування керівної ролі КПЧ та реформування законодавчих органів забезпечили демократичний напрямок реформи усіх правових інститутів.

На думку чеського дослідника В. Кнаппа, демократизація інститутів права має відбуватися у два етапи: 1) безпосередній етап, який полягає в законодавчій роботі щодо усунення тих правових положень, які вижили себе в нових умовах і перешкоджають становленню політичного плюралізму й ринкової економіки, негайне схвалення законів, які закладали б їхні основи; 2) перспективний (стратегічний) етап, у ході якого потрібно буде схвалити нову Конституцію ЧСФР, Конституції ЧР і СР, заново провести кодифікацію чехословацького права, зокрема цивільного права, торговельного, трудового, кримінального права, істотно змінити адміністративне право [232, с. 961].

Передусім відзначимо, що політичні зміни в країні, криза федеральної конституційної системи, що виражалася в моделі конституційних стосунків між Президентом, Урядом і Парламентом, сформований у 1968 р., призвели до того, що глава держави і Федеральний уряд не володіли конституційними повноваженнями, достатніми для збереження існування держави. До 1989 р. вказані недоліки компенсувала централізована КПЧ, а після скасування її керівної ролі тенденції щодо поділу Чехословаччини стали ще помітнішими.

19 грудня 1989 р. Федеральні збори ЧССР прийняли Конституційний закон, яким було внесено зміни й доповнення до Конституційного закону про чехословацьку федерацію від 1968 р. Положення Закону передбачали зміни щодо строків та способу обрання Президента. Щодо

терміну виборів президента – з 15 до 40 днів; щодо способу голосування – з таємного на відкрите [5, с. 1170].

29 грудня 1989 р. на спільному засіданні палат федерального парламенту В. Гавела одноголосно обрали Президентом ЧССР [229, с. 61].

У напрямку демократичних змін конче потрібна була реформа й інших представницьких органів, зокрема законодавчого органу.

28 грудня 1989 р. Федеральні збори ЧССР схвалили Конституційний закон «Про обрання нових депутатів законодавчих органів», який мав забезпечити процедуру оновлення складу чехословацького парламенту [233, с. 177].

Пропозиції щодо нових депутатів подавали політичні партії за взаємною угодою з «Громадянським форумом» у Чеській соціалістичній республіці і «Громадськістю проти насилля» в Словацькій соціалістичній республіці. Додамо до цього, що такий механізм заповнення депутатських місць мав зберігатися лише до перших виборів до законодавчих органів, найпізніше до 31 грудня 1990 р. (ст. 1); (ст. 2).

23 січня 1990 р. Федеральні збори ЧССР схвалили ще один Конституційний закон у цьому напрямку – «Про відкликання депутатів представницьких органів і про обрання нових депутатів» [6, с. 38].

Відповідно до положень ст. 1 цього Закону, Депутати Федеральних зборів, Чеської національної ради, Словацької національної ради і національних комітетів усіх рівнів, які в інтересах урівноваження розкладки політичних сил чи з огляду на їх нинішню діяльність, яка не сприяє гарантіям розвитку політичної демократії, можуть бути відкликані зі своїх посад політичною партією, членом якої вони виступають. Депутатів, які не мають партійної приналежності, може відкликати відповідний орган Національного фронту за взаємною згодою з «Громадянським форумом» у Чеській соціалістичній республіці та і з рухом «Громадськість проти

насилля» у Словацькій соціалістичній республіці. Президії палат Федеральних зборів, президії національних рад і ради національних комітетів беруть до відома відкликання депутатів. Положення виборчих законів про відкликання депутатів залишаються незмінними. Термін дії закону до 31 березня 1990 р.

У результаті впровадження вказаних законів до федерального парламенту було обрано 120 нових депутатів [139, с. 25].

29 березня 1990 р. розпочалася реформа Федерації. Федеральні збори схвалили Конституційний закон «Про зміну назви Чехословацької соціалістичної республіки». Вона стала називатися «Чехословацька Федеративна Республіка» [9, с. 362].

20 квітня 1990 р. Федеральні збори ЧСФР схвалили ще один Конституційний закон, котрим змінювався зовнішній атрибут Федерації – державна символіка, до якої належали державний герб, державний прапор, штандарт президента республіки, державна печатка і державний гімн. Цим Законом скасовувалась символіка комуністичних часів і натомість новий її зміст мав засвідчувати, з одного боку, традиції чехословацького державотворення, а з іншого – самобутність двох народів, які сформували федерацію [16, с. 413].

12 грудня 1990 р. Федеральні збори ЧСФР прийняли Конституційний закон «Про внесення змін до Конституційного закону про Чехословацьку Федерацію 1968 р.» [22, с. 2074–2078].

На думку словацьких дослідників, цей законодавчий акт став «першим кроком пошуку нової якості співжиття», який привів до «посилення компетенції обох республік» [214, с. 86].

Оновлені положення цього нормативно-правового акту регулювали основні сфери суспільного життя чехів та словаків, зокрема у фінансовій сфері, економічній, у галузі зовнішньоекономічних відносин, внутрішнього порядку і

безпеки тощо. Слід виділити низку нововведень, котрі раніше взагалі не фігурували серед положень юрисдикції, наприклад, «законодавче врегулювання охорони економічної конкуренції» (ст. 24) або «законодавче врегулювання і здійснення державного контролю в питаннях ядерної безпеки» (ст. 21).

Щодо реформи органів публічної влади, зокрема органів законодавчої влади, федеральна законодавча влада розпочала свою реорганізацію з прийняття 27 лютого 1990 р. Конституційного закону «Про скорочення виборчих строків законодавчих органів» [7, с. 222].

Положення цього Закону передбачали, що термін повноважень обох палат федерального парламенту, які будуть обрані 1990 р., мають становити не 5 років, а лише 24 місяці.

27 лютого 1990 р. Федеральні збори схвалили зміни до Конституційного закону про Чехословацьку Федерацію 1968 р., а саме про заборону імперативного характеру депутатського мандату. Конституційний закон зменшив кількість депутатів, які мали бути обрані до Народної палати в ході наступних виборів (з 200 до 150 осіб). Нововведення в законі передбачали також оновлення депутатського корпусу. Передбачалося, що виконання депутатського мандату є несумісним з виконанням депутатського мандату в національних радах, а також з перебуванням на посаді судді, прокурора, державного арбітра, військовослужбовця за призовом, співробітника Державної служби безпеки і Комітету виправного виховання [241, с. 125].

Крім того, 27 лютого 1990 р. Федеральні збори схвалили ще один законодавчий акт – Закон «Про вибори Федеральних зборів». Норми Закону передбачали введення виборчої системи пропорційного представництва замість системи одномандатних виборчих округів [8, с. 225–237].

9 травня 1990 р. Федеральні збори ЧСФР завершили свою роботу. Варто зауважити, цей склад федерального

парламенту зробив вагомий внесок у правові перетворення країни, схваливши протягом чотирьох місяців того року 63 нові закони [192].

8–9 червня 1990 р. у країні відбулися перші вільні загальні вибори до Федеральних зборів ЧСФР і до законодавчих органів обох федеративних республік. Усі провідні політичні сили мали формально республіканський, а по суті – національний характер, тобто жодна з провідних політичних сил, які сформували законодавчі органи федерації та її суб'єктів, не мала федерального, загальнодержавного статусу. Саме в цьому полягала головна причина припинення існування федерації в майбутньому.

Перші вільні парламентські вибори відзначилися високою політичною активністю. Під час підготовки виборів до Федеральних зборів 23 політичні партії і рухи висунули свої списки кандидатів у депутати. На виборах до Чеської національної ради таких суб'єктів виборчого процесу було 13, на виборах до Словацької національної ради – 16. Незважаючи на це, передвиборча кампанія і голосування пройшли коректно і в них взяло участь близько 95% виборців з тих, які були внесені до списків виборців [233, с. 213].

27 червня 1990 р. було сформовано Федеральний уряд ЧСФР, який очолив М. Чалфа, головою Федеральних зборів було обрано А. Дубчека [233].

5 липня нові ФЗ ЧСФР за результатами виборів переобрали на пост президента республіки В. Гавела на дворічний термін. Щодо правового статусу Президента ЧСФР у 1990–1991 рр. відзначимо, більшість його повноважень мали лише представницький характер. Цими подіями «завершився один з найтрагічніших етапів історії Чехословаччини, – згадує В. Гавел у своїй праці «Влада безвладних», – чимось це все нагадувало дещо сумбурний, але у своїй основі надзвичайно чудовий сон. Чимось нагадувало казку зі щасливим кінцем. Адже так довго здавалось, що це зовсім неможливо...» [122, с. 43].

Одразу після перших парламентських виборів було проведено реформу органів місцевого самоврядування. Зміни в цьому напрямку забезпечували створення правових основ відновлення місцевого самоврядування та обрання його представницьких органів. Так, 18 липня 1990 р. Федеральні збори прийняли Конституційний закон, яким були внесені зміни й доповнення до Конституції 1960 р. та до Конституційного закону про Чехословацьку Федерацію 1968 р. [17, с. 1062–1063].

Цим Законом було викладено в новій редакції главу сьому Конституції 1960 р., яка отримала назву «Місцеве самоврядування», де визначалися основні принципи місцевого самоврядування. Відповідно до ст. 86 Конституції, основою місцевого самоврядування проголошувався муніципалітет – самоврядна спільність громадян. Він наділявся правами юридичної особи, власним майном, яким управляв, правом встановлювати передбачені законом місцеві податки і збори. Передбачалося також, що питання місцевого самоврядування мають вирішувати громадяни на зборах територіальної громади чи референдумом або через представницький орган муніципалітету, котрий обирається загальними, рівними і прямими виборами при таємному голосуванні. Також Конституційний закон припиняв повноваження національних комітетів (місцевих органів державної влади) після проведення виборів до представницьких органів місцевого самоврядування.

Після виборів було проведено реформу Федерального уряду й інших центральних органів державного управління ЧСФР. Відповідно, 19 липня 1990 р. Федеральні збори ЧСФР схвалили Конституційний закон «Про зміни в системі федеральних центральних органів державного управління, які очолюються членом Уряду Чеської і Словацької Федеративної Республіки». Цим законодавчим актом встановлювалося, що в ЧСФР діють такі, очолювані членами Уряду, федеральні міністерства: закордонних

справ; оборони; фінансів; закордонної торгівлі; праці й соціальної опіки; транспорту; зв'язку [18, с. 1064–1065].

Відзначимо ще один важливий крок у напрямку реформування органів публічної влади ЧСФР – прийняття Федеральними зборами Конституційного закону, що врегулював інститут референдуму, а саме забезпечував правовий механізм поділу федерації [26, с. 1428–1429].

Стаття 1 цього Закону містила такі положення: «На референдум можуть бути винесені громадянам Чеської і Словацької Федеративної Республіки для вирішення важливі питання про форми державно-правового устрою ЧСФР». Зокрема, положення Конституційного закону передбачали, якщо референдум про вихід зі складу федерації буде проведений в одній з республік і матиме позитивні наслідки, то ЧСФР припинить своє існування, але не раніше, як через рік після проголошення наслідків референдуму. Юрисдикція ЧСФР в такому разі перейде до Чеської Республіки і Словацької Республіки як носіїв державного суверенітету (ч. 1 і ч. 2 ст. 6).

Восени 1992 р. Федеральні збори розробили закон про засади поділу країни. Все федеральне майно ділилося у пропорції два до одного. Дві частини відходили Чехії, одна – Словаччині, відповідно до кількості населення. Нерухомість ділилася за територіальною ознакою. Під час перехідного періоду діяли тимчасові фінансова та митна унії. Відтак, у ході цивілізованого, безболісного процесу, що гарантував сприятливий розвиток у майбутньому, 1 січня 1993 р. на карті Європи з'явилися дві нові самостійні суверенні держави – Чеська і Словацька республіки [140, с. 455].

Аналізуючи демократизацію інститутів права після «оксамитової революції», важливо згадати про реформу судової системи, прокуратури, поліції.

Зміни в судовій системі Чехословаччини розпочалися реформуванням Конституційного суду, котрий був передбачений ще Конституційним законом про Чехословацьку Федерацію 1968 р. Так, 27 лютого 1991 р. Феде-

ральні збори схвалили Конституційний закон «Про Конституційний суд ЧСФР», який визначив Конституційний суд ЧСФР як «судовий орган охорони конституційного ладу» (ст. 1) [24, с. 449–452].

Відповідно до ст. 2 цього Закону, Конституційний суд ЧСФР вправі приймати рішення: а) про відповідність законів Федеральних зборів і законних розпоряджень президії Федеральних зборів конституційним законам; б) про відповідність законів Федеральних зборів, конституційних й інших законів ЧНР і СНР міжнародним договорам про основні права і свободи людини, котрі в ЧСФР були ратифіковані й оприлюднені; в) про відповідність конституційних законів й інших законів ЧНР і СНР, законних розпоряджень президії ЧНР конституційним законам Федеральних зборів; г) про відповідність розпоряджень уряду ЧСФР і правових документів федеральних міністерств й інших федеральних органів державного управління конституційним та іншим законам; д) про відповідність розпоряджень урядів Чеської Республіки і Словацької Республіки та правових приписів міністерств й інших органів державного управління Чеської Республіки і Словацької Республіки конституційним й іншим законам Федеральних зборів. Зокрема, до юрисдикції Конституційного суду увійшло вирішення спорів про розподіл компетенції: 1) між органами ЧСФР; 2) між органами ЧСФР і органами однієї або обох республік; 3) між органами Чеської Республіки і органами Словацької Республіки.

Зауважимо, Конституційний суд ЧСФР виступав не лише органом охорони федеральної конституції, а й органом охорони верховенства федеральної правової системи загалом.

Наступним кроком у напрямку реформування судової системи стали внесені Федеральними зборами ЧСФР зміни до Конституції 1960 р. щодо здійснення правосуддя [25, с. 1426–1427].

Відповідно до положень ст. 97 Конституційного закону, суди і прокуратура охороняють державу, її конституційний лад та права і законні інтереси фізичних і юридичних осіб.

Правосуддя мали здійснювати незалежні суди ЧСФР, Чеської Республіки і Словацької Республіки. Система федеральних судів складалася з Верховного суду ЧСФР, вищого військового суду і військових окружних судів, а в період так званої оборонної готовності держави – також вищих і нижчих польових судів. Судові системи в суб'єктах федерації повинні були складатися з Верховного суду Чеської Республіки, Верховного суду Словацької Республіки, крайових і окружних судів (ст. 98).

Вищим судовим органом федерації оголошувався Верховний суд ЧСФР, який «слідкує за правомочністю рішень верховних судів республік і військових судів та забезпечує законність і погодженість рішень між республіками й військовими судами» (ст. 99).

19 червня 1991 р. Федеральні збори прийняли ще один законодавчий акт у напрямку реформування судової системи – Закон «Про суди і суддів» [27, с. 1538–1551].

Оновлена редакція ст. 4 цього Закону передбачала, що судовий розгляд справи має здійснювати колегія суддів або суддя одноособово. Судом першої інстанції виступав окружний суд, який складався з голови суду, заступника чи заступників голови суду, інших суддів і виборних засідателів. Провадження в такому суді здійснювала колегія (суддя і два засідателі) або суддя одноособово. Крайовий суд виступав судом другої інстанції у справах, які розглядалися в першій інстанції окружним судом, і лише в окремих, визначених законом випадках виступав як суд першої інстанції. Цей суд розглядав справи колегіально, колегія при цьому могла складатися з двох суддів і трьох засідателів або з голови суду і двох суддів.

Положення ст. 16 Закону визначали повноваження вищих судових органів у суб'єктах федерації (Верховних

судів), зокрема норми статті вказували, що вони покликані дбати про однакове тлумачення і однакове застосування законів та інших загальнообов'язкових правових приписів.

Щодо діяльності військових судів, вони забезпечували вирішення кримінальних справ проти співробітників збройних сил і збройних формувань, військовополонених та інших, визначених законом, осіб. Військові суди склалися з військових окружних судів і Вищого військового суду.

Під час змін у судовій системі Чехословаччини перетворень зазнали й органи, які сприяють правосуддю, зокрема *прокуратура і поліція*. 7 квітня 1990 р. було схвалено Федеральний закон про внесення змін і доповнень до чинного тоді закону про прокуратуру 1965 р. [12, с. 662–664].

Відповідно до нової редакції ч. 1 ст. 1 Закону, нагляд за належним виконанням і дотриманням законів й інших правових актів міністерствами та іншими органами державного управління, національними комітетами, організаціями й громадянами мала здійснювати прокуратура на чолі з Генеральним прокурором Чеської і Словацької Федеративної Республіки.

Функції прокуратури визначалися ст. 2 Закону, відповідно до положень якої встановлювалося, що «прокуратура охороняє, підтримує та зміцнює законність без огляду на місцеві впливи, забезпечує єдність законності на всій території республіки».

Згідно з новою редакцією ч. 1 ст. 37 Закону, прокурором або слідчим прокуратури міг бути призначений професійно підготовлений громадянин ЧСФР, який: а) досяг віку щонайменше 24 років; б) мав повну вищу юридичну освіту; в) перебував на стажуванні встановлений термін і успішно склав підсумковий іспит; г) не був членом жодної політичної партії. Закон також встановлював, що всі прокурори і слідчі прокуратури, котрі призначалися на посади чи вже їх займали,

повинні були скласти присягу прокурорського працівника встановленого зразка.

Працівникам, котрі залишалися в органах прокуратури після реформування цього інституту і були членами політичних партій, було запропоновано вийти з їх складу протягом двох місяців.

На нашу думку, незважаючи на частковий характер реформи 1990 р. (збереження функції загального нагляду, централізованого характеру системи), цей крок мав важливе значення для подальшого розвитку прокуратури. Уже 1990 р. загальний нагляд, який здійснювали органи прокуратури, перестав бути «необмеженим» за предметом, бо не поширювався на підприємства та інші суб'єкти підприємницької діяльності.

Зазначимо, в листопаді 1993 р. прокуратуру як інститут було ліквідовано, а на її місці створено новий правоохоронний орган (Державне представництво). 9 листопада 1993 р. було схвалено Закон «Про державне представництво» [37, с. 1522–1527].

Відповідно до ст. 2 цього Закону, цей орган представляв інтереси держави і, здійснюючи свої функції, мав діяти на підставі Закону.

Щодо реорганізації поліції, зазначимо, що після подій 1989 р. Міністерство внутрішніх справ загалом і поліцейські структури зокрема зазнали істотних змін, які впливали із природи демократичної держави та принципово нових завдань, які ставилися перед цим правоохоронним органом [212, с. 25].

Ще до початку цієї радикальної реформи були засновані громадські комісії, що діяли в управліннях Міністерства внутрішніх справ ЧСФР та відповідних міністерств обох суб'єктів федерації. 9 квітня 1990 р. було схвалено відповідний Федеральний закон [13, с. 664–665].

Згідно із ст. 1 цього Закону, громадські комісії діяли в підрозділах МВС як «ініціативні, дорадчі і контрольні органи з питань Корпусу національної безпеки і військ

міністерства внутрішніх справ у віданні федерального міністерства внутрішніх справ», причому вони склалися з «бездоганних громадян, котрі не є співробітниками Корпусу національної безпеки або Корпусу виправного виховання або військовослужбовцями дійсної служби». Заснована в такий спосіб форма цивільного контролю за діяльністю правоохоронної структури мала ще одне призначення, визначене Законом, – брати участь в атестації співробітників та їх звільненні, тобто в «очищенні» міністерства від тих співробітників, котрі в той чи інший спосіб дискредитували себе в роки попереднього режиму.

21 липня 1991 р. Чеська національна рада прийняла Закон «Про Поліцію Чеської Республіки». Положення цього Закону визначали поліцію як «озброєний орган ЧР у сфері безпеки». Новий орган було утворено на основі особового складу так званої «Громадської безпеки» – структурної одиниці колишнього Корпусу національної безпеки з боротьби із злочинністю [28, с. 3564–3587].

Правовий статус поліції у Словацькій Республіці визначається Законом «Про Поліцейський корпус» від 16 липня 1993 р. [36, с. 770–783], Законом «Про державну службу співробітників Поліцейського корпусу» від 17 лютого 1998 р. [242, с. 48], а також відповідними нормами Кримінально-процесуального кодексу СР.

Важливе значення у напрямку реформування всіх правових інститутів ще об'єднаної країни мала «кадрова реконструкція» представницьких органів, розпочата 1990 р. – практика заборон на зайняття окремих посад у державному управлінні й правоохоронних органах для деяких категорій громадян, яка отримала назву люстрації [20, с. 1850–1851].

Наступним кроком у цьому напрямку став Закон «Про встановлення деяких передумов для заміщення окремих посад в державних органах і організаціях ЧСФР, Чеської Республіки і Словацької Республіки» (так зва-

ний «люстраційний закон») від 4 жовтня 1991 р., відповідно до якого було визначено підстави і механізм люстрації [29, с. 2106–2110].

Положення ст. 1 цього Закону вказували, що застосування люстрації здійснюється лише при заміщенні посад, що обіймаються шляхом виборів, призначення або затвердження, зокрема в органах державного управління ЧСФР, Чеської Республіки і Словацької Республіки; Федеральній інформаційній службі безпеки, Федеральному поліцейському корпусі, Корпусі поліції Граду; Канцелярії президента ЧСФР, Канцелярії Федеральних зборів, Канцелярії ЧНР, Канцелярії СНР, президії уряду ЧСФР тощо.

На громадян, які претендували на посаду президента ЧСФР, депутатів Федеральних зборів ЧСФР і законодавчих органів республік, а також щодо осіб, які бажали займати посади у федеральній поліції і службі безпеки, накладалися додаткові обмеження. Ці посади могли зайняти громадяни ЧСФР лише за умови, якщо упродовж періоду з 25 лютого 1948 р. до 17 листопада 1989 р. вони не належали до однієї з таких категорій осіб: а) співробітник Корпусу національної безпеки в органах Державної безпеки; б) не перебував на обліку в матеріалах Державної безпеки як резидент, агент, утримувач конспіративної квартири, наймач квартири, інформатор або добровільний співробітник Держбезпеки; в) свідомий співробітник Держбезпеки; г) секретар органу КПЧ або КПС від районного і рівного йому рівня і вище, член президії цих органів, член ЦК КПЧ або член ЦК КПС; член Бюро з керівництва партійною роботою в чеських областях або член Комітету з керівництва партійною роботою в чеських областях, за винятком тих, хто займав ці посади в період з 1 січня 1968 р. до 1 травня 1969 р.; д) співробітник апарату вищевказаних партійних органів на ділянці політичного керівництва Корпусом національної безпеки; е) член Народної міліції; є) член комітету дій

Національного фронту після 25 лютого 1948 р.; член перевірочних комісій після 25 лютого 1948 р. або член перевірочних комісій у період «нормалізації» після 21 серпня 1968 р.; ж) слухач Вищої школи ім. Ф.Е. Держинського КДБ при Раді Міністрів СРСР для співробітників Держбезпеки; Вищої школи МВС СРСР для співробітників Громадської безпеки; Вищої політичної школи МВС СРСР або аспірант, або слухач курсів цих вишів з періодом навчання понад три місяці (ст. 2).

Зауважимо специфічну ознаку цього документа – він мав зворотну силу. Відповідно до ст. 14, якщо громадянин не відповідав «люстраційним» вимогам для зайняття посади, трудова угода припинялася з ним не пізніше як 15 днів від дня, коли про це стало відомо організації. Незаконність припинення трудових або службових відносин громадянином могла бути оскаржена в суді не пізніше ніж через 2 місяці після припинення трудових відносин.

28 квітня 1992 р. у Чеській Республіці було схвалено окремий Закон «Про деякі додаткові умови для роботи на деяких посадах, на які приймаються або призначаються співробітники Поліції Чеської Республіки і співробітники Виправної служби Чеської Республіки» (так званий малий люстраційний закон) [32, с. 1546–1549].

У підсумку зазначимо, що до 2000 р. процедуру люстрації пройшли понад 360 тис. осіб, з них понад 12,5 тис. осіб не були допущені до державної служби та інших керівних посад у державних органах і установах або були звільнені з них на підставах, визначених люстраційним законодавством [51, с. 616–636].

Отже, упродовж 1989–1992 рр. у Чехословаччині було створено належний правовий та інституційний механізм функціонування державної влади, зокрема були прийняті необхідні для країни нормативно-правові акти в напрямку реформування центральних органів державного управління, місцевого самоврядування, судової системи й правоохоронних органів.

2.3. Реформа цивільного і господарського законодавства

2.3.1. Зміни в цивільному і господарському праві Польщі. Після політико-правових змін у Польщі 1989 р., а саме: заміни однопартійної політичної системи на багатопартійну демократичну та зміни командно-адміністративної економіки на ринкову, були створені належні передумови реформування цивільного і господарського законодавства.

У жовтні 1989 р. віце-прем'єр Лешек Бальцерович з групою економістів надав план реформування економіки, який передбачав проведення реформ у два етапи, а саме: по-перше – передбачалося протягом осені 1989 р. стабілізувати ціни, ввести систему виплат по безробіттю та розробити базові законодавчі акти, що регулювали б процедуру банкрутства; по-друге – розпочати реформу податкової системи, впровадити жорстку монетарну політику, яка містила б встановлення позитивних процентних ставок, одночасно лібералізувати більшість цін, девальвувати та запровадити внутрішню конвертованість національної валюти (злотого) за фіксованим курсом обміну, різко зменшити розміри індексації заробітної плати з подальшим уведенням «караючого» податку на понаднормовий приріст фонду зарплати підприємств [202, с. 178].

Отже, першоважливими завданнями в цій галузі стали: а) реформа фінансів і досягнення бюджетної рівноваги; б) запровадження ринкових механізмів; в) зміна структур власності [203].

Варто зазначити, економічні перетворення Польщі перехідного періоду були набагато складнішими, ніж, наприклад, у Чехословаччині, яка за всіма основними економічними показниками перебувала в набагато кращій ситуації.

Особливої уваги в процесі оцінки економічних реформ Л. Бальцеровича заслуговує той факт, що їх відразу

підтримала більшість населення Польщі. На нашу думку, це пояснюється невдалим досвідом усіх попередніх спроб «удосконалення» соціалізму під гаслом «все для людини, все в ім'я людини» під час спроби побудови «справедливого соціалістичного суспільства» протягом усього післявоєнного періоду.

«План Бальцеровича» отримав назву «шокової терапії», оскільки передбачав оздоровлення фінансової системи держави без врахування соціальних наслідків, за що піддавався критиці, хоча уряд обіцяв населенню цілковиту перебудову системи господарських відносин. Комплекс «шовкових» заходів – невіддільна частина програми переходу до нової економічної системи, яка має сенс лише «...у поєднанні з активним роздержавленням і приватизацією, демонополізацією економіки і створенням ринкової інфраструктури» [131, с. 38].

На думку багатьох польських учених, що вивчали процес реформування економічних відносин у Центрально-Східній Європі після «оксамитових революцій» 1989 р., реформу економіки повинні здійснювати лише приватні інституції, а держава може позитивно впливати на процес, хіба що юридично забезпечуючи його хід, тобто видаючи відповідні законодавчі акти, розробка і впровадження яких і є «сферою природної компетенції держави» [200, с. 38].

У всіх посткомуністичних державах, зокрема і в Польщі, перехід від одного суспільного ладу до іншого супроводжувався створенням перехідного суспільства, яке в сучасній науковій літературі часто називають «суспільством з приватною власністю». Тому, на наш погляд, важливо проаналізувати інститут власності. Адже на першому етапі реформ у Польщі діяло ще й чинне законодавство, розроблене в умовах попереднього тоталітарного режиму, і яке, звичайно ж, постійно намагалося узаконити права власності тільки на користь держави [201, с. 109–115].

Конституція Польської Народної Республіки від 1952 р. й основні законодавчі акти проголошували й

охороняли основні форми власності (державну, кооперативну й приватну). Зокрема, відповідно до положень ст. 11 Основного закону, держава заохочує розвиток різних форм кооперативного руху в місті та в селі, і надає йому всебічну допомогу у виконанні його завдань, а кооперативній власності як власності суспільній забезпечує особливу підтримку й охорону [55].

Тенденції врахування попередньої практики польського законодавства чітко простежуються і в Законі «Про приватизацію» від 13 липня 1990 р., зокрема в частині про приватизацію державних підприємств і їх трансформацію у державні акціонерні компанії та компанії з обмеженою відповідальністю [202, с. 188].

Новоутвореним національним інвестиційним фондам (НІФ) передавалися 60% акцій комерціалізованих держпідприємств, 25% – у власність державного казначейства, 15% – безкоштовно надавалися працівникам. Дуже важливо, що для кожного підприємства визначався провідний НІФ, до якого переходило 55% переданої до фондів частки акцій, решта розподілялася між іншими фондами. Усього було утворено 15 НІФ. Кожний дорослий громадянин за символічну ціну міг придбати сертифікат, що підлягає конверсії в акції усіх п'ятнадцяти фондів. До того часу акціями розпоряджалося Державне казначейство [180].

Відзначимо, Польщі, на відміну від Чехії, вдалося істотно «пом'якшити» інституційний шок через поетапну приватизацію, уникнути зайвого розпорошення акцій підприємств і водночас досягнути відносної безпеки вкладень і НІФ, і громадян, завдяки диверсифікації об'єктів цих вкладень.

Характерною особливістю польської приватизації стала «передприватизаційна агонія». Її спричинили намагання управлінців дешево придбати підприємства, знижуючи їх ефективність та збільшуючи заборгованість. Потрібно було негайно вирішити проблему «спонтанної

приватизації» – нерегульованої і неконтрольованої передачі державної власності у приватну власність колишній партійній і державній еліті [203]. Станом на червень 1992 р., із використанням цього методу приватизації було приватизовано понад 51% активів лише тридцяти двох компаній, а доходи від такої приватизації становили 159,5 млн доларів [202, с. 213].

Влітку 1991 р., відповідно до Закону «Про приватизацію» від 13 липня 1990 р., було розпочато програму «Масова приватизація», яку започаткував уряд Т. Мазовецького, а продовжив уряд Я. Белецького. Приватизацію здійснювали спеціально створені організації-посередники й особливістю її було те, що вона базувалась на засадах безкоштовного поширення акцій. Вона проходила з перемінним успіхом і викликала чимало критики з боку суспільства. Згодом її було замінено на більш успішні модифікації [120].

До кінця 1991 р. було створено сприятливі умови для переходу у приватну власність малих та середніх підприємств, підприємств сфери послуг і торгівлі – програма так званої «Малої приватизації», що створила всі необхідні умови для розвитку приватного сектора. Станом на початок 1992 р. було визначено для приватизації 1128 малих підприємств [150, с. 665].

Варто відзначити ще одну програму приватизації, передбачену Урядом, – «швидку приватизацію», відповідно до якої були створені належні умови господарювання більших суб'єктів підприємництва. Станом на березень 1992 р. до цієї програми було внесено 46 підприємств [222, с. 379].

Позитивним моментом цього процесу було й те, що досить швидко формувався чисельний загін нових власників, або, як їх ще називали у Польщі, – «власних капіталістів», які згодом стануть головною опорою подальших ринкових перетворень [150, с. 662– 665].

З кінця 1995 р. у країні проходила ваучерна приватизація, подібна до чеської моделі. Приватизаційні купони були іменними, що значно знижувало можливість махінацій з ними. Поряд із кількісним реформуванням, на перших етапах були і негативні моменти: населення з легкістю продавало акції підприємств, розпорошеність капіталів підприємств тощо. Великі стратегічні державні підприємства видобувної, металургійної, електромашинобудівної промисловості перетворились на холдинги. Акції, які належали державі, були передані пенсійним фондам та об'єднанням соціального страхування. Польщі вдалося ефективно уникнути зайвого розпорошення акцій підприємств і водночас досягти відносної безпеки вкладень і національного інвестиційного фонду, і громадян, завдяки диверсифікації об'єктів цих вкладень [202].

Специфічним видом приватизації є реституція – повернення державного майна його колишнім повноправним власникам у випадках, коли попереднє володіння власністю було неправочинним. У літературі наводять аргументи і «за», і «проти» проведення реституції у країнах з перехідною економікою. Її прихильники вважають, що вона повинна компенсувати моральні та матеріальні збитки, завдані владою в минулому. Крім того, реституція має сприяти відродженню в суспільстві віри в законне відновлення прав власності в країні. Опоненти реституції стверджують, що вона являє собою усього лише вибірковий, а тому незадовільний шлях до відновлення порушеної в минулому справедливості. До того ж, у багатьох випадках провести реституцію надзвичайно складно, а то й просто неможливо, що гальмує процес приватизації [171, с. 375].

Отже, у Польщі реституція мала відновити б соціальну справедливість, порушену в минулому внаслідок націоналізації приватного майна. Однак цей процес повернення власності не був реалізований повною мірою,

оскільки, по-перше, польські суди зіткнулися, з одного боку, з проблемою встановлення розумного балансу між захистом конституційних прав власності та збереженням прав власності третіх сторін під час повернення власності, з іншого боку [171, с. 377].

Після того, як на початку січня 1990 р. пакет заходів радикальної економічної політики було введено в дію, у країні розпочався активний законотворчий процес. Крім закону «Про приватизацію», польський парламент прийняв низку законів, які забезпечували правове регулювання діяльності підприємств нових форм власності та механізмів їх утворення, а саме Закон «Про комерціалізацію», «Про обіг цінних паперів», «Про фінансову реструктуризацію банків і підприємств», «Про господарську діяльність товариств з участю іноземних суб'єктів», «Про іноземні інвестиції» та ін. Крім того, Уряд підписав 42 угоди з різними суб'єктами підприємницької діяльності, зокрема зарубіжними, на підтримку і взаємний захист капіталовкладень і 25 угод з приводу податкової політики у цій сфері [255, с. 92].

Чільне місце в польській економіці займали державні підприємства, тому необхідно було на належному законодавчому рівні врегулювати їх подальшу діяльність. У цьому напрямку були внесені зміни до Закону «Про державні підприємства» від 25 вересня 1981 р. [193, с. 66– 69].

До державних підприємств, згідно з польським законодавством, належали: звичайні (галузеві) підприємства та підприємства громадських послуг. У звичайних підприємствах роль органа-засновника не була визначальною. На заснування підприємства засновник надавав йому активи, визначав початковий профіль діяльності підприємства та мав значні права у вирішенні питання про ліквідацію підприємства.

Щодо підприємств громадських послуг, їх діяльність регулювалася спеціальними положеннями Ради Міністрів, і

вирішальне слово в них мали органи-засновники, а не управлінці підприємств.

Відповідно до положень Закону, державне підприємство було господарською одиницею, діяльність якої побудована на засадах трьох «С» – самостійності, самоуправління та самофінансування. Усі підприємства створювались органами-засновниками. Засновниками могли бути установи державної адміністрації (як правило, галузеві міністерства), Національний банк або органи місцевої влади [193].

Оновлені положення Закону «Про державні підприємства» передбачали, зокрема, новий порядок ліквідації державних підприємств та накладання на них певних санкцій за незадовільні економічні показники роботи. Нововведення, закріплені в Законі, полягали в так званій процедурі «санації» (оздоровлення), яка може бути ініційована, якщо підприємство неспроможне сплатити «дивіденди». Самоуправління підприємства значно обмежується, а повноваження ради працівників передаються «комісії по санації», у якій представники працівників підприємства становлять меншість [202].

Відповідно до польського законодавства, ліквідація підприємства настає: якщо воно збиткове упродовж 6 місяців; якщо більшість вартості його майна становлять частки в інших товариствах та облігації; якщо понад половину вартості майна віддано в оренду. Унаслідок ліквідації неефективних державних підприємств земельні ділянки, будівлі, машини й обладнання викупили ефективно дієві підприємства. В Україні застосування механізму банкрутства почалося тільки в останній час, що завдало чималих утрат народному господарству [208].

Аналізуючи зміни в цивільному та господарському законодавстві Польщі, варто відзначити зміни до законодавства щодо діяльності кооперативів. Так, 1990 р. польський парламент прийняв Закон «Про зміни в організації та діяльності кооперативів», оновлені поло-

ження якого передбачали монополізацію та розпуск кооперативних спілок, куди за тоталітарного режиму змушені були вступити кооперативи. Також, відповідно до положень цього Закону, мав відбутися поділ кооперативів на кілька нових у разі потреби або на бажання усіх членів кооперативу.

Сама процедура розпуску кооперативних спілок відбувалася за умови обов'язкового призначення спеціальних ліквідаторів, яким доручалось передати більшу частину активів спілок окремим кооперативам, як правило, безкоштовно або за дуже незначну ціну, а решту продати через відкриті аукціони. Кожний член кооперативу мав рівні права голосу, незалежно від розміру внеску у статутний капітал. Прибутки від діяльності розподілялися між членами кооперативу пропорційно до їх паїв. Для порівняння, оновлені норми закону про кооперативи в Чехословаччині також передбачали розподіл прибутків кооперативу між його членами пропорційно до їх паїв. Відмінності простежуються і в нормах Закону щодо участі іноземного капіталу в кооперативах. Відповідно до положень Закону, іноземцям заборонялося вступати до кооперативів [193].

Важливу роль у проведенні економічної реформи Польщі відігравало залучення іноземного капіталу. 14 червня 1991 р. польський парламент прийняв Закон «Про товариства з іноземною часткою», що надавав іноземному капіталу значні пільги в його діяльності. Положення Закону до кола потенційних інвесторів відносять фізичних осіб, чий зареєстрований офіс розміщено за межами Польщі; компанії, які не є юридичними особами і створені відповідно до іноземного законодавства [210, с. 160].

Відзначимо, наприкінці 1997 р. в Польщі у середньому на душу населення припадало 415 доларів прямих закордонних інвестицій, у Чехії – 1282 доларів, у Словаччині – 1100 доларів. Отже, економічне зростання в

Польщі є менш залежним від іноземного інвестора, ніж у її сусідів по регіону [207].

Як зауважують аналітики, обсяги прямих іноземних інвестицій зростають у міру стабілізації перехідних економік. Так, після встановлення в більшості країн регіону тривкого економічного зростання, лише за 1996 р. приплив цих інвестицій подвоївся та досяг 12 млрд доларів. Дві третини цієї суми надійшло до Чехії та Угорщини [207, с. 26]. Загалом за 1990–1994 рр., коли було здійснено головні трансформаційні зміни, приплив капіталів до перехідних економік становив близько 16,4 млрд доларів на рік, до того ж лише 17,5 млрд доларів, що надішли за цей період, – приватні. Прямі інвестиції становили менше ніж 20% від загальних надходжень. Враховуючи виплати по заборгованостях та відплив капіталів, експерти вважають, що за цей період з перехідних економік відбувався чистий відплив ресурсів у розмірі 2,5 млрд доларів щороку [180, с. 75].

Зміни в цивільному і господарському праві Польщі передбачали й оновлення Цивільного кодексу. Так, відповідними змінами до законодавства від 28 липня 1990 р., цей Кодекс було пристосовано до здійснюваної в Польщі економічної трансформації та трансформації державного устрою. Положення Кодексу забезпечували правило рівності суб'єктів – учасників цивільно-правових відносин, незалежно від форми власності, свободу укладення угод. Зокрема, нормами статей визначено майнові права безособового характеру (дійові *erga omnes*); виконання та припинення зобов'язань; види угод (наприклад продажу, контрактації, трудові, агенції, комісійні, перевезення, експедиції, найму, оренди, позики, банківського рахунку); права, що діють тільки між сторонами даних цивільно-правових відносин (*inter pares*); законного наслідування та заповітом (заповіту і запису) [169].

Наступним кроком у напрямку реформування цивільного і господарського права Польщі стали внесені зміни до Торгового кодексу від 1934 р. Оновлені положення Кодексу стосувалися спілок торговельного права, фірм і представництв, а також торговельного реєстру й ліквідації товариств, спілок, кооперативів [268, с. 76–77].

Варто відзначити, що основні принципи регулювання господарської діяльності були відображені і в Конституції РП від 2 квітня 1997 р. [38]. Так, відповідно до ст. 20 Основного закону, основу економічного устрою Польщі становить ринкова економіка, що спирається на свободу господарської діяльності та приватну власність. Конституція проголошує принцип рівності в політичному, громадському та економічному житті (ст. 32–33).

Важливим для регулювання господарської діяльності є закріплення в Конституції основних положень про право власності. Так, ст. 64 проголошує можливість для кожного володіти правом власності та іншими майновими правами, рівний захист права власності та можливість обмеження права власності лише шляхом прийняття спеціального закону, не порушуючи сутності права власності. Органи публічної влади мають здійснювати охорону інтересів споживачів, користувачів та наймачів від дій, загрожуючих їх здоров'ю, життю і безпеці (ст. 76). Конституція встановлює основи взаємної відповідальності держави і підприємця.

Вказані принципи одержали подальший розвиток у спеціальних законах, що регулюють господарську діяльність (наприклад, у Законі «Про свободу господарської діяльності» від 19 листопада 1999 р. – вступив у дію з 1 січня 2001 р.) [47].

Положення цього Закону врегулювали порядок створення, функціонування і ліквідацію відділів та іноземних представництв, а також малих та середніх підприємств. Новелами до Закону стало термінологічне оновлення. Так, замість поняття «суб'єкт господарювання»

введено поняття «підприємець». Відповідно до положень Закону, підприємець – це фізична або юридична особа, що професійно, від власного імені починає та здійснює господарську діяльність.

Окремий розділ Закону присвячений малим та середнім підприємцям. Положення Закону передбачають також допустимі форми діяльності на території Республіки Польщі іноземних підприємців. Він прирівнює юридичні умови створення суб'єктів господарювання за участю іноземного капіталу з умовами, які поширюються на польських підприємців. Для іноземних осіб діє правило взаємності, якщо міжнародний договір, ратифікований Польщею, не передбачує іншого. Відповідно до цього правила, польські підприємці в країні перебування допускаються до праці на таких самих умовах, як і місцеві підприємці. Іноземні підприємці можуть здійснювати на території Республіки Польщі господарську діяльність або у формі відділів, або у формі представництв. Сфера діяльності відділу не може відрізнитися від предмета діяльності іноземного підприємця.

Підприємця зобов'язано здійснювати господарську діяльність згідно з правилами сумлінної конкуренції, шанувати звичаї та інтереси споживачів. Він повинен виконувати передбачені законодавством умови здійснення цієї діяльності (наприклад, у сфері охорони здоров'я, охорони навколишнього середовища, професійних прав). Окрім цього, усі підприємці зобов'язані розміщувати на товарах або їхніх упаковках інформацію польською мовою, що стосується: позначення виробника товару та його адреси; назви товару та інших позначень, якщо цього вимагають окремі положення [169].

Закон «Про свободу господарської діяльності» наклав на органи публічної влади та на органи місцевого самоврядування обов'язок підтримувати підприємництво. Зокрема, Закон зобов'язав їх проводити інформаційну, освітню діяльність, організовувати навчання у сфері роз-

витку підприємництва, співпрацювати з органами самоврядування та іншими організаціями підприємців.

Одночасно із Законом «Про свободу господарської діяльності» набув чинності Закон «Про Національний судовий реєстр» від 20 серпня 1997 р. [40]. Національний судовий реєстр вміщує: 1) реєстр підприємців; 2) реєстр асоціацій, інших суспільних та професійних організацій, фондів та громадських осередків охорони здоров'я; 3) реєстр безнадійних боржників.

Відповідно до положень Закону, реєстр ведеться на правилах формальної (кожен має право ознайомитися з реєстраційними даними) та матеріальної прозорості (не можна прикриватися незнанням реєстраційних даних), а також достовірності записів. Підприємці зобов'язані оновлювати дані в реєстрі. Реєстр підприємців охоплює, зокрема, такі суб'єкти: фізичні особи, що здійснюють господарську діяльність; товариства (явні, партнерські, командитні, з обмеженою відповідальністю, акціонерні), кооперативні та державні підприємства; науково-дослідницькі осередки; іноземні підприємства і відділи іноземних підприємств, а також товариства взаємного страхування. Правила реєстрації представництв іноземних підприємств регулюють положення Закону «Про свободу господарської діяльності» від 19 листопада 1999 р.

Аналізуючи реформу цивільного і господарського права Польщі, на нашу думку, варто окремо згадати трансформацію польської банківської системи. З початку 1991 р. в країні здійснювалася інтенсивна реструктуризація фінансового сектора: приватизація банків, підтримка концентрації банківського капіталу, розвиток спеціалізованих банків, що мало сприяти зниженню відсоткових ставок. Відсоток за депозитами мав зменшуватися повільніше за відсоток по кредитах, сприяючи трансформації заощаджень в інвестиції. Водночас банківська система залишалася недостатньо дієвою: сукупні активи банків Польщі 1996 р. становили лише 50% ВВП, тоді як в

Угорщині та Чехії вони дорівнювали 90%, а у ФРН були на рівні 200%. Однак це певною мірою компенсувалося тим, що на початку 1996 р. державні банки здійснювали 80% банківських оборотів [270].

Дев'ять державних банків, що відокремилися від Національного банку Польщі в 1991 р., було перетворено на акціонерні товариства Державної скарбниці й розпочався процес їх приватизації. Одночасно стали з'являтися спеціалізовані банки, а також існувала широка сітка кооперативних банків (близько 1600), діяло понад 30 представництв іноземних банків, що позитивно вплинуло на розвиток польського банківського сектора [267].

Упродовж усього періоду «шокової терапії» в Польщі зберігалася державна власність практично на весь банківський капітал. Це дозволило ефективно регулювати грошову пропозицію, виключивши банки з числа інфляційних чинників. Очевидно, це може бути однією з причин швидкого відновлення економічного зростання. Цікаво, що збереження в державній власності значної частини банківського сектора в деяких перехідних економіках характерно і для нових індустріальних країн [202]. 29 серпня 1997 р. польський парламент прийняв Закон «Банківське право», котрий удосконалив банківську діяльність у країні, що, безумовно, було позитивним для розвитку економіки загалом [41].

У підсумку зазначимо таке: 1) реформування цивільного та господарського права Польщі можна вважати успішним, оскільки було закладено основи ринкової економіки в країні. Протягом 1990–1993 рр. Польща здійснила масштабну приватизацію на засадах нових форм власності, яку підтримала більшість населення країни; 2) втілення в життя перших радикальних соціально-економічних реформ (приватизація, нові форми власності, нова структуризація галузей народного господарства, законодавча база, що формувала правове поле для функціонування ринкових механізмів тощо) засвідчувало початок демократичних змін

в країні; 3) найважливіші зміни в цивільному і господарському праві відображено у відповідних національних законах, а саме: в Законі «Про приватизацію», «Про державні підприємства», «Про товариства з іноземною участю», а також у Цивільному та Торговому кодексах; 4) на жаль, було допущено «спонтанну приватизацію». Проте, вона мала той позитивний наслідок, що номенклатура не опиралася подальшим реформам, прагнучи легалізувати свої дії.

2.3.2. Зміни в цивільному та господарському праві ЧСФР. З приходом до влади демократичного уряду, в Чехословаччині 1989 р. намітився курс на зміну відносин власності, в основі якого лежала приватизація. У країні було розпочато поетапну приватизацію, запроваджено конвертованість крони, а головне – без застосування методів «шокової терапії» проведено лібералізацію цін [140].

Так, 28 квітня 1990 р. федеральний парламент прийняв Конституційний закон про внесення змін і доповнень до Конституції 1960 р., положення котрого врегульовували інститут права власності [14, с. 402–403].

Відповідно до оновленої редакції ст. 7 Конституції 1960 р., право власності та інші майнові права громадян, юридичних осіб і держави захищаються Конституцією і законами, одночасно «держава забезпечує всім власникам рівноцінну охорону». Право власності не може бути використане на шкоду прав інших осіб або суспільства (ст. 8). Позбавлення права власності або необхідне обмеження права власності чи іншого майнового права можливе лише в інтересах суспільства законом або на основі закону і за компенсацію. Проти розпорядження може бути поданий позов до суду (ст. 9). Виконання права власності або права користування не повинно завдавати шкоди здоров'ю, органічному і природному середовищу (ст. 12).

Відзначимо, що цим Конституційним законом також було відновлено право власності громадян на землю. Так, у ст. 11 вказано: «право власності на землю і спадкове право

на неї залишаються недоторканими». Додамо до цього, Чехословаччина була однією з перших, хто на законодавчому рівні врегульовував питання приватної власності на землю (наприклад, в Україні це питання до кінця 90-х років так і не було законодавчо врегульоване).

Аналізуючи зміни в цивільному праві ЧСФР, доцільно згадати про низку приватизаційних законів, якими врегульовувалися відносини власності. Так, відповідно до Закону «Про передачу державної власності та деякого майна іншим юридичним та фізичним особам» (Закон про малу приватизацію), передбачалося відчужувати або здавати в оренду невеликі державні підприємства за процедурою відкритого аукціону. Держава створила спеціальний інвестиційний банк, який, мобілізуючи тільки реальні кредитні ресурси, видавав кредити для «малої» приватизації. Цей інвестиційний банк був створений як акціонерне товариство. Він видавав гарантії тим підприємцям, які хотіли брати участь у приватизаційних аукціонах і конкурсах, але не мали жодного майна під заставу для цього кредиту. Цей банк розробив фінансові програми для підтримки малого та середнього бізнесу [202].

Для України особливо важливим є досвід Чехословаччини в організації програм підтримки малого та середнього бізнесу. Доприватизаційна структура форм власності в Чехословаччині і в Україні характеризувалася домінуванням державної власності, але в силу існування пільг в отриманні кредиту створювали реальні передумови зародження класу підприємців у Чехословаччині. Якщо в Україні початковий капітал створювався завдяки спекулятивним операціям, то в Чехословаччині для того, щоб відкрити свою справу, можна було скористатися більш цивілізованим методом.

Приватизація великих підприємств у ЧСФР розпочалася у квітні 1991 р. з прийняттям Федерального закону

«Про умови та терміни передачі державної власності іншим особам» [23, с. 452–457].

Державні підприємства, які були призначені для приватизації, включалися до приватизаційних списків, по суті, примусово. Програма так званої великої приватизації передбачала право будь-якої особи подавати пропозиції про приватизацію (приватизаційний проект), у якому докладно визначалося, який саме з усього переліку методів приватизації застосовується, а також право вибору підприємств. З іншого боку, держава визначала графік проведення програми та затвердження приватизаційних проектів республіканськими міністерствами приватизації або федеральним міністерством фінансів (залежно від того, федерація чи її суб'єкт виступає власником підприємства) [230, с. 374–385].

Щодо динаміки приватизаційних процесів у Чехословаччині, варто відзначити, що вже на 30 червня 1990 р. в країні було приватизовано 163 952 підприємства, а станом на листопад того ж року 32% населення було зайнято в приватному секторі [260, с. 249].

28 березня 1990 р. федеральний парламент також прийняв Закон «Про внесення змін і доповнень до Закону про авторські права від 1965 р.», яким цей законодавчий акт приводився у відповідність з міжнародними договорами у сфері авторського права. Зокрема, новелою було вилучено ст. 20 цього Закону, котра перешкоджала авторам використовувати свої права за кордоном. Раніше цим правом володіла «соціалістична» держава [226].

Наступним кроком у напрямку реформування цивільного права стали внесені Федеральними зборами зміни до Цивільного кодексу 1964 р. [226].

5 листопада 1991 р. Федеральні збори схвалили відповідний Закон «Про зміни, доповнення і впорядкування Цивільного кодексу» [30, с. 2410–2421].

Предметом регулювання ЦК стали «майнові відносини фізичних і юридичних осіб, майнові відносини між

цими особами і державою, а також відносини, що впливають з права на захист осіб, якщо ці цивільно-правові відносини не врегульовують інші закони» (ч. 2 ст. 1). Учасники цивільно-правових відносин можуть взаємні права і обов'язки врегулювати угодою, котра за змістом відмінна від закону, якщо це законом прямо не забороняється і якщо із закону не випливає, що таке відхилення є недопустимим (ч. 3 ст. 2).

Звернімо увагу на той факт, що в тексті Цивільного кодексу було використано цілком нову термінологію, зокрема замість понять «громадянин», «соціалістичні організації» введено терміни «фізична особа», «юридична особа» тощо.

Відповідно до ст. 19 ЦК, для утворення юридичної особи необхідною є письмова угода чи установчий документ, якщо законом не було встановлено іншого. Моментом виникнення юридичної особи вважається час внесення її до торгового чи іншого передбаченого законом реєстру, якщо окремий закон не встановлює іншого способу утворення. Правові дії юридичних осіб у всіх справах здійснюють ті, хто уповноважений на це договором про утворення юридичної особи, установчим документом чи законом (статутний орган). Припиняє свою діяльність юридична особа угодою, закінченням строку або виконанням мети, для якої вона була утворена.

Положення ст. 20 ЦК вказували: «для захисту своїх інтересів чи досягнення визначеної мети юридичні особи можуть створювати об'єднання юридичних осіб, які, в свою чергу, також мають права юридичної особи».

Зазнала змін також ч. 2 Цивільного кодексу. Крім назви (замість «Соціалістична суспільна власність» стала називатися «Речові права»), було майже повністю оновлено зміст її першої глави «Право власності», який приводився у відповідність з оновленими положеннями Конституції щодо права власності.

Так, ст. 123 ЦК визначала, що власник в межах закону уповноважений володіти, користуватися, використовувати плоди і корисні властивості, розпоряджатися предметом свого права власності.

Стаття 129 ЦК містила поняття володільця: «Володільцем є той, хто річчю розпоряджається як із власною».

Положення ст. 131 ЦК зобов'язували неправомірного володільця у будь-якому разі повернути річ власникові разом із плодами і корисними властивостями та компенсувати шкоду, котра виникла у зв'язку з неправомірним володінням.

Відповідно до ст. 132 ЦК, право власності на річ набувається через придбання, дарування чи іншу угоду, спадкування, рішення державного органу або на підставі інших обставин, визначених законом.

Статті 134 та 135 ЦК визначали спосіб набуття права власності на річ «за давністю»: «Правомірний володільець ставав власником речі, якщо володів нею три роки, коли йдеться про рухоме майно, і 10 років, коли йдеться про нерухомість. Особа, яка знайшла загублену річ, повинна її повернути власнику. Якщо власник речі є невідомим, то загублену річ необхідно здати компетентному державному органу, причому особа, котра її знайшла, вправі вимагати компенсації за свої дії у розмірі до 10% вартості знайденого. Якщо протягом одного року власник залишиться невідомим, знайдена річ переходить у власність держави».

Закон «Про зміни, доповнення і впорядкування Цивільного кодексу» від 5 листопада 1991 р. по-новому врегулював право спільної власності, котре визначається главою другою ч. 2 Цивільного кодексу.

Згідно зі ст. 143 ЦК у неподільній спільній власності подружжя є все, що може бути предметом права власності і що було набуто одним із подружжя протягом подружнього життя, за винятком речей, отриманих спадкуванням чи в дарунок, а також речей особистого користування одного з подружжя, і речей, виданих в рамках приписів про

реституцію майна одному з подружжя, котрий мав видану річ у праві власності перед укладенням шлюбу, або річ йому була видана як правонаступникові первинного власника.

Стаття 143а Цивільного кодексу важливе значення у врегулюванні майнових стосунків між подружжям надає шлюбному контракту: «Подружжя можуть угодою розширити або звужити обсяг неподільної спільної власності». Шлюбний контракт при цьому потребує нотаріального посвідчення.

Аналізуючи реформування цивільного законодавства ЧСФР, варто зауважити про нововведення в Цивільному кодексі. По-новому було сформульовано поняття зобов'язання. Суттєво оновлено положення ЦК щодо окремих видів договорів. Було введено інститут застави. Заставне право слугує для забезпечення належного і вчасного виконання зобов'язань боржника і полягає в тому, що в разі їх невиконання кредитор вправі звернути стягнення на предмет застави за рахунок виконання боргу (ст. 151а) [228, с. 57–61].

Зазнали оновлення й норми спадкового права, зокрема: крім нотаріально посвідченого заповіту, встановлювалася ще одна його законна форма – у присутності свідків, за винятком тих осіб, які потрапляли до кола спадкоємців за законом, а також збільшилося коло спадкоємців за законом (були включені діти брата чи сестри спадкодавця, якщо самі брати і сестри не беруть участі у спадкуванні) [202].

Зміни до Цивільного кодексу призвели до реформування господарського законодавства Чехословаччини. Федеральні збори прийняли ряд інших законодавчих актів, які вводили нові правові інститути, серед яких чільне місце займала реституція. Реституція – це відновлення майнових прав власників, їхніх нащадків чи правонаступників на землю, нерухоме майно і засоби виробництва, які раніше були націоналізовані, конфісковані або в інший спосіб вилучені проти їх волі у власність держави [171].

2 жовтня 1990 р. було схвалено Федеральний закон «Про відновлення справедливості у відносинах власності», відповідно до якого держава була зобов'язана повернути раніше націоналізовану власність або відшкодувати її в іншій формі колишньому власникові, чия власність була експропрійована, або якщо його змусили за допомогою податків та рентних платежів передати свою власність у дарунок державі протягом 1955–1959 рр. [19, с. 1466–1469].

У 1991 р. було схвалено Федеральний закон «Про позасудову реабілітацію». Тим самим програму реституції було розширено. Відповідно до цього Закону, колишнім власникам могло бути повернуто будь-яке майно, за винятком землі, націоналізоване або експропрійоване у громадян Чехословаччини після 25 лютого 1948 р. Також були передбачені компенсації тим, хто втратив роботу, був ув'язнений, перебував у трудових таборах та спеціальних військових загонах або кому не дозволили закінчити навчання й здобути певний освітній рівень [45, с. 110–112].

У напрямку зміцнення засад ринкової економіки також необхідно було реформувати господарське законодавство Чехословаччини. Першим кроком до цього став відповідний чехословацький Закон «Про приватне підприємництво громадян» від 18 квітня 1990 р., відповідно до якого скасовувалися всі перешкоди до зайняття бізнесом будь-якої особи без обмежень кількості найманих працівників [15, с. 462–468].

2 жовтня 1991 р. Федеральні збори ЧСФР прийняли Закон «Про підприємницьку діяльність», який визначив правові засади підприємницької діяльності в країні [217].

Відповідно до ст. 2 цього Закону, «підприємництво – це систематична діяльність, здійснювана самостійно, від власного імені і на власну відповідальність, яка спрямована на отримання доходу за умов, визначених цим законом». Право займатися підприємницькою діяльністю мають фізичні особи з моменту досягнення ними 18-річного

віку, наділені дієздатністю та, які не були судимі за злочини, «пов'язані з предметом підприємництва» (ст. 6).

Положеннями Закону передбачалося також, що для здійснення певних видів підприємницької діяльності (наприклад, торгівлі) підприємцю достатньо лише офіційно повідомити підприємницький відділ місцевих органів влади про початок такої діяльності; для інших видів необхідно отримати свідоцтво про підприємництво, ще для деяких видів – ліцензію [217, с. 15–25].

Наступним кроком у напрямку реформування господарського права стали зміни до Господарського кодексу. У листопаді 1991 р. федеральний парламент ЧСФР схвалив Господарський кодекс, який став основним нормативним актом у сфері регулювання комерційної діяльності [54, с. 10–65].

Відповідно до ст. 1 ГК, предметом його регулювання стали «статус підприємців, господарські зобов'язальні відносини та деякі інші пов'язані з ними відносини».

Господарський кодекс став регулювати практично всю організовану підприємницьку діяльність у країні, а особливо діяльність нової системи кооперативів.

Положення ст. 221 ГК визначали поняття кооперативу: «Кооператив – асоціація з необмеженою кількістю індивідуальних членів, об'єднаних для ведення підприємницької діяльності або задоволення економічних, соціальних та інших потреб своїх членів».

Також, відповідно до положень ГК, врегульовувалася діяльність чотирьох видів юридичних осіб, які створювалися з метою здійснення підприємницької діяльності – господарське товариство з необмеженою відповідальністю, командитне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю, акціонерне товариство.

Аналізуючи положення статей Господарського кодексу ЧСФР 1991 р., відзначимо, що значна увага була приділена механізму правового регулювання та захисту іноземних інвестицій.

Відповідно до ст. 21 ГК, іноземні громадяни, до яких належать також громадяни Чехословаччини, які постійно проживають за кордоном, можуть займатися підприємницькою діяльністю на території ЧСФР на тих самих умовах, що й громадяни ЧСФР. Процес реєстрації для іноземних фізичних та юридичних осіб загалом був таким же, що й для вітчизняних. Іноземна особа може заснувати разом з чехословацьким партнером спільне підприємство або виступати партнером і брати участь у вже діючих підприємствах. Іноземні особи також вправі заснувати власні компанії з обмеженою відповідальністю, що стало найпоширенішою організаційною формою серед іноземних інвесторів, або акціонерні компанії, в яких власником виступає одна особа.

Отже, основними складовими успіху реформування цивільного та господарського права ЧСФР були: а) вагомий економічний потенціал, якого досягла країна після суспільно-політичних перетворень у 1989 р. так званої оксамитової революції; б) на відміну від інших країн Центрально-Східної Європи, ринкові реформи в Чехословаччині проводилися в умовах політичної злагоди і без урядових криз; в) передбачлива політика уряду, який враховував специфічні умови своєї країни та настрої населення.

До завершення процесів демонтажу федеративної держави робота з реформування цивільного і господарського права йшла динамічно і практично без внутрішніх конфліктів у законодавчому корпусі. Орієнтиром слугувала ринкова економіка європейського зразка, побудову якої ставили на меті депутати і федеративного, і республіканських законодавчих корпусів. Вимагає посиленої уваги чехословацький досвід роздержавлення, а також реституції (остання виключала зі сфери своєї дії земельну власність). Це дозволило ще до 1 січня 1993 р. в основному завершити процеси реформування цих галузей права.

2.4. Зміни у кримінальному праві

2.4.1. Реформа кримінального законодавства Польщі.

У 1997 р. в Республіці Польщі було завершено кодифікацію кримінального законодавства, яка тривала упродовж десяти років. Кодифікаційна комісія з реформування кримінального права була створена урядом Польщі ще 14 травня 1987 р. Після парламентських виборів у червні 1989 р. склад цієї комісії було змінено, і вже 1990 р. було підготовлено перший варіант проекту Кримінального кодексу. Після гострих дискусій у суспільстві було прийнято низку нових законів. У них регламентувалися питання, які раніше були недостатньо врегульовані законодавством Польщі або які взагалі перебували поза межами кримінально-правового регулювання (зокрема, про захист людського плоду та переривання вагітності; охорону господарського обігу тощо). У зв'язку з цим було змінено деякі приписи кримінального законодавства, запроваджено такі нові склади злочинів, як «відмивання грошей», «вчинення дій на шкоду кредиторам», «фіктивне банкрутство». Також посилилася караність за дії, пов'язані з виготовленням, накопиченням і зберіганням вибухових речовин, втечею з місця дорожньо-транспортної події тощо. Однак метою діяльності кодифікаційної комісії були не часткові зміни, а підготовка нових кодексів, створення кримінального законодавства, яке відповідало б новим демократичним принципам [166].

Аналізуючи зміни в кримінальному законодавстві РП, передусім зазначимо основні принципи кримінального права, визначені Конституцією РП 1997 р. [55]. Загалом поняття «принцип» містить загальне правило, стандарт, доктрину, визначені наперед політику чи спосіб дій тощо, тобто як щось таке, відступати від чого не можна [176, с. 15].

Отже, в Конституції РП визначені такі загальні принципи кримінального права: законності, особистого характеру кримінальної відповідальності, адекватності пока-

рання, гуманності, індивідуалізації покарання, а також такі три принципи дії кримінального закону: ультра-активності, ретроактивності та принцип *non bis in idem* («одне діяння двічі не карається») [157].

Відзначимо, принцип законності в кримінальному праві тлумачиться майже завжди однаково – ніхто не може бути притягнутий до відповідальності за діяння, яке в момент його вчинення не визнавалося законом злочином і за яке законом не передбачалося покарання; факт вчинення кримінально караного діяння, передбаченого законом, встановлюється і вирок виноситься відповідно до закону, що діяв на момент вчинення злочину, за винятком випадків, коли новий закон припускає більш м'яке покарання [146].

Проте, норми Конституції РП мають дещо інший зміст. До кримінальної відповідальності можна притягнути того, хто вчинив діяння, заборонене під погрозою покарання законом, що діє під час вчинення діяння, але цей принцип не перешкоджає покаранню за діяння, яке під час його вчинення становило злочин за міжнародним правом [38].

Серед інших конституційних положень, слід виділити положення щодо інституту екстрадиції. Екстрадиція є тим незамінним інструментом, за допомогою якого забезпечується принцип невідворотності кримінальної відповідальності та покарання осіб, які втекли за кордон [183, с. 194].

Загалом під видачею осіб, які вчинили злочин (екстрадицією), розуміють передачу таких осіб однією державою (яку запитують), на території якої вони перебувають, іншій державі (яка запитує), на території якої було вчинено злочин або громадянами якої вони є [183]. Однак норми статей Основного закону Польщі містять положення, що громадяни РП не можуть бути виданими іншій державі за жодних умов (іноземці за певних умов можуть бути видані) [157].

1 вересня 1998 р. вступили в дію нові Кримінальний, Кримінально-процесуальний кодекси та Закон «Про пенітенціарну систему Польщі». (парламент їх прийняв 6 червня 1997 р.). Внаслідок цього втратив чинність попе-

редній КК Польщі 1969 р. – соціалістичний за змістом і формою, який передбачав значно ширше коло діянь, що визнавалися злочинами, а передбачені в ньому санкції були надміру жорсткими. Покарання смертною карою, яке не застосовувалося з 1989 р., було законодавчо скасовано. Зазначимо, Польща остання з держав Центрально-Східної Європи підписала та ратифікувала протокол про заборону смертної кари [58].

КК Польщі 1997 р. складається з трьох частин – Загальної, Особливої, Військової. Зауважимо, це не єдиний кримінальний закон, у ньому містяться положення, якими встановлюється або певне верховенство кримінального кодексу над іншими кримінальними законами, або інше їх співвідношення. Так, положення Загальної частини кодексу стосуються інших законів, які передбачають кримінальну відповідальність, лише в разі, якщо ці закони явно не виключають застосування цих положень. Поряд з КК у Польщі діє низка інших кримінальних законів, зокрема лише щодо злочинів в господарській сфері їх кількість перевищує два десятки. Це стосується й Чехії [253; 269, с. 522].

Спеціальні розділи (глави) КК Польщі присвячені: 1) видам покарання і призначенню покарання, звільненню від покарання, особливостям кримінальної відповідальності неповнолітніх, дії кримінального закону, обставинам, що виключають злочинність діяння; 2) завданням Кодексу, співучасті, звільненню від кримінальної відповідальності, множинності злочинів; судимості; 3) поняттю злочину, суб'єкту злочину; 4) строкам давності, загальним положенням про кримінальну відповідальність, роз'ясненню термінів кримінального закону [58].

Зазначимо, що термін «злочин» вживається при характеристиці лише одного з різновидів злочинного (кримінально караного) діяння, тобто під злочином завжди треба розуміти те, що описано в цьому законі. Суб'єктом злочину є тільки фізична особа.

Аналізуючи оновлені положення КК Польщі, також зауважимо, що норми його статей не визначають поняття вини, хоча дають визначення таким формам вини, як умисел і необережність. Скажімо, під «складною виною» розуміють поєднання умислу і необережності при вчиненні злочину, що характеризується умисним вчиненням злочину і необережністю стосовно наслідків, які настали в результаті цього злочину і з якими закон пов'язує підвищену кримінальну відповідальність. Загалом такий злочин визнається вчиненим умисно.

У Кодексі визначено низку обставин, за наявності яких вважається, що особа не вчинила злочину. До них віднесено, зокрема, деякі види необхідної оборони, крайньої необхідності і експерименту. В Особливій частині КК Польщі передбачено спеціальні види обставин, що виключають злочинність діяння.

Так, відповідно до § 1 ст. 26 КК Польщі не є злочином запобігання безпосередній небезпеці, яка загрожує охоронюваному правом блага і якої неможливо уникнути іншим шляхом, якщо принесене в жертву благо має меншу цінність, ніж порятоване майно (крайня необхідність); пізнавальний, медичний, технічний чи економічний експеримент за певних умов (§ 1 ст. 27 КК Польщі).

Відповідальність за кримінальні проступки у пост-соціалістичній Польщі передбачено спеціальними законами. У § 1 ст. 1 КК Польщі від 1998 р. зазначено, що кримінальній відповідальності підлягає лише особа, яка вчинила діяння, заборонене під погрозою покарання законом, який діяв на час його вчинення.

Наголосимо, що КК Польщі було прийнято ще до того, як оновлені норми права ЄС передбачили кримінальну відповідальність юридичних осіб, тому в Кодексі немає відповідної глави. Утім, однозначно встановлено правило про те, що кримінальна відповідальність юридичної особи не скасовує кримінальної відповідальності фізичної особи, яка вчинила злочинне діяння, або організувала його,

підбурювала до нього чи сприяла йому. Зазначений підхід застосовано у кримінальних кодексах Литви, Молдови, Естонії, Албанії, Бельгії, Франції, Голландії [204].

Польща, у зв'язку з її входженням до ЄС, виконала умови щодо приведення власного кримінального законодавства у відповідність до європейських стандартів, зокрема і в частині встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб та інших колективних суб'єктів.

27 червня 2002 р. польський Сейм прийняв спеціальний Закон «Про відповідальність колективних суб'єктів за дії, заборонені під загрозою покарання», положення якого передбачали притягнення колективного суб'єкта до кримінальної відповідальності стосовно відповідної фізичної особи за наявності його вини з приводу кадрового підбору, неналежного контролю або неналежного нагляду [142].

Аналізуючи положення Кодексу щодо дії кримінального закону в часі, відзначимо, норми статей визначають усі можливі випадки зворотної дії кримінального закону. Так, якщо за новим законом за діяння, щодо якого винесено вирок: а) передбачено покарання, верхня межа якого нижча за покарання, призначене за вироком, то строк покарання знижується до верхньої межі покарання, передбаченого за таке діяння у новому законі; б) не передбачено покарання у виді позбавлення волі, то це покарання замінюється штрафом чи обмеженням волі; в) не передбачено покарання, то судимість вважається погашеною в силу закону.

Щодо дії польського кримінального законодавства у просторі, зазначимо, що злочином визнається протиправне діяння, вчинене на судні, приписаному до порту цієї держави, що перебуває у відкритому водному або повітряному просторі поза її межами, якщо міжнародною угодою не визначено іншого [58].

У КК Польщі передбачено п'ять видів покарань, без поділу їх на основні і додаткові: штраф, обмеження волі, позбавлення волі, позбавлення волі на строк 25 років і довічне позбавлення волі (ст. 32 КК Польщі).

Крім покарань, у цьому Кодексі передбачено вісім видів кримінально-правових заходів: позбавлення публічних прав, заборона обіймати певну посаду, виконувати певну професію або вести певну господарську діяльність, заборона керування засобами пересування, обов'язок відшкодування заподіяної шкоди, грошова компенсація, грошова виплата, публічне доведення вироку. Їх призна-чають, по суті, як додаткові покарання до основного, керуючись особливостями вчиненого злочину.

Штраф як вид покарання може бути призначений самостійно або разом із позбавленням волі, якщо винний вчинив діяння з метою отримання майнової вигоди або коли отримав таку вигоду (§ 2 ст. 33 КК Польщі).

Відповідно до § 1 ст. 33 КК, Польщі штраф призначають у ставках денного заробітку шляхом визна-ення кількості ставок і розміру однієї ставки, якщо законом не встановлено іншого. Найменша кількість ставок дорів-нює 10, найбільша – 360, і денна ставка не може бути нижчою ніж 10 злотих, або вищою за 2000 злотих.

Штраф не призначають, коли оцінка розмірів доходів винного, його майнового становища або розміру платні дає підстави вважати, що винний штрафу не сплатить, а стягнення його у примусовому порядку неможливе.

Відповідно до ст. 40 КК Польщі, позбавлення публічних прав охоплює втрату активного і пасивного виборчого права в органи публічної влади, в органи професійного або господарського самоврядування; втрату права брати участь у здійсненні правосуддя; втрату права виконувати функції в державних органах і установах, органах територіального або професійного самоврядування; втрату військового звання, пониження військового чи спеціального звання до рядового; втрату орденів, нагород і почесних звань, а також втрату здатності отримання їх на строк позбавлення прав.

Суд може встановити позбавлення публічних прав у випадку засудження до позбавлення волі на строк не

менше трьох років за злочини, вчинені зі спеціальних мотивів (§ 2 ст. 40 КК Польщі).

Конфіскація поширюється на предмет злочину і на отриману майнову вигоду, пов'язану із вчиненням злочину. Згідно з § 1 ст. 44, суд постановляє про конфіскацію предметів, які безпосередньо пов'язані зі злочином, якщо ці предмети не підлягають поверненню потерпілому або іншому суб'єктові.

Якщо винний хоча б опосередковано отримав від скоєного злочину майнову вигоду значної ваги, суд постановляє конфіскацію отриманої вигоди або її еквівалента. Повна або часткова конфіскація не признається, якщо вигода або її еквівалент підлягає поверненню потерпілому або іншому суб'єктові (§ 1 ст. 45 КК Польщі).

Слід звернути увагу на положення КК Польщі, відповідно до яких «з моменту погашення судимість вважається неіснуючою; запис про судимість виключається з реєстру засуджених» [58].

Істотні зміни кримінального законодавства стосувалися, зокрема, інституту примирення (медіації). Примирення (медіація) – це досягнутий мир між особою, що вчинила злочин, та потерпілим, тобто акт відновленого безконфліктного стану між цими особами [191, с. 228]. Добровільність досягнення примирення є необхідною ознакою і полягає у принципово усвідомленій здатності особи, яка вчинила злочин, та потерпілого самостійно приймати рішення та чинити дії для відновлення порушеного права.

Отож, проведення медіації у кримінальних справах у Польщі можливе лише за добровільної згоди учасників кримінального конфлікту. Щоб отримати справи, медіатори (посередники) повинні зареєструватися в суді та мати відповідну кваліфікацію. Оплата праці медіаторів здійснюється з державного бюджету. У Чехії державна організація – Служба апробації та медіації – підпорядкована Міністерству юстиції. Ця служба має свою виконавчу вертикаль, завдяки чому її послуги доступні в усіх

регіонах країни. Медіацією можуть займатися ті, хто мають спеціальну підготовку в галузі права чи соціальних наук та пройшли спеціальний тренінг [191].

Щодо України, на нашу думку, потрібно прийняти не лише окремі зміни до Кримінального кодексу, а й розробити окремий закон про діяльність медіаторів у кримінальних справах.

Структура Особливої частини КК Польщі налічує окремі розділи та статті (артикли). Статті не мають власних назв, але після порядкового номера в дужках дається стисла назва передбаченого ними посягання. Статті, своєю чергою, складаються з параграфів. В окремі параграфи виділяються кваліфіковані та особливо кваліфіковані склади злочинів, а також прості склади злочинів, якщо в межах однієї статті передбачено кілька таких складів.

Що стосується змісту Особливої частини КК Польщі, то її аналіз засвідчує, що положення Кодексу виділяють групи злочинних діянь в окремі пункти, а саме: злочинні діяння проти: держави; міжнародного правопорядку; власності; життя і здоров'я особи; волі особи; статевої свободи і статевої недоторканності; політичних, соціальних та інших прав громадян; дітей (молоді); сім'ї; правосуддя; фінансової системи і у сфері економіки та підприємництва, – а також транспортні; службові; військові злочинні діяння; злочинні діяння, пов'язані з піддробкою документів, печаток тощо. Злочинні діяння проти життя і здоров'я особи та пов'язані із небезпекою для життя і здоров'я групуються в окремих пунктах [58].

В Особливій частині чинного КК Польщі дещо збільшено кількість розділів. Новими розділами є розділ 16 «Злочини проти миру, людства та злочини, пов'язані з розпалюванням війни»; розділ 18 «Злочини проти обороноздатності»; розділ 21 «Злочини проти безпеки руху»; розділ 22 «Злочини проти природного середовища». Разом з тим, більшість норм, які закріплені цими розділами, і раніше передбачалися кримінальним законодавством Польщі.

Новелами до Кодексу стало термінологічне оновлення деяких розділів. Скажімо, розділ, який раніше називався «Господарські злочини», перейменовано на «Злочини проти господарського обігу», де передбачено відповідальність за посягання, вчинення яких характерно для ринкових економічних відносин.

Введено у КК Польщі також норми, які встановлюють відповідальність за зараження вірусом імунодефіциту людини (ст. 161), за тероризм (ст. 166), за використання чужої комп'ютерної програми з метою отримання матеріальної вигоди або завдання шкоди (ст. 278; 287; 293–295).

Приписами Особливої частини КК Польщі охоплено майже всі посягання, караність яких передбачена міжнародними конвенціями, учасником яких є РП. Виняток становить хіба що віддання іншої особи до неволі або здійснення торгівлі невільникими, а також посягання, відповідальність за які передбачена некодифікованими актами кримінально-правового характеру. До останніх належить, наприклад, Закон від 31 січня 1985 р. «Про запобігання наркоманії». Характерним є те, що КК Польщі містить прямі посилання на деякі міжнародно-правові акти, зокрема на Статут Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі 1945 р., Конвенцію із запобігання та покарання геноциду 1948 р. [166].

КК Польщі містить окрему Військову частину, і його глава XXXVIII присвячена загальним положенням, що стосуються військовослужбовців, і визначає: спеціальні обставини, що виключають кримінальну відповідальність, види покарання, підстави пом'якшення покарання і відмови від нього, заходи безпеки тощо [58].

Як бачимо, зміни у кримінальному законодавстві Польщі були адаптовані до міжнародних актів та стандартів Європейського Союзу.

2.4.2. Реформа кримінального законодавства ЧСФР.
Аналізуючи кримінальне законодавство, яке діяло в Чехословаччині до суспільно-політичних перетворень

1989 р., зазначимо, що закони тих часів нічим не відрізнялися від інших законів соціалістичних країн, а саме: норми закону мали репресивний характер, служили збереженню влади керівної партії та переслідуванню будь-якої форми опозиційного руху.

Зміни у кримінальному законодавстві ЧСФР розпочалися 2 квітня 1990 р. з прийняттям Закону «Про внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу» [10, с. 706–711].

Варто зауважити, весь текст Кримінального кодексу було оновлено термінологічно. Так, зазнала змін глава перша Кримінального кодексу, зокрема термін «соціалістичний суспільний і державний лад» було замінено на «конституційний лад» [14].

Крім того, положення ст. 1 КК по-новому визначали мету Кримінального кодексу – «охорона суспільства і конституційного ладу Чеської і Словацької Федеративної Республіки, прав і законних інтересів громадян і організацій».

Істотні зміни кримінального законодавства стосувалися проблеми скасування смертної кари. Так, смертну кару як виняткову міру було вилучено, а натомість введено інститут довічного ув'язнення.

Відзначимо, станом на листопад 1989 р. Кримінальний кодекс передбачав можливість застосування смертної кари за 34 склади злочинів. Тому вже на початку 1990 р. при Законодавчому комітеті федерального уряду було створено Комісію з кримінального права, яка й розпочала роботу щодо підготовки законопроектів у цій галузі [259, с. 240–247].

Оновлена ст. 29 КК передбачала, що винятковою мірою покарання є покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад 15, але не більше як 25 років, а також покарання на довічне позбавлення волі. Виняткова міра покарання може бути застосована лише за злочин, передбачений Особливою частиною цього Кодексу. Покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад 15, але не більше як 25 років суд вправі призначити лише тоді, якщо

ступінь небезпеки злочину для суспільства є дуже високим і можливість виправлення злочинця є особливо низькою.

Покарання у вигляді довічного позбавлення волі суд вправі призначити лише злочинцеві, винному у навмисному спричиненні смерті іншої особи за наявності таких обставин: по-перше, ступінь небезпеки такого злочину для суспільства є надзвичайно високим, враховуючи особливо небезпечний спосіб вчинення злочину, чи особливо небезпечну ситуацію, чи особливо тяжкі і важко відновлювані наслідки; по-друге, призначення такого покарання потребує чинна система охорони суспільства; по-третє, немає надії, що виправлення злочинця можливе через призначення йому покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад 15 років і не більше як 25 років (злочин убивства (ст. 219 ч. 2); злочин державної зради (ст. 91); терористичний акт (ст. 93 чи ст. 93а ч. 3), диверсія (ст. 179 ч. 3) або геноцид (ст. 259).

Відповідно до ст. 62 КК, особа, яка засуджена до виняткової міри покарання – довічного позбавлення волі, може бути достроково звільнена не раніше ніж через 20 років виконання цього покарання.

Такі нововведення пояснювалися, зокрема, тим, що чехословацьке кримінальне законодавство мало відповідати вимогам ЄС.

Зазначимо, наступним кроком у цьому напрямку стало прийняття 9 лютого 1991 р. Федеральними зборами Хартії основних прав і свобод (далі – Хартія), положення якої фактично були орієнтиром у визначенні напрямів правової реформи в країні загалом [231, с. 122].

Відповідно до ст. 6 цього Закону, кожен має право на життя і ніхто не може бути позбавлений життя. Нововведенням було й те, що затримана особа мала бути одразу ж ознайомлена з причинами затримання, вислухана і не пізніше ніж через 24 години з моменту затримання випущена на волю або передана на розгляд судової установи. Заарештувати особу, що звинувачується, можна

лише з письмового вмотивованого розпорядження судді (ст. 8). Громадяни мали право чинити опір кожному, хто посягав на демократичні принципи прав людини та основних свобод, закладені Хартією, якщо діяльність конституційних органів або активне застосування правових норм було неможливим (ст. 23).

Оновлені положення статей Кодексу вже не передбачали кримінальної відповідальності за такі діяння, як зловживання релігійною функцією (була передбачена ст. 101 КК), втрата контролю над Церквами і релігійними громадами (ст. 178), порушення закону про сім'ю (ст. 211). Також перестали бути злочинами такі діяння: підривна діяльність проти республіки (ст. 98) та підбурювання (ст. 100), дії проти «держав світової соціалістичної системи». Діяння, передбачене ст. 92 КК «Завдання шкоди республіці» було звужене до участі в насильницьких акціях [257, с. 515–524].

Подальші зміни кримінального законодавства стосувалися й системи кримінально-правових санкцій. Окремим законом майже повністю було оновлено зміст ст. 53 КК щодо призначення судами грошових штрафів.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 53 КК, «грошовий штраф у розмірі від 2000 до 1 000 000 чехословацьких крон суд може накладати, якщо злочинець навмисною злочинною діяльністю здобув або намагався здобути майнову вигоду». Як самостійний вид покарання грошовий штраф міг бути призначений лише з огляду на характер вчиненого злочину та враховуючи, що виправлення злочинця є можливим без призначення іншого покарання (ч. 3 ст. 5 КК).

5 грудня 1990 р. ще одним федеральним законом про внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу були оновлені його статті, що стосувалися відповідальності за такі злочини, як незаконна торгівля валютними цінностями і порушення правил про обіг контрольованих товарів і технологій [21, с. 2042–2043].

Зміни до Особливої частини Кримінального кодексу ЧСФР вносилися і 1991 р. Це стосувалося, зокрема, таких

статей: 128 – зловживання інформацією в економічних відносинах, 128а – змови при публічному конкурсі та аукціоні, 151 – порушення промислових прав, 169б – зневага до суду, 171 – несанкціоноване перетинання державного кордону, 198а – розпалювання національної і расової ненависті, 216 – викрадення, 216а – торгівля дітьми, 247 – крадіжка тощо [31, с. 2745–2751].

Нововведення враховували, передусім, кардинальну зміну криміногенної ситуації в країні, зокрема становлення організованої злочинності, вчинення невідомих раніше злочинів. З іншого боку, вони підвищували рівень захисту прав громадян і юридичних осіб від протиправних посягань.

Загалом, деполітизація кримінального законодавства ЧСФР – найголовніший підсумок 1989–1991 рр. Перетворення в цій галузі відповідали потребам наближення правової системи держави до стандартів Євросоюзу. Практично, уже на момент розпаду Чехословаччини (1 січня 1993 р.) основні зміни в кримінальному законодавстві були завершені і в подальшому відбувалася лише незначна корекція.

Висновки до розділу 2

1. «Оксамитові революції» 1989–1990-х рр. у країнах Центрально-Східної Європи були спрямовані проти комуністичного тоталітаризму, що панував у регіоні майже весь післявоєнний період (1945–1990 рр.).

2. Суспільно-політичні зміни країн Центрально-Східної Європи 1989–1990-х рр. були, поза сумнівом, революцією, в розумінні кардинального, подекуди насильницького ламання тодішніх державно-правових моделей, утім, революцією «оксамитовою», в тому розумінні, що обійшлося без кровопролиття.

3. Першочерговими завданнями реформаторів стали:
а) ліквідація монополії на владу комуністичними партіями

і законодавче закріплення багатопартійної системи; б) відмова від принципу «демократичного централізму» на користь децентралізації виконавчої влади, яка здійснювалася за принципом верховенства права; в) «чистка» державних управлінських структур, правоохоронних органів від осіб, які скомпрометували себе за роки попереднього режиму; г) удосконалення національних правових систем; д) реформа конституційного, цивільного, господарського, кримінального законодавства та наближення їх до західноєвропейських стандартів. Зазначимо, саме ці зміни в праві закріпили необоротність політичних процесів демократизації.

4. Щодо підсумків процесів реформування правових інститутів у країнах ЦСЄ, зазначимо, таке: а) ефективній правотворчій діяльності у цьому напрямку сприяло реформування органів публічної влади 1989 р., а також перші «вільні» вибори (у Польщі – 4 і 18 червня 1989 р., у Чехословаччині – 8 і 9 червня 1990 р.), внаслідок яких було сформовано демократичні уряди в країнах; б) через відновлення незалежного правосуддя, конституційної юрисдикції та місцевого самоврядування публічна влада в Польщі та Чехословаччині стала більш лімітованою, ніж в часи соціалізму; в) форма державного правління трансформувалася з так званої народно-демократичної до класичної парламентської республіки; г) для становлення демократичної форми державного управління вирішальне значення мали закони і постанови, положення яких визначали правове становище органів центральної влади, місцевого самоврядування, правоохоронних органів тощо, а також схвалення законів про люстрацію.

5. Як бачимо, події 1989–1990-х рр. у ЦСЄ зумовили активізацію державотворчих процесів, що були спрямовані на побудову демократичного громадянського суспільства і в майбутньому на інтеграцію до Європейського Союзу.

Розділ 3

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЦЕСІВ ІНТЕГРАЦІЇ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

3.1. Посткомуністичні конституції країн Центрально-Східної Європи як передумова євроінтеграції

Конституції в постсоціалістичних країнах, прийняті після «оксамитових революцій» 1989–1990-х рр., стали фундаментом демократичної правової держави та були зорієнтовані на те, щоб не допустити концентрації влади в руках авторитарного лідера. В них закріплені умови, необхідні для розвитку багатопартійності на основі принципу добровільності й рівності громадян з метою впливу демократичними методами на формування політики держави.

При підготовці конституцій законодавці опирались передусім на традиції, досвід минулого, а також окремі західні (німецьку, австрійську й французьку) конституції. Встановлення демократичного правління на уламках автократичної системи означало створення цілком нової системи зв'язків між законодавчою й виконавчою владою.

Реальну вагу уряду в державному механізмі, його справжні владні функції можна визначити тільки на основі аналізу компетенції. Компетенція уряду в конституціях визначається по-різному. У парламентарних монархіях, де діють так звані старі конституції, регламентацію компетенції урядів зведено до формули «виконавча влада належить королю». Ця формула аж ніяк не відповідає реаліям державно-політичного життя. До того ж вона нічого не дає для визначення предметного змісту повноважень урядів. Її можна вважати конституційною фікцією, хоч іноді говорять

про «сплячу прерогативу» монарха. У парламентарних монархіях, конституції яких віднесені до новітніх, встановлено, що виконавчу владу здійснює уряд (Японія) або що уряд здійснює внутрішню політику і керує цивільною та військовою адміністрацією (Іспанія). У деяких парламентарних республіках, основні закони яких були прийняті після Другої світової війни, немає навіть натяку не тільки на предмет компетенції урядів, а й на їхню роль у здійсненні державної влади. Зокрема, у конституціях Греції, Італії і ФРН йдеться тільки про порядок формування урядів, їхню відповідальність та деякі засади урядової організації. Мало чим відрізняється і визначення компетенції урядів у конституціях, прийнятих у країнах із змішаною республіканською формою правління. Так, у ст. 20 Конституції Франції записано, що «уряд визначає і здійснює політику нації». Але якщо тут обсяг відповідної регламентації цим практично і вичерпується, то в Конституції Португалії є спеціальна глава, де досить докладно висвітлено урядові повноваження. Відносно детально про компетенцію урядів йдеться в конституціях держав Центральної і Східної Європи, а також у конституціях деяких з тих держав, що утворилися на терені колишнього СРСР [156; 269].

Наприклад, у ст. 119 Конституції Словаччини зафіксовано основні повноваження уряду, перелік яких поданий у 12 пунктах [33].

Також, у конституціях більшості країн майже нічого не сказано про особливе місце прем'єр-міністра у структурі уряду і серед державних інститутів загалом. Нерідко все обмежується загальними положеннями про те, що прем'єр-міністр очолює уряд і керує ним. Проте саме прем'єр-міністр є своєрідним стрижнем уряду [209, с. 187–188].

Аналізуючи процес прийняття посткомуністичних конституцій в країнах Центрально-Східної Європи (на прикладі Польщі, Чехії та Словаччини), зазначимо, що, на відміну від Чехії та Словаччини, у Польщі вона розроблялася тривалий час.

Упродовж 1989–1992 рр. у Польщі було проведено п'ять великих конституційних реформ. Вони були спрямовані на введення в практику конституційну низки інститутів та принципів сучасної ліберальної демократії – ідеї поділу влади, правової держави, політичного плюралізму, відродження громадянського суспільства, досягнення плюралізму форм власності, введення коаліційних форм правління, використання історичного досвіду Польщі.

У квітні 1989 р. були внесені зміни до Конституції, пов'язані із формуванням уряду. Квітнева реформа відновила другу законодавчу палату – Сенат і замінила Державну раду інститутом одноосібного Президента Республіки, що мав обиратися на шість років обома палатами Національних зборів. Були посилені контрольні повноваження Сейму щодо Уряду, врегульовані взаємовідносини палат, насамперед у законодавчому процесі, де Сенат отримав право відкладального вето, таке ж право надали і Президентіві. Компетенція Президента була визначена досить широко, але його суттєві акти вимагали контрасигнатури голови Ради міністрів, який, отже, брав на себе відповідальність за них. І хоча Президентом було обрано в липні лідера ПОРП, в Парламенті та уряді головну роль відігравали антикомуністичні сили. Квітнева реформа ввела до Конституції основні засади статусу Уповноваженого з громадянських прав. Було встановлено незмінюваність суддів, котрі почали призначатися Президентом за поданням Всепольської судової ради. Першого голову Верховного суду став призначати і відкликати Сейм зпоміж суддів цього суду [157].

31 грудня 1989 р. було прийнято нову редакцію Конституції, де зазначалося, що влада належить нації, яка здійснює її через своїх представників у Сеймі, Сенаті і національних радах, а також шляхом референдуму. Політичні партії об'єднують громадян на принципах добровільності і рівності з метою впливу демократичними методами на формування державної політики. Гарантувалися власність, її успадкування та свобода господарської діяльності.

Прокуратура була підпорядкована міністрові юстиції, який став виконувати функції Генерального прокурора.

Наступна істотна конституційна реформа відбулася в березні 1990 р. Було передбачено повноваження Президента стосовно національних рад і повністю змінено текст розділу про місцеву владу, який врегулював основи територіального самоврядування, визначеного як основну форму публічного життя у громаді (гміні). Це означало ліквідацію виборної влади на рівні воеводства. Общинні представницькі органи стали називатися просто радами [150].

У вересні 1990 р. зазнав змін конституційний статус Президента Республіки: основна новела полягала у встановленні прямих виборів Президента, термін повноважень якого було зменшено до п'яти років. Після внесення Сеймом відповідних змін до Конституції, у листопаді–грудні 1990 р. відбулися нові президентські вибори, на яких переміг Л. Валенса. На парламентських виборах у жовтні 1991 р., що відбулися за пропорційною системою, до Сейму увійшли представники 28 партій. Правоцентристська коаліція сформувала уряд, який очолив Я. Ольшевський [140, с. 285]

Прагнення ухвалити нову Конституцію Польської держави проявилось відразу ж, і 1989 р. вже було сформовано конституційну комісію з тим, щоб ухвалити нову Конституцію до 200-річчя першої польської Конституції (від 3 травня 1791 р.). Проте гостра боротьба політичних сил затягла той процес на вісім років, унаслідок чого Польща прийняла нову Конституцію передостанньою з інших постсоціалістичних країн (сьогодні лише Угорщина зберігає Конституцію, яка формально датована ще 1949 р.).

Як проміжне рішення 17 жовтня 1992 р. було прийнято третю в історії Польщі Малу Конституцію – конституційний закон про взаємовідносини у стосунках між законодавчою і виконавчою владами Республіки Польщі, а також про місцеве самоврядування. Відповідно до Основного документа, право формування Кабінету міністрів перейшло з компетенції парламенту до президента [140,

с. 286]. Водночас, у відповідності до конституційного закону, чинними залишилися деякі положення Конституції 1952 р. Більшість з них стосувалась основних прав та обов'язків громадян [150, с. 673–674].

Нова Конституція була прийнята Національними зборами 2 квітня 1997 р., а 25 травня 1997 р. затверджена референдумом. На підтримку схваленого парламентом тексту Основного закону висловилося близько 53% поляків, які брали участь у голосуванні. Нова Конституція набула чинності з 1 вересня 1997 р. Вона гарантує громадянські й економічні свободи, містить принцип відділення церкви від держави. Економічна система Польщі характеризується в Конституції як соціально-ринкова, заснована на свободі підприємництва, приватної власності, а також солідарності, діалозі й співробітництві соціальних партнерів. Ця Конституція вважається конституцією «компромісу та консенсусу» [140; 157].

Відповідно до положень Конституції, Республіка Польща є демократичною правовою державою, яка здійснює принципи соціальної справедливості. Вона є унітарною державою, в якій найвища влада належить нації. Нація здійснює владу через своїх представників або безпосередньо. З питань, які мають особливе значення для держави, може бути проведено загальнопольський референдум. Конституція передбачає також проведення місцевого референдуму. Органи публічної влади діють на основі і в межах права. Конституція проголошується верховним правом країни. Норми Конституції є нормами прямої дії, якщо Конституція не передбачає іншого [209].

Стаття 10 Конституції визначає, що система державного управління Республіки Польщі ґрунтується на розподілі та рівновазі законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Відповідно до § 2 ст. 10 Конституції, виконавча влада покладена на Президента Республіки Польщі і Раду Міністрів.

Конституція широко, без будь-яких обмежень (які є, наприклад, у конституціях Франції, США, Австрії та

Болгарії), закріплює повноваження Сейму в законодавчій галузі. Сейм приймає закони більшістю голосів у присутності не менш як половини загальної кількості депутатів, якщо Конституція не передбачає іншого (ст. 120).

Сенат майже втратив свою роль у законодавчому процесі через обмеження права вето. Його збереження фактично є виявом поваги до давніх польських традицій. Сейм має право усунути президента з посади в порядку процедури імпідменту. Для цього потрібно висунути обвинувачення кваліфікованою більшістю голосів обох палат за пропозицією не менше ніж 140 депутатів палати та передати справу до Державного трибуналу. На цей період функції президента виконує маршалок Сейму чи маршалок Сенату.

Права Уряду (Ради Міністрів) розширено так, що він став головним інститутом виконавчої влади в РП. Система влади в Польщі визначена як парламентсько-урядова: програма Прем'єра повинна отримати вотум довіри парламентської більшості. Відзив Прем'єра та Кабінету міністрів можливий тільки через конструктивний вотум недовіри, тобто парламентська більшість повинна запропонувати нового Прем'єра. Сейм може також відізвати окремого міністра. Затвердження кандидатур міністрів та Прем'єра формально прерогатива Президента. Отже, незважаючи на зверхність Сейму над Президентом та Урядом, у Польщі сформувалась досить сильна та ефективна система управління (виконавча вертикаль влади), яка дає можливість не лише приймати, а й реалізовувати нові закони.

Права Президента, як і права Сейму, було скорочено. Раніше він мав свої «президентські відомства» (міністерство оборони, міністерство внутрішніх справ, управління охорони держави, міністерство закордонних справ), кандидатури керівників яких Прем'єр узгоджував із Президентом. Тепер він це право, як і право «загального керівництва» цими відомствами, втратив. Президент може лише призначити нового міністра чи усунути його за поданням Прем'єра. Крім

того, для остаточного подолання президентського вето щодо прийнятих законів тепер необхідно уже не 2/3, а тільки 3/5 голосів депутатів Сейму. На закон про держбюджет Президент взагалі не має права накладати вето.

Відповідно до положень ст. 126 чинної Конституції РП, Президент є вищим представником Республіки Польщі і гарантом безперервності державної влади. Президент стежить за додержанням Конституції, стоїть на варті суверенітету і безпеки держави, а також недоторканності й цілісності її території.

Як уже було зазначено, на відміну від конституцій західних країн, які досить лаконічно закріплюють компетенцію Уряду, Конституція Польщі визначає її дуже докладно. Це практично єдина держава Європейського Союзу, у Конституції якої є спеціальна стаття, присвячена лише обов'язкам Уряду та його Глави – Прем'єр-міністрові.

Так, відповідно до положень ст. 146 Конституції РП, Рада Міністрів забезпечує виконання законів; видає розпорядження; координує і контролює роботу органів урядової адміністрації; охороняє інтереси Державної казни; схвалює проект державного бюджету; керує виконанням державного бюджету, а також приймає постанови про закриття державних рахунків та звіти про виконання бюджету; забезпечує внутрішню безпеку держави, а також громадський порядок; здійснює загальне керівництво у сфері відносин з іншими державами і міжнародними організаціями; визначає організацію і порядок своєї роботи [38].

У § 2 ст. 146 Конституції запроваджено принцип, яким передбачаються повноваження Ради Міністрів в питаннях зовнішньої політики. Це означає, що у випадках виникнення сумнівів всі питання, які не закріплені за іншими органами, вирішує Рада Міністрів.

Відповідно до ст. 156 та ст. 157 Конституції, члени Ради Міністрів несуть відповідальність перед Державним трибуналом за порушення Конституції чи законів, а також за злочини, здійснені у зв'язку із займаною посадою. Члени

Ради Міністрів несуть перед Сеймом колективну відповідальність за роботу Уряду та індивідуальну відповідальність за діяльність, що стосується їх компетенції чи яку доручив їм голова Уряду.

Положення Конституції запровадили посаду Маршалка Сейму як орган Сейму, до компетенції якого належить «головування на засіданнях Сейму, пильнування прав Сейму і представництво Сейму за його межами» (п. 1 і 2 ст. 110).

До компетенції Маршалка належить: керівництво роботою Президії Сейму і головування на її засіданнях, скликання Ради старійшин і головування на її засіданнях, пильнування за дотриманням спокою і порядку на території Сейму, призначення і звільнення керівника Канцелярії Сейму після отримання висновку комісії з питань регламенту і в посольських справах.

Стаття 118 Конституції регламентує питання законодавчої ініціативи, встановлюючи, що «правом законодавчої ініціативи володіють депутати, Сенат, Президент і Рада Міністрів».

Конституція надає також право законодавчої ініціативи групі у складі не менше 100 000 громадян, які мають право бути обраними до Сейму. Порядок дій у такому випадку має визначити закон, який ще не ухвалений Сеймом.

Важливим є також формулювання у п. 3 ст. 118 Конституції, де сказано, що «автори представляють Сеймові законопроект, подають фінансові наслідки його виконання». Додатково регламент Сейму покладає на Раду Міністрів обов'язок долучати до внесених ним законопроектів проекти основних постанов виконавчої влади.

Стаття 123 Конституції визначає, що «Рада Міністрів може вважати затверджений нею проект невідкладним»; тоді скороченню підлягають терміни розгляду законів Сеймом (30 днів) і Сенатом (14 днів), а Президент повинен підписати закон упродовж семи днів.

У четвертому розділі Конституції «Сейм і Сенат» окрему частину присвячено «депутатам і сенаторам».

Відповідно до ст. 104 Основного закону, «депутати є представниками народу. Вони не зв'язані настановами виборців». З цього положення Конституції випливають дві основні риси мандату представника: 1) універсальність (представник репрезентує цілий колективний суб'єкт суверенності); 2) незалежність (ні виборці, ні їхня організація не мають юридичної можливості відкликати представника).

Депутати й сенатори перебувають під захистом парламентської недоторканності. Формальна недоторканність передбачає заборону притягати до відповідальності і заборону арештовувати чи затримувати. Однак вона має відносний характер: може бути ухваленою, а право її скасування залишається в компетенції палати (ст. 105 Конституції).

Нововведенням до Конституції є те, що депутат може висловити згоду на притягнення його до кримінальної відповідальності. Недоторканність втрачає чинність з дня закінчення мандату.

Матеріальна недоторканність усуває можливість покарання за діяльність, що входить до сфери дії мандату, чи то під час його чинності, чи після його закінчення. Зазначимо, у Сеймі триває дискусія про обсяги недоторканності.

Судову владу в Польщі здійснюють вільні та незалежні суди (Верховний суд, суди загальної юрисдикції, адміністративні суди, військові суди), а також трибунали (Конституційний трибунал і Державний трибунал) (ст. 10).

Головний судовий орган у Республіці Польщі – це Верховний суд. Згідно із Законом від 27 липня 2001 р. «Про устрій судів загальної юрисдикції», Верховний суд здійснює контроль над діяльністю судів загальної юрисдикції, адміністративних та військових судів щодо ухвалення постанов. Верховний суд передусім розглядає касації, а також забезпечує правильність і цілісність інтерпретування закону та судової практики. Суттєвим є той факт, що Верховний суд може також оцінювати законопроекти.

Найдоступнішими для громадян є суди загальної юрисдикції (районні, окружні та апеляційні).

Для чіткого функціонування правосуддя велике значення має суддівська незалежність, яку гарантують Конституція й закони. Незалежність є основною вимогою правосуддя, згідно з якою судді підлягають виключно Конституції та законам. Це означає, що жоден державний орган, жодна особа чи установа не має права впливати на рішення суддів. Суддя не може належати до політичної партії, професійної спілки і не може вести публічної діяльності, яку важко погодити з принципом незалежності суду та судді.

Стаття 181 Конституції РП говорить, що суддю не можна притягти до кримінальної відповідальності та заарештувати без згоди суду. Однак у ситуації, коли суддя буде упійманий на місці злочину і його затримання буде необхідним для того, щоб забезпечити правильний хід процесу, – тоді він може бути заарештований.

У польській правовій системі є також одиниця трибуналу, наприклад Конституційний трибунал та Державний трибунал. Згідно з Конституцією РП, разом із судами вони становлять відокремлену владу, незалежну від інших влад.

Відповідно до ст. 188 Основного закону, Конституційний трибунал виносить рішення у справах відповідності з Конституцією законів, міжнародних договорів, правових постанов, які видаються центральними державними органами, мети або діяльності політичних партій, відповідності законів ратифікованим міжнародним договорам. Конституційний трибунал вирішує також конфлікти між центральними конституційними органами держави. Постанови Конституційного трибуналу ухвалюються більшістю голосів і є остаточними. Отже, основним завданням органу конституційного правосуддя РП є захист норм Конституції, забезпечення їх верховенства.

Відзначимо, 1 серпня 1997 р. було схвалено окремий Закон «Про Конституційний трибунал» [39]. Якщо порівняти з повноваженнями до 1997 р., то Конституційний трибунал втратив право давати загальнообов'язкові роз'яснення положень законів і Конституції. Крім того, він уже не розглядає справ про дійсність (законність) виборів і референдумів та справ про спори щодо компетенції між вищими і нижчими органами державного управління.

Державний трибунал, відповідно до Закону від 26 березня 1982 р. «Про державний трибунал», виносить рішення про відповідальність осіб, які обіймають державні пости, за порушення Конституції та законів. Відповідальність перед Трибуналом несуть: Президент, члени Ради Міністрів, Голова Верховної контрольної палати і Голова Національного банку Польщі, керівники центральних урядів, міністри, члени Державного комітету телебачення і радіомовлення.

Отже, Конституція РП завершила процес політичної інституціоналізації, закріпила основні досягнення Польщі на шляху розбудови демократичної політичної системи: принцип поділу влад, пропорційний їх розподіл (у перші сім років роль Сейму була надмірною), зв'язки між основними інституціями, які повинні працювати як механізм, що саморегулюється. Сучасна польська система характеризується як «раціоналізований парламентаризм».

Незважаючи на певні національні особливості, ця Конституція є цілком «європейською» в такому розумінні, що:

- позбавлена тих специфічних рис, що були характерні для конституцій країн так званого реального соціалізму (наприклад, положення про керівну роль правлячої «робітничої» партії);

- унеможливує появу в майбутньому тоталітарного режиму в країні, оскільки заснована на принципі розподілу гілок влади та їх взаємного контролю;

- заснована на повазі до загальнолюдських цінностей. Подібно до буржуазних конституцій «другого покоління»,

вона гарантує не лише основні права людини, але й проголошує широкі соціальні гарантії.

Таким чином, удосконалення роботи центральних органів влади сприяло стабілізації політичної ситуації в країні та успішному вступу країни до Європейського Союзу.

16 грудня 1992 р. Чеська Національна Рада прийняла Конституцію ЧР (набула чинності 1 січня 1993 р.) [34].

Аналізуючи положення Основного закону, відразу зазначимо, що в основному вони передбачали відновлення парламентської системи державної влади.

Повноваження Президента ЧР в моделі влади за Конституцією 1992 р. були значно слабшими, порівняно з позицією Президента ЧСР на основі Конституції 1920 р. (за строком повноважень, за участю у виконавчій владі та процесі законотворення тощо).

Відповідно до ч. 1 ст. 54 Конституції, глава держави обирався на спільному засіданні палат Парламенту строком на п'ять років.

Положення ст. 62 Основного закону передбачають функції Президента ЧР: 1) призначає і звільняє голову й інших членів Уряду, приймає їх відставку, звільняє Уряд і приймає його відставку; 2) скликає засідання Палати депутатів; 3) приймає рішення про розпуск Палати депутатів; 4) уповноважує Уряд, від якого прийняв відставку або котрий був відкликаний ним, тимчасово виконувати свої функції до призначення нового складу Уряду; 5) призначає суддів Конституційного суду, його голову й заступника голови; 6) призначає з числа суддів Верховного суду його голову й заступника голови; 7) скасовує й пом'якшує кримінальні покарання, призначені судом, приймає рішення про відмову в порушенні кримінальної справи; 8) має право повернути Парламентові прийнятий закон, за винятком конституційних законів; 9) підписує закони; 10) призначає президента і віце-президента Верховного контрольного комітету;

11) призначає членів Банківської ради Чеського національного банку.

Як бачимо, роль Президента ЧР в законодавчому процесі не є значною. Він не наділений правом законодавчої ініціативи (правом, котре, до речі, завжди належало федеральному президентові в Чехословаччині). Проте, відповідно до ч. 1 ст. 87 Основного закону та ч. 1 ст. 64 Закону «Про Конституційний суд», Президент наділений правом звернення до Конституційного суду щодо скасування закону чи його окремих положень з мотивів його неконституційності.

Статус Уряду ЧР визначається положеннями ст. 67 Основного закону як вищого органу виконавчої влади. Нововведенням стало те, що норми статей не передбачають переліку функцій Уряду, оскільки вважається, що він здійснює всі функції щодо державного управління, якщо тільки їх здійснення не закріплено Конституцією за іншими органами державної влади.

Парламент є основною ланкою функціонування системи державної влади в країні. Відзначимо, термін «парламент» вперше вжито в Конституції ЧР. Правовий статус Парламенту визначається положеннями статей 15–33, а також Законом від 11 квітня 1999 р. «Про порядок засідання Сенату» [46, с. 2583–2623].

Зауважимо, Чеська Республіка стала однією з небагатьох унітарних держав із двопалатним парламентом. За даними Міжпарламентської спілки, на початок 1997 р. бікамералізм характерний для 82% існуючих федерацій і лише для 26% унітарних держав [136, с. 32].

Палата депутатів налічує 200 депутатів, обраних на 4-річний термін, а Сенат – 81 сенатора, обраних на 6-річний термін з перевиборами щодва роки третини сенаторів [209].

Чеський Сенат виступає законодавчим, установчим і контрольним органом та має ширші конституційні повноваження, ніж польський, оскільки відповідно до ст. 98 Конституції РП, Сенат має той же строк повноважень, що і

Сейм (нижня палата) і достроково припиняє свої повноваження разом з останнім. Положення Конституції ЧР замість звичного переліку повноважень Парламенту та його палат передбачають лише їх обмеження. Така конституційна особливість формулювання статусу законодавчого органу є окремим фактором посилення його позицій у системі вищих органів державної влади [209].

Палати Парламенту ЧР засідають окремо, але у визначених Конституцією випадках проводять спільні засідання, зокрема: для прийняття конституційних законів і ратифікації міжнародних договорів про права і основні свободи людини; під час виборів Президента ЧР; прийняття виборчого закону; оголошення стану війни чи надання дозволу на використання збройних сил за межами території країни. Обидві палати обирають своїх голів та їх заступників – це робиться шляхом голосування, якщо кандидата на ці посади підтримає більшість від загального складу відповідної палати [157].

Законодавчий процес за своїми параметрами суттєво не відрізняється від європейської конституційної практики. Право законодавчої ініціативи, тобто внесення законопроекту до Палати депутатів, належить, відповідно до ч. 2 ст. 41 Конституції ЧР, депутатові, групі депутатів, Сенату, Уряду та представницькому органу вищої самоврядної територіальної одиниці [34].

Варто звернути увагу на конституційно-правове врегулювання статусу членів Парламенту ЧР. За будь-які діяння в палатах Парламенту ЧР вони не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності, а лише підлягають дисциплінарній юрисдикції відповідної палати. Депутати чеського парламенту наділені імунітетом від переслідування за вчинення правопорушень.

Додамо до цього, що ст. 25 Конституції ЧР формулює підстави для припинення мандатів членів Парламенту, а саме: 1) порушення присяги або складання присяги із зауваженнями; 2) закінчення виборчого терміну; 3) відмова

від мандата; 4) втрата виборчого права; 5) розпуск Палати депутатів; 6) порушення правил про несумісність мандата.

Відносини Уряду і Палати депутатів засновані на інституті «довіри» чи «недовіри». Крім отримання довіри Уряду під час цього формування, відповідно до ст. 71 Основного закону, Уряд самостійно може запропонувати Палаті депутатів подання про висловлення довіри до себе. Палата депутатів вправі самостійно поставити питання і прийняти рішення щодо висловлення недовіри Уряду. Таке повноваження для неї випливає з конституційного положення про те, що Уряд є політично відповідальним перед Палатою депутатів (ч. 1 ст. 68). Зазначимо, Уряд несе колективну відповідальність, тому парламентська недовіра може бути висловлена всьому його складу одночасно, а не окремим його членам [34].

Також відзначимо, що всі важелі реальної влади в ЧР мають керівники політичних партій, яким належить більшість депутатських мандатів у законодавчому органі. Тому Парламент ЧР виступає в ролі своєрідного механізму, за допомогою якого втілюється політика керівних партій, тобто тих, які перемогли в ході парламентських виборів.

Щодо функцій міністерств та інших центральних органів державного управління, то, відповідно до ч. 1 ст. 79 Конституції ЧР, міністерства й інші органи управління могли бути створені лише на підставі закону, що, звичайно, перешкоджало необдуманому зростанню кількості міністерств й інших відомств.

До «інших органів управління», відповідно до положень Конституції ЧР, належать такі центральні органи влади, котрі не мають статусу міністерства, а їхні керівники не входять до складу Уряду. Такі органи функціонують за американським зразком «національних агентств». Традиція створення, окрім міністерств, ще й «незалежних відомств» бере початок у США наприкінці XIX ст., а набула поширення в 30-ті роки XX ст. Існування таких інституцій засноване на теорії про те, що чимало проблем управління можуть бути

вирішені більш ефективно, якщо їх вивести з поля політичного впливу і довірити контролю спеціалістів у відповідних сферах. Статус відомств у системі виконавчої влади, зокрема міністерств, відрізняється від «незалежних відомств», передовсім, різним ступенем їх самостійності щодо Президента [134, с. 125–126].

На початок ХХІ ст. до таких інституцій входили: Чеський статистичний комітет, Чеський комітет з питань землевпорядкування і кадастрів, Чеський банківський комітет, Комітет промислової власності, Чеська комісія з питань промислової власності, Державний комітет з питань ядерної безпеки [246].

Щодо положень Основного закону ЧР, котрі регулюють діяльність органів судової влади, зазначимо, що загалом модель конституційної юрисдикції в Чеській Республіці відповідала європейській традиції конституційного правосуддя, що виражається у функціонуванні окремого органу, наділеного конституційною юрисдикцією. Цілісність усієї системи і механізм її функціонування визначаються наявністю особливої і єдиної вищої інстанції конституційного контролю законів, якою є Конституційний суд [56, с. 18].

Відзначимо також, що відокремленість органів конституційної юстиції як самостійної влади й особливої організаційно-правової форми державної діяльності виявляється: а) в особливому механізмі формування, що регулюється нормами конституції; б) у змісті специфічних повноважень органів, що здійснюють конституційний контроль як самостійний напрям державно-владної діяльності; в) у суверенному, незалежному характері спеціалізованих органів конституційної юстиції стосовно законодавчої, виконавчої і судової влади [135, с. 10].

Відповідно до ч. 1 ст. 64 Основного закону, вносити подання до Конституційного суду щодо скасування закону чи його окремих положень з мотивів їх невідповідності Конституції мають право: а) Президент ЧР; б) група не

менше як 41 депутат або група не менше ніж 17 senatorів; в) сенат Конституційного суду у зв'язку з рішенням за конституційною скаргою; г) суб'єкти, які подали конституційну скаргу: фізичні особи чи юридичні особи, якщо вони стверджують, що їхні права, свободи чи законні інтереси, передбачені конституційним законом або міжнародним договором, порушені законним рішенням органу публічної влади; д) представництво муніципалітету або вищої територіальної самоврядної одиниці [34].

До органів Конституційного суду належали пленум та сенати. До пленуму входять усі судді. Рішення пленуму приймається більшістю голосів присутніх. До його компетенції відносяться справи про конституційність нормативних актів. Діють також чотири сенати, в кожному з них працює по три судді. Голів сенатів призначає голова Конституційного суду на однорічний термін. Ці органи вправі розглядати справи, котрі не належать до компетенції пленуму, зокрема справи за конституційними скаргами.

Як бачимо, положення Конституції ЧР сприяють зміцненню демократії, всіх її складових, а сформована модель влади унеможливує зловживання нею.

У квітні 1999 р. Чеська Республіка в числі «першої хвилі» країн Центрально-Східної Європи була прийнята до НАТО, а тому змінила свій міжнародно-правовий статус. Необхідно було внести відповідні зміни до Основного закону, котрі відображали б нові реалії.

Першим кроком у цьому напрямку стали зміни до Основного закону від 9 серпня 2000 р., що мали на меті адаптувати конституційний порядок у країні до норм європейського права [48].

Відповідно до ч. 2 ст. 1 Конституційного закону, «Чеська Республіка дотримує загальновизнані принципи міжнародного права, як й інші свої міжнародні зобов'язання».

Міжнародним договором або на основі міжнародного договору деякі повноваження органів законодавчої, вико-

навчої і судової влади можуть бути перенесені на міжнародні організації (ст. 10).

Нововведення до Основного закону також істотно розширили повноваження Парламенту ЧР і Уряду ЧР з питань, пов'язаних із вступом до НАТО.

Положення ч. 1 ст. 43 передбачали, що в разі нападу на Чеську Республіку або в разі потреби виконання міжнародних договірних зобов'язань про спільну оборону від нападу, Парламент приймає рішення про оголошення військового стану в країні. Зокрема, відповідно до ч. 2 ст. 43, Парламентові надавалося право погоджувати висилання збройних сил Чеської Республіки за межі території ЧР і перебування збройних сил інших країн на території ЧР, якщо на прийняття такого рішення не є уповноваженим Уряд ЧР. Уряд ЧР отримував право приймати рішення про висилання збройних сил ЧР за межі території ЧР і на перебування союзних збройних сил на території ЧР не більш як 60 днів у таких випадках: якщо висиланню підлягають наперед визначені Парламентом військові частини збройних сил ЧР чи союзні збройні сили, якщо це передбачено зобов'язаннями з міжнародних договорів про спільну оборону від нападу; участь у миротворчих операціях відповідно до рішення міжнародної організації, членом якої є Чеська Республіка; участь у закордонних роботах для ліквідації наслідків стихійного лиха чи екологічних і промислових аварій (ч. 3 ст. 43). У всіх зазначених випадках Уряд ЧР повинен негайно поінформувати про це Парламент (ч. 6 ст. 43).

Зокрема, зміни до Основного закону передбачали адаптацію норм національного законодавства до права ЄС. Відповідно до ч. 2 та ч. 3 ст. 78, Уряду ЧР було надано право видавати постанови зі силою закону для виконання зобов'язань до зближення права, котрі впливають із Європейської угоди про співробітництво між Чеською Республікою, з одного боку, та Європейським союзом і державами-членами ЄС, з іншого боку. Проект постанови зі

силою закону Уряд ЧР подає Парламентові. Якщо протягом 30 днів жодна з палат законодавчого органу не висловить своєї незгоди з ним, він набуває чинності за правилами, встановленими законом.

Оновлена редакція ст. 87 розширила юрисдикцію Конституційного суду ЧР, зокрема уповноважила Конституційний суд розглядати і приймати рішення у справах про відповідність міжнародного договору конституційним законам ще до їх ратифікації.

Наступним кроком у напрямку адаптації національного права до вимог ЄС стали зміни до Основного закону від 18 жовтня 2001 р. (набули чинності з 1 червня 2002 р.) [50].

У новій редакції Основного закону, по-новому викладалася ст. 10, у котрій зазначалося, що опубліковані міжнародні договори, на ратифікацію яких Парламент дав згоду і з яких випливають зобов'язання для Чеської Республіки, є частиною правового порядку. Якщо міжнародним договором встановлюється інше правило, ніж законом, застосовується міжнародний договір. Міжнародним договором можуть бути перенесені деякі повноваження органів Чеської Республіки на міжнародні організації чи інституції. Для ратифікації міжнародного договору потрібна згода Парламенту, якщо конституційним законом не було встановлено, що для ратифікації вимагається згода, отримана шляхом референдуму (ч.1 та ч. 2 ст. 10а). Уряд ЧР зобов'язаний інформувати Парламент з питань, пов'язаних з членством Чеської Республіки в міжнародних організаціях чи інституціях (ст. 10б).

Оновлено й редакцію ст. 87, котра визначає повноваження Конституційного суду. До його юрисдикції належать справи про: а) скасування законів чи їх окремих положень, якщо вони суперечать конституційному порядку; б) скасування інших правових актів чи їх окремих положень, якщо вони суперечать конституційному порядку чи закону. Рішення Конституційного суду, яким встанов-

лено невідповідність міжнародного договору конституційному порядку, забороняє ратифікацію договору до того часу, коли така невідповідність буде усунута (ч. 3 ст. 89).

Нововведення до Закону, зокрема, по-новому визначали правовий статус суддів. Відповідно до ст. 95, «суддя під час розгляду справи пов'язаний законом і міжнародним договором, який є частиною правового порядку; він вправі розглянути справу про відповідність іншого правового акту закону чи такому міжнародному договору». Якщо суд дійде висновку, що закон, який під час розгляду справи має бути застосований, суперечить конституційному порядку, передає справу Конституційному суду (ч. 2 ст. 95).

Отже, зміни і доповнення до Конституції ЧР стосувалися створення механізму перенесення частини суверенних прав країни до міжнародних організацій та підвищення ролі міжнародного договору в національній правовій системі.

1 вересня 1992 р. Словацька Національна Рада схвалила Конституцію Словацької Республіки (набула чинності 1 жовтня 1992 р.) [33].

Аналізуючи положення Конституції СР, зауважимо, що, як і в Чеській Республіці, державну владу в країні представляє – парламент (Національна рада СР), що виступає єдиним установчим і законодавчим органом. Однопалатний парламент складається з 150 депутатів, які обираються строком на чотири роки на основі виборчої системи пропорційного представництва політичних партій.

Відповідно до конституційних положень, до повноважень Національної ради СР належать повноваження у сфері законотворення, контрольні повноваження, установчі повноваження, повноваження в галузі визначення внутрішньої і зовнішньої політики.

Щодо повноважень у сфері законотворення, Національна рада СР вправі приймати конституцію, конституційні закони, контролювати їх здійснення, а також

врегулювати законами широкий спектр суспільного життя.

Контрольні повноваження, відповідно до положень Основного закону, має Національна рада СР: погоджує Програмову заяву Уряду СР та контролює її виконання; затверджує державний бюджет і державний підсумковий баланс, порушення процедур контролю у зв'язку з виконанням державного бюджету; ставить питання про довіру Уряду загалом чи його окремим членам.

Установчі повноваження Національної ради СР передбачають створення власних органів чи участь у формуванні інших державних органів, а саме: обирати і відкликати шляхом таємного голосування голову Національної ради СР та його заступників; обирати та звільняти з поста Президента СР, якщо рішення про це буде схвалено більшістю від загальної кількості депутатів; засновувати і ліквідовувати власні комітети, спеціальні контрольні комітети і комісії, визначати їх кількість, обирати і відкликати їх голів і членів; утворювати і ліквідовувати міністерства та інші центральні органи державного управління; обирати і звільняти суддів, голову і заступника голови Верховного суду СР; обирати кандидатів на посади суддів Конституційного суду СР і Генерального прокурора СР; обирати і відкликати інших посадових осіб, визначених законом.

До повноважень парламенту в галузі визначення внутрішньої і зовнішньої політики держави належать: конституційним законом дає згоду на зміну державних кордонів СР; конституційним законом схвалює договір про приєднання СР до державного зв'язку з іншими державами і проголошує такий договір; вирішує питання про оголошення війни, якщо Словацька Республіка піддана нападу або такий крок впливає з міжнародних договорів про колективний захист від агресії; надає згоду на висилання збройних сил за межі території СР; до ратифікації погоджує політичні договори, міжнародні

економічні договори загальноновизнаного характеру, а також такі міжнародні договори, виконання яких потребує прийняття закону; приймає рішення щодо пропозиції провести референдум; обговорює основні питання внутрішньої і зовнішньої політики [33].

Положення ч. 2 ст. 73 Основного закону СР забороняють імперативний мандат. Депутат не може бути підданий судовому переслідуванню або позбавлений свого мандата за наслідками голосування в Національній раді. За виголошення в Національній раді чи її комітетах заяви депутат може нести лише дисциплінарну відповідальність.

Щодо конституційного статусу Президента Словацької Республіки, відзначимо, що так само, як і в чеській Конституції, у Конституції Словаччини встановлено, що він є главою держави, обирається на посаду парламентом країни (хоча назви «парламент» у Конституції немає) терміном на п'ять років.

Стаття 102 Конституції СР передбачає такі повноваження Президента: представляє СР у міжнародних відносинах, бере участь у переговорах та ратифікує міжнародні договори; скликає установчу сесію Національної ради СР; вправі розпустити Національну раду СР за умови, якщо вона протягом шести місяців після виборів тричі відхиляла програму Уряду СР; підписує закони; може повертати конституційні та інші законопроекти до Національної ради СР із своїми зауваженнями для доопрацювання не пізніше ніж через 15 днів після їх отримання; інформує парламент про становище Словацької Республіки та основні політичні питання; має право бути присутнім на засіданнях Національної ради СР тощо [33].

Новими стали також положення Основного закону СР щодо інституту відкликання Президента з політичних мотивів. Так, відповідно до ст. 106 Конституції СР, парламент може відкликати Президента, коли його дії спрямовані проти демократичного конституційного ладу СР, проти суверенітету та територіальної цілісності дер-

жави. У разі вчинення главою держави державної зради, звинувачення йому висуває Національна рада, а згодом справа передається до Конституційного суду СР (ст. 108).

Щодо повноважень Уряду Словацької Республіки як «вищого органу виконавчої влади», то, відповідно до положень Основного закону, Уряд СР: приймає колективні рішення: щодо законопроектів і постанов; щодо забезпечення економічної і соціальної політики СР; щодо державного бюджету та державного балансу; міжнародних договорів СР; основних питань внутрішньої і зовнішньої політики та інших важливих питань (ст. 119).

Норми Конституції СР передбачають процедуру формування Уряду. Голова Уряду призначається Президентом СР із числа громадян, які мають пасивне виборче право в ході виборів до Національної ради. Після того, за пропозицією Голови Уряду глава держави призначає керівників міністерств. Після завершення свого персонального формування, Уряд протягом 30 днів повинен запропонувати Національній раді свою програму й отримати довіру з боку законодавчого органу. Лише тоді виникають конституційні підстави для виконання функції Уряду.

Стаття 114 Конституції СР передбачає колективну відповідальність Уряду за виконання своїх повноважень перед Національною радою СР, яка може в будь-який час виразити йому недовіру.

Новелою до Основного закону стали положення щодо відставки Голови Уряду. Так, норми закону передбачають відставку всього Уряду в разі звільнення Голови Уряду.

Аналізуючи модель конституційної юрисдикції у Словацькій Республіці, варто відзначити, що, відповідно до положень статей 124–140 Конституції СР, Конституційний суд СР визначається як судовий орган з особливою юрисдикцією, котра полягає в можливості охорони конституційного ладу [33].

Відповідно до ст. 125 Основного закону СР, Конституційний суд вирішує питання про відповідність між:

1) законами та Конституцією або конституційними законами; 2) постановами Уряду, нормативними актами, прийнятими міністерствами чи іншими органами державної влади, та Конституцією, конституційними законами або іншими законами; 3) нормативними актами органів місцевого самоврядування і Конституцією або іншими законами; 4) нормативними актами місцевих органів державної влади та Конституцією, іншими законами або іншими нормативними актами; 5) нормативними актами та міжнародними документами, обнародуваними у спосіб, встановлений законом.

Зокрема, Конституційний суд СР: а) розв'язує спори між центральними органами державної влади, якщо закон не встановлює, що ці спори повинен розв'язувати інший державний орган; б) розглядає заперечення щодо незаконних рішень, прийнятих центральними і місцевими органами державної влади і органами місцевого самоврядування, якими були порушені основні права і свободи громадян, якщо захист цих прав не підпадає під юрисдикцію іншого суду; в) здійснює тлумачення конституційних законів у конфліктних ситуаціях; разом з тим, Конституційний суд не може з власної ініціативи коментувати, чи узгоджуються пропоновані законодавчі або інші нормативні акти з Конституцією та конституційними законами; г) розглядає скарги щодо рішень, які підтверджують або заперечують дійсність мандата депутата Національної ради СР; д) встановлює конституційність і законність виборів до Національної ради СР та до органів місцевого самоврядування; е) розглядає скарги щодо результатів референдуму; встановлює відповідність рішення про розпуск або зупинення діяльності політичної партії чи політичного руху конституційним та іншим законам; є) розглядає обвинувачення у державній зраді, яке висувається Національною радою СР проти Президента СР (ст. 125).

У разі невідповідності Основному закону нормативного акта, Конституційний суд може визнати його повністю або частково недійсним, а орган, котрий прийняв такий нормативний акт, зобов'язаний упродовж шести місяців привести їх у відповідність із Конституцією. Рішення Конституційного суду оскарженню не підлягають.

Додамо, що 20 січня 1993 р. Національна рада СР прийняла окремий закон «Про організацію діяльності Конституційного суду Словацької Республіки», положення котрого передбачали порядок призначення та звільнення суддів, провадження справ у ньому [35, с. 222–231].

Зазначимо, що конституційна модель державної влади у Словацькій Республіці дещо відрізняється від інших парламентських систем Європи, оскільки у ній втілений принцип верховенства парламенту, а не принцип розподілу влади. За винятком Конституційного суду, Основний закон СР не передбачає ефективних інституційних противаг Національній раді СР, що призвело до конституційної кризи в 1998–1999 рр. Країна потребувала невідкладних системних змін у правовій системі [237].

Першим кроком у цьому напрямку стали відповідні зміни до Конституції СР від 14 січня 1999 р. [45, с. 110–112].

Оновленні положення ст. 101 Конституції визначали новий порядок обрання Президента, що було необхідним для забезпечення «конституційного ладу» в країні. Президента обирають громадяни СР шляхом прямих виборів таємним голосуванням строком на п'ять років. Змінювалися вимоги до кандидата на пост Президента СР – ним міг бути обраний громадянин СР, який вправі бути обраним до Національної ради і на день виборів досяг 40-річного віку (до зміни – 35-річного). Обраним на цю посаду вважався той кандидат, який набрав більшість дійсних голосів зареєстрованих виборців [215].

Частина 1 ст. 101 Основного закону містить такі положення: «Президент представляє Словацьку Республіку

за кордоном і всередині країни, своїми рішеннями забезпечує належну роботу конституційних органів», «здійснює свої обов'язки за власною свідомістю і совістю і не пов'язаний жодними наказами» [33].

Також відзначимо, Уряд втратив можливість готувати подання Президентів про застосування ним права вето щодо прийняття закону. Рішення про подолання вето Президента при повторному розгляді закону приймається більшістю голосів усіх депутатів, тоді як раніше достатньо було більшості присутніх депутатів [214]. Як бачимо, нововведення істотно розширили повноваження Президента.

Окрім того, зміни до закону врегулювали механізм «стримувань і противаг» щодо законодавчої влади. Президент мав право розпустити Національну раду на таких підставах: 1) парламент протягом шести місяців від часу призначення Уряду не схвалив його програмну заяву; 2) Національна рада СР не розглянула протягом трьох місяців законопроект, з яким Уряд СР пов'язав висловлення довіри до себе; 3) Національна рада СР більше трьох місяців не скликалася на чергову сесію або перерва в її засіданнях перевищила вказаний термін; 4) якщо Президента СР не було відкликано внаслідок призначеного Національною радою СР всенародного голосування про відкликання Президента СР (п. д ст. 102).

До того ж зміни й доповнення до Конституції СР, внесені Конституційним законом, заснували інститут відкликання Президента СР з посади не на підставі вчиненого ним правопорушення, а, по суті, з політичних мотивів на основі народного голосування [252, с. 27].

Як бачимо, Конституційний закон від 14 січня 1999 р. врегулював низку проблем щодо діяльності органів влади, проте інтеграція Словаччини до європейських і трансатлантичних структур вимагала подальшого реформування у правовій системі країни. Наголосимо, адаптація конституційної системи країни до

вимог європейської інтеграції була пріоритетом конституційних перетворень [216].

Наступним кроком у цьому напрямку стали зміни до Конституції від 23 лютого 2001 р. [49, с. 1538–1560]. Варто зауважити, що вказаним конституційним законом до тексту Основного закону вносилося близько 100 змін і доповнень, положення більшості з яких набули чинності 1 липня 2001 р. [162, с. 93–98].

Частина 2 ст. 1 Конституційного закону містила такі положення: «Словацька Республіка визнає і дотримує загальні правила міжнародного права, міжнародні договори, якими є пов'язана, та інші свої міжнародні зобов'язання».

Основні нововведення містила ст. 7, положення котрої врегульовували механізм вступу країни до «державного союзу з іншими державами». СР має право на основі вільного прийняття рішення вступити до державного союзу з іншими державами, але для вступу та виходу з такого державного союзу необхідним є схвалення конституційного закону та його затвердження референдумом (ч. 1 ст. 7). Зокрема, відповідно до ч. 2 ст. 7, «Словацька Республіка може міжнародним договором або на його основі передати частину своїх суверенних прав на міжнародну організацію, членом якої вона є; якщо міжнародний договір встановлює або міжнародна організація видає загальнообов'язкові правові норми, то вони мають пряму дію і мають перевагу над законами Словацької Республіки».

Відповідно до ч. 3 ст. 7 «Словацька Республіка може з метою збереження миру, безпеки і демократичного порядку в Європі за умов, передбачених міжнародним договором, вступити до організації взаємної колективної безпеки».

Окрім того, нововведення в Основному законі передбачали низку змін у законодавчих, виконавчих та судових органах країни відповідно до наближення владної моделі до стандартів Європейського Союзу.

Зокрема, положеннями Конституційного закону від 23 лютого 2001 р. було розширено повноваження Національної ради СР як одного з найважливіших компонентів демократичної системи.

Відповідно до оновленої редакції ст. 86, Національна рада СР має право: 1) «до ратифікації висловлювати згоду з міжнародними договорами про права і свободи людини, міжнародними політичними договорами, міжнародними договорами військового характеру, міжнародними договорами, з яких виникає членство Словацької Республіки в міжнародних організаціях, міжнародними економічними договорами загального характеру, міжнародними договорами, на виконання яких необхідним є закон, а також з міжнародними договорами, котрі прямо встановлюють права або обов'язки фізичних осіб або юридичних осіб»; 2) «обирати голову і заступника голови Верховного контрольного комітету Словацької Республіки»; 3) «вносити рішення про оголошення війни, якщо Словацька Республіка піддана нападу або це впливає із зобов'язань з міжнародних договорів про спільну оборону проти нападу і після закінчення війни про укладення миру»; 4) «висловлювати згоду на перебування іноземних збройних сил на території Словацької Республіки».

Зазнала змін і ст. 87 Конституції СР, положення котрої передбачали врегулювання процедури подолання вето Президента СР. Частина 3 ст. 87 Конституції СР визначала: «Закон підписує президент Словацької Республіки, голова Національної ради Словацької Республіки і голова уряду Словацької Республіки. Якщо Національна рада Словацької Республіки після повторного розгляду схвалить закон всупереч зауваженням президента Словацької Республіки і президент Словацької Республіки закон не підписує, закон підлягає обнародуванню і без підпису президента Словацької Республіки».

Відповідно до ст. 102 Основного закону СР, по-новому визначався й правовий статус Президента СР. До консти-

туційних повноважень Президента належали такі: 1) представляти СР назовні, обговорювати і ратифікувати міжнародні договори; 2) подавати до Конституційного суду СР подання про визначення відповідності міжнародного договору до Конституції і конституційних законів; 3) призначати і звільняти керівників центральних органів, вищих державних функціонерів у випадках, встановлених законом; 4) звільняти від кримінального покарання, призначеного вироком суду, або пом'якшувати його у формі індивідуального помилування або амністії; 5) оголошувати війну на основі рішення Національної ради СР, якщо Словацька Республіка зазнала нападу або якщо це впливає із зобов'язань з міжнародних договорів і спільної оборони проти нападу і для забезпечення миру; 6) призначати за пропозицією Уряду СР мобілізацію збройних сил, оголошувати військовий стан або оголошувати надзвичайний стан; 7) повернути Національній раді СР закон із зауваженнями протягом 15 днів з моменту отримання прийнятого закону; 8) призначати і звільняти суддів, голову і заступника голови Верховного суду СР, Генерального прокурора СР і трьох членів Судової ради; приймати присягу суддів; 9) призначати і звільняти суддів Конституційного суду СР, голову і заступника голови Конституційного суду; приймати присягу суддів Конституційного суду СР.

Щодо статусу Уряду Словацької Республіки, відзначимо, зміни до Основного закону істотно розширили його повноваження. Відповідно до ст. 119 Конституції СР, до нових конституційних повноважень Уряду належали: 1) про міжнародні договори Словацької Республіки, обговорення яких передав на уряд президент СР; 2) про згоду на перенесення права обговорення міжнародного договору окремим членам уряду; 3) про внесення подання до Конституційного суду СР для прийняття рішення про відповідність міжнародного договору, який обговорюється і на який необхідно згоду Національної ради СР, з

конституцією і конституційними законами; 4) про призначення і звільнення державних функціонерів у випадках, встановлених законом і трьох членів Судової ради; 5) про подання на виголошення надзвичайного стану, про подання на мобілізацію збройних сил, про подання на виголошення військового стану; 6) про посилення збройних сил за межі території СР з метою гуманітарної допомоги, військових навчань або світових наглядових місій, про згоду з розташуванням іноземних збройних сил на території СР з метою гуманітарної допомоги, військових навчань або світових наглядових місій, про згоду на перехід іноземних збройних сил через територію СР.

Окрім того, відповідно до ч. 2 ст. 120, Уряд має право видавати постанови також на виконання Європейської угоди про співробітництво між Європейським союзом і його державами-учасниками, з одного боку, і Словацькою Республікою, з іншого.

Як уже було зазначено, зміни до Основного закону передбачали, зокрема, й реформу судової системи, пов'язану з вимогами адаптації правової системи країни до потреб європейської інтеграції.

Відповідно до ст. 125а, до повноважень Конституційного суду належало вирішення справ про відповідність Конституції і конституційним законам тих міжнародних договорів, які вже підписані і для яких потрібна згода Національної ради СР. Подання до Конституційного суду СР у такій справі міг внести Президент СР або Уряд СР перед тим, як подати підписаний міжнародний договір на розгляд парламенту. Якщо органом конституційної юрисдикції встановлено невідповідність міжнародного договору Конституції і конституційним законам, його ратифікація можлива лише після внесення відповідних змін до Конституції чи конституційного закону. Зокрема, Конституційний суд СР має право здійснювати перевірку предмета петиції, під якою збирали підписи громадян з метою проведення референдуму за народною ініціативою, чи

предмета постанови парламенту про призначення референдуму з метою визначення їх відповідності Конституції і конституційним законам (ст. 125б).

Оновлена редакція ст. 127а врегульовувала повноваження Конституційного суду СР щодо розгляду справи про скарги органів місцевого самоврядування на неконституційне або незаконне втручання держави у їх право на самоврядування. У разі визнання Конституційним судом скарги обґрунтованою, він встановлював, у чому саме полягало порушення права на самоврядування, який конституційний або звичайний закон було порушено такою дією. Після чого орган конституційної юрисдикції мав право таку дію припинити, заборонити відповідному державному органу провадити певну діяльність, вжити заходів до відновлення ситуації, котра мала місце до порушення права на самоврядування.

Доповнення до ст. 128 Основного закону СР передбачали загальнообов'язковий характер тлумачення Конституційним судом СР Конституції і конституційних законів зі спірних питань.

Нововведення в законі передбачали новий порядок формування конституційного органу. Призначав суддів Президент за поданням Національної ради СР. Складався Конституційний суд із 13 суддів, а не з 10, як це було до того. Повноваження суддів Конституційного суду збільшилися зі 7 до 12 років, що, на думку законодавця, мало посприяти деполітизації цього органу. Одна і та ж особа не могла бути призначена на посаду судді більше ніж один раз (ст. 134).

Додамо до цього, зміни до Основного закону передбачали також створення нових інститутів – Судової ради та Публічного захисника основних прав і свобод, що засвідчувало незалежність судової влади.

Відповідно до ст. 141а Конституційного закону, основним завданням Судової ради виступає подання Президентові СР пропозицій щодо кандидатур на призначення на

посади суддів, а також на адміністративні посади в системі судів загальної юрисдикції.

Відповідно до ст. 151а, Публічний захисник основних прав і свобод здійснює діяльність щодо захисту основних прав і свобод фізичних і юридичних осіб під час розгляду, вчинення певної дії чи бездіяльності органів публічної влади, якщо така діяльність органів публічної влади суперечить правовому порядку або принципам демократичної і правової держави.

Підсумовуючи загальні ознаки посткомуністичних конституцій, наголосимо, що:

- однією з найважливіших тенденцій у політичній трансформації регіону став свідомий вибір на користь парламентської, а не президентської республіки. Виконавча влада в Центральній-Східній Європі представлена урядом, законодавча – парламентом. Сьогодні в країнах регіону саме парламенти затверджують склади урядів, здійснюють контроль за їх діяльністю, приймають закони і державний бюджет;

- конституційні реформи були адаптовані відповідно до конституційних традицій тієї чи іншої країни, з урахуванням досвіду європейського конституціоналізму – Франції, Німеччини, Австрії, а також відображали сутність нового співвідношення суспільно-політичних сил, які склалися або формувалися в державах регіону на той час, несли в собі інноваційні норми, що сприяли б розвитку та ефективності функціонування державних інституцій та норм права;

- основною метою конституційних перетворень було забезпечення балансу розподілу владних повноважень між суб'єктами владарування;

- посттоталітарні конституційні реформи містили в собі закріплення суверенітету новоутворених держав, забезпечення прав і свобод людини відповідно до міжнародних демократичних стандартів.

3.2. Зміни у зовнішній політиці країн Центрально-Східної Європи. Міжнародно-правове закріплення нових політичних реалій

«Оксамитові революції» на зламі 80–90-х років ХХ ст. в країнах Центрально-Східної Європи, падіння Берлінського муру та «залізної завіси», об'єднання Німеччини та крах комуністичних режимів на сході Європи стали основними передумовами зміни зовнішньополітичного курсу центральноевропейських держав.

Аналізуючи ті події, важливо наголосити, що ключовим моментом у новій конфігурації сил у Європі та світі стало об'єднання Німеччини 3 жовтня 1990 р. Питання об'єднання було тісно пов'язане з проблемою європейської безпеки й викликало побоювання щодо домінування Німеччини в Європі. НДР була ключовою країною Варшавського договору, її втрата вимагала нових підходів до проблеми контролю над озброєннями, перебування радянських і американських військ на території Європи та доцільності існування НАТО й ОВД. Тому і США, і СРСР вимагали негайного вирішення цих питань [172].

19 листопада 1990 р. в Парижі під час зустрічі глав держав і урядів 22 держави НАТО й ОВД підписали Договір про Звичайні збройні сили в Європі, який поставив завдання вирівняти загальну кількість озброєнь з боку НАТО й ОВД. Велика перевага у звичайних збройних силах, яку мав СРСР у Європі над своїми противниками після закінчення Другої світової війни, була ліквідована [189].

Після підписання цього Договору, 19–21 листопада 1990 р. у Парижі відбувся саміт глав держав і урядів 34 держав-учасниць НБСЄ, що завершився підписанням 21 листопада 1990 р. Паризької хартії НБСЄ для нової Європи, яка свідчила про офіційне завершення «холодної війни». Хартія передбачала уникнення всіх видів утисків і дискримінації, спільний виступ проти тероризму та загаль-

не скорочення озброєнь. Паризька хартія констатувала закінчення ери конфронтації й розколу Європи, а країни ОВД і НАТО заявили в спільній декларації, що в «нову епоху, яка відкривається в європейських відносинах, вони більше не йдуть суперниками, будуть будувати відносини партнерства та протягують один одному руку дружби» [113; 189, с. 306].

25 лютого 1991 р. в Будапешті під час зустрічі міністрів закордонних справ та оборони країн ОВД було досягнуто спільних домовленостей про припинення з 1 квітня 1991 р. діяльності військової організації Варшавського договору, який фактично з 1990 р. уже існував лише на папері. 1 липня 1991 р. за рішенням політичного консультативного комітету ОВД у Празі Організація Варшавського договору була повністю ліквідована. Трохи раніше 27 червня 1991 р. в Будапешті було підписано протокол про саморозпуск РЕВ. Так упродовж короткого часу припинили своє існування організації, що забезпечували в роки «холодної війни» присутність СРСР у Східній Європі. Ці організації ніколи не були ефективними інструментами рівноправного співробітництва їхніх учасників [187, с. 506].

У 1991 р. країни ЦСЄ прискорили процес перегляду двосторонніх політичних угод зі СРСР. Тепер, коли було вирішено вивести війська і надати можливість країнам Центрально-Східної Європи розвивати свої політичні й економічні системи, було цілком імовірно, що «колишні сателіти Радянського Союзу досягнуть, якщо не повного членства у Європейському Співтоваристві, то щонайменше – тіснішого співробітництва» [199, с. 42].

Відзначимо, після розпаду РЕВ і ОВД у нових умовах зберегли свою роль інститути західноєвропейського (ЄС, ЗЄС, Рада Європи) та євроатлантичного (НАТО) співробітництва. Саме на них і почали орієнтуватися країни ЦСЄ, які стали на демократичний шлях розвитку. Сформувалася нова система їх зовнішньополітичних пріоритетів: головне завдання полягало в інтеграції до Ради Європи, НАТО, ЄС [121].

Західні країни активно підтримували позицію східно-європейських держав щодо зміни зовнішньополітичного курсу. Такий взаємний інтерес зумовлений вагомими геополітичними чинниками, давніми історичними традиціями, набутим новітнім досвідом інтенсивного розвитку політичних, військових, економічних, культурних, гуманітарних зв'язків, спільністю стратегічних інтересів у багатьох важливих сферах, зокрема у процесі європейської інтеграції, створенні нової надійної системи європейської безпеки [199].

Не тільки країни Західної Європи, а й США всіляко підтримували демократичні реформи Польщі, а згодом Чехії та Словаччини. Президент США Дж. Буш-старший неодноразово зустрічався з В. Ярузельським і Л. Валенсою для обговорення важливих кроків трансформації Польщі в демократичну державу з ринковою економікою, що в подальшому вплинуло на зовнішньополітичну орієнтацію держави. В липні 1989 р. Дж. Буш пообіцяв В. Ярузельському «підтримувати реформи, в якому б вигляді вони не проводилися», що, своєю чергою, надихало східноєвропейські держави до нових демократичних змін [121, с. 116].

Отже, пріоритетом зовнішньої політики країн ЦСЄ на початку 1990-х стала інтеграція до європейських структур. 30 січня 1990 р. Президент Чехословаччини В. Гавел під час виступу в польському Сеймі закликав не втратити історичного шансу оновлення Середньої Європи (Mittelleuropa), яка, за старими геополітичними оцінками, знаходилась між сучасною Росією та Західною Європою й охоплювала регіон Центральної та Східної Європи [158].

15 лютого 1991 р. в угорському місті Вишеград президенти Польщі та Чехословаччини, а також прем'єр Угорщини підписали Вишеградську декларацію, згідно з якою утворилася так звана Вишеградська група. Головні завдання Групи, зазначені у Вишеградській декларації, – вступ країн-учасниць до НАТО та ЄС [80].

Ці важливі політичні кроки з боку східноєвропейських країн були зроблені з метою вберегти себе від повернення до минулого. При підписанні Декларації члени групи мали на меті винятково політичні цілі: деформація інфраструктури, що залишилася в спадщину від Варшавського договору й Ради Економічної Взаємодопомоги, взаємне співробітництво у військовій сфері й проведення загальної політичної лінії щодо Заходу, аби пришвидшити вступ до ЄС [145, с. 27].

Вважаємо, утворення Вишеградської групи, з одного боку, прискорило розпуск Ради Економічної Взаємодопомоги і Організації Варшавського договору, які на той час існували майже формально, а з іншого – зміцнило сподівання на швидке членство країн Вишеграду в ЄС.

Західноєвропейські країни схвалювали створення Вишеградської групи, оскільки вважали це необхідним кроком на шляху до членства в ЄС.

Після розпаду Радянського Союзу, коли фактори колективної безпеки вичерпали себе, Вишеградська група зазнала кризи, яка посилилась дезінтеграційними процесами в Чехословаччині. Однією з ознак кризи стало й те, що в період 1991–1992 рр. питома вага взаємної торгівлі країн-учасниць Вишеградської групи в загальному обсязі їх зовнішніх зв'язків скоротилася. У цій ситуації прем'єр-міністр Чехословаччини Вацлав Клаус в одному з інтерв'ю відзначав, що «співробітництво в рамках Вишеградської групи є малоефективним і сумнівним з погляду його доцільності» [145].

Суперечності між самими членами Вишеградської групи вплинули на функціонування об'єднання. У діяльності Групи можна виділити три етапи. Перший – від заснування Групи до 1998 р., характеризувався низьким рівнем взаємодії, хоча власне в цей період були закладені основи майбутньої співпраці [80].

Аналізуючи процес інтеграції країн Центрально-Східної Європи до Європейського Союзу, варто конста-

тувати, що розширення ЄС на Схід передбачало проведення демократичних реформ у країнах регіону, зокрема зміни в праві, а від країн-членів ЄС цілковитого сприяння цим процесам.

На перших порах суттєвою допомогою Євросоюзу стало створення Європейського банку реконструкції та розвитку, розробка Програми технічного сприяння центральноєвропейським країнам у проведенні економічних реформ (PHARE) як основних фінансових інструментів реалізації «східної політики». Прогрес у країнах ЦСЄ, напевно, був би неможливий без тієї ролі, яку відіграла програма допомоги. Однак, незважаючи на її, головне, позитивне значення, програма була лише допоміжним інструментом у процесі здійснення масштабних політичних, економічних, правових перетворень [90; 91; 185].

Програма PHARE підтримувала підготовку держав-кандидатів до вступу в Євросоюз. За період з 1995 по 1999 рр. загальний обсяг фінансування в рамках програми досягнув 6,7 млрд євро і охоплював п'ятнадцять секторів, з яких п'ять – пріоритетні: інфраструктура (енергетика, транспорт, телекомунікації); розвиток приватного сектора та допомога бізнесу; освіта, підготовка кадрів та дослідження; захист довкілля та атомна безпека; реструктуризація сільського господарства [57; 265, с. 58].

Варто зазначити, у цьому ж напрямку також активно працювали США, Японія та інші промислово розвинені країни Заходу через такі міжнародні фінансові інституції, як Міжнародний Валютний Фонд та Всесвітній Банк. Польща та Чехословаччина першими отримали кредити від міжнародних фінансових інститутів. Наприклад, за ініціативою США ще в липні 1989 р. було розроблено пакет економічних заходів, який містив пропозиції щодо реструктуризації 39-мільярдного зовнішнього боргу Польщі, пропозиції Всесвітньому банку про надання нових кредитів у розмірі 325 млн доларів і 100 млн доларів для проведення економічних реформ у країні [121, с. 111].

Вважаємо, програми допомоги країнам-кандидатам ЦСЄ відіграли одну з основних ролей у реалізації країнами регіону євроінтеграційної стратегії, оскільки суттєво полегшили адаптацію країн-кандидатів до вимог ЄС і повноцінного функціонування їхніх економік після вступу до Союзу.

Першим кроком у напрямку реалізації зовнішньо-політичної стратегії країнами ЦСЄ стало підписання Європейських угод (Угод про асоціацію) 16 грудня 1991 р. з Польщею, Чехією та Словаччиною [76–78]. Вони передбачали можливість повноправної участі цих країн у європейській інтеграції в галузі політики та економіки, зокрема створення впродовж 10 років зони вільної торгівлі для промислової продукції [265, с. 34].

Європейські угоди з усіма країнами мали приблизно однакову структуру та зміст. Вони містили загальні принципи (розділ 1); положення про політичний діалог (розділ 2); вільний рух товарів, переміщення людей, послуг і капіталу (розділ 3–5); економічне, культурне та фінансове співробітництво (розділ 6–8); прикінцеві положення (розділ 9) і додатки.

Європейські угоди були підписані лише тоді, коли в країнах ЦСЄ була легітимізована нова політична система. Перехід до плюралістичної демократії сприяв поглибленню політичного діалогу країн ЦСЄ з країнами-членами ЄС. Адже співпраця була можлива тільки за умови демократизації суспільно-політичного життя й переходу до ринкових відносин [168]. Саме зміни в праві та реформування економіки сприяли наближенню центральноєвропейських держав до Європейського Союзу.

7 лютого 1992 р. в Маастрихті підписано Угоду про утворення Європейського Союзу (набула чинності 1 листопада 1993 р.) як подальшого кроку європейської інтеграції. Зокрема, передбачалося створення валютного союзу до 1999 р., європейське громадянство, спільна зовнішня полі-

тика та політика безпеки, співпраця у сфері правосуддя та внутрішніх справ [53; 265, с. 49].

5 жовтня 1992 р. в Люксембурзі відбулася зустріч міністрів закордонних справ країн ЦСЄ та всіх країн-членів ЄС, під час якої було прийнято Спільну декларацію, що доповнювала Європейські угоди. Зокрема, в ній наголошувалося, що Європейські угоди «сприяють інтеграції країн ЦСЄ в ЄС, а політичний діалог у формі консультацій сприяє зближенню позицій держав і підвищенню рівня безпеки й стабільності в Європі» [115].

Важливо зауважити, що під час цієї зустрічі було відзначено важливу роль наближення законодавства східноєвропейських держав до правових норм і стандартів ЄС. Також сторони прийняли рішення щодо покращення доступу товарів із країн ЦСЄ на спільний європейський ринок, що згодом стало реальною допомогою у процесі трансформації національних економік країн регіону.

Отже, Європейські угоди (Угоди про асоціацію з країнами ЦСЄ) стали одним з перших кроків наближення країн Центрально-Східної Європи до Європейського Союзу. Сам факт їх підписання й ратифікації свідчив, з одного боку, про визнання країнами-членами ЄС важливості суспільно-політичних перетворень у 1989–1990-х рр. у країнах регіону, а з іншого – підтверджував визнання змін у правових системах Польщі, Чехії, Словаччини та інших країн регіону.

Наступним кроком у напрямку інтеграції центрально-європейських держав до ЄС стало створення спеціальних інтеграційних інститутів. Необхідно було також розробити програми підготовки країн ЦСЄ до вступу, створити механізми для реалізації цих програм тощо.

Так, при президентові були створені Відділи європейської інтеграції. При урядах функціонували Комітети європейської інтеграції, що виробляли й координували політику інтеграції до ЄС. Підпорядковувались ці Комітети прем'єр-міністрові. Реалізація основних завдань Комітетів

інтеграції здійснювалась через спеціально створений Уряд Комітету інтеграції. Його завданням було забезпечити процес адаптації національного законодавства до європейського права, а також контролювати використання коштів, які надходили від міжнародних фінансових інститутів і фондів, через програми допомоги ЄС. Окрім того, були створені й Центри європейської інформації, основним завданням яких було надавати достовірну інформацію про функціонування ЄС та про інтеграцію асоційованих країн до ЄС [115].

На початку 1992 р. Європейська Комісія за дорученням Європейської Ради передала главам держав країн-кандидатів і очільникам урядів доповідь «Європа та проблеми розширення», яка містила пропозиції щодо подальшого поглиблення інтеграційних процесів. Зокрема, Комісія сформулила основні вимоги, яким повинні відповідати країни, що прагнуть до членства в ЄС [68, с. 116].

Вирішальним етапом у процесах інтеграції країн ЦСЄ до ЄС став саміт Європейської Ради в Копенгагені 21–22 червня 1993 р., під час якого були прийняті так звані «критерії членства», що являли собою сукупність політичних, економічних і «членських» вимог, які потрібно було виконати кожній країні-кандидату з метою членства в ЄС [115].

Перша група критеріїв – це політичні критерії, друга – економічні, а третя – так звані «членські» критерії, які сприяють адаптації норм права країни-кандидата до наявної законодавчої бази ЄС (*acquis communautaire* – «спільного доробку»). Йдеться про сукупність правових норм, судових рішень, доктринальних понять, рекомендацій, домовленостей тощо, які виникли за час існування європейських інтеграційних організацій, є основою правопорядку ЄС і мають сприйматися беззастережно державами-членами та державами – кандидатами на вступ до ЄС [264, с. 8; 141, с. 62– 162].

Критерії обумовлювали диференційований підхід до асоційованих країн, можливість визначення країн, які бажають приєднатися, і визначення умов розширення Союзу. Офіційні запити на вступ до ЄС подала більшість постсоціалістичних країн регіону ЦСЄ [68].

Вважаємо, у Копенгагені відбувся якісний перелом у відносинах ЄС з країнами ЦСЄ, оскільки було визначено основні стратегічні цілі для країн-кандидатів.

7 березня 1994 р. у Брюсселі відбулося урочисте відкриття засідання Ради Асоціації ЄС – Польща й Ради Асоціації ЄС – Угорщина, скликаних на основі Європейських угод. Це було перше засідання нового змішаного органу прийняття рішень, у межах якого обговорювались політичні та економічні аспекти взаємовідносин. Країнам ЦСЄ було запропоновано подати заявки на вступ до ЄС. Так, 5 квітня офіційну заявку на вступ подала Польща, 27 червня 1995 р. – Словаччина, 17 січня 1996 р. – Чехія [187].

Після подання заявок країни ЦСЄ почали підготовку до вступу в ЄС, що визначалася «копенгагенськими критеріями» членства. У підсумку уряди країн-кандидатів прийняли спеціальні програми, які містили результати їхньої діяльності. Вони містили перелік основних інструментів та прогноз основних індикаторів, що забезпечували послідовність, цілеспрямованість і прозорість стратегії держави на шляху до демократії і ринкових відносин. Це «Національна стратегія інтеграції» [85], «Стратегія національної безпеки Республіки Польщі» [109] та «Стратегія розвитку польської співпраці» [110] – у Польщі; «Національна програма підготовки Чехії до членства в ЄС» [84] та «Національна програма регіонального розвитку» [87] – у Чехії; «Національна програма правової адаптації» [86] – у Словаччині.

Розділи програм були чітко структуровані та підпорядковані єдиному орієнтиру. Передусім, у кожній із програм встановлювався діагноз поточного стану проблеми, відповідно до якого визначалися цілі, засоби їхнього

досягнення, загрози, що можуть виникнути, та головний критерій виконання програми, що розкривав, власне, її кінцеву мету – вступ до ЄС.

У контексті нашого дослідження важливо проаналізувати положення так званої Білої книги «Підготовки асоційованих країн Центральної та Східної Європи до інтеграції у внутрішній ринок Європейського Союзу», яка була прийнята на засіданні Європейської Ради в Ессені 3 травня 1995 р. [116]. Зауважимо, її положення є лише частиною права ЄС, а предметом переговорів при вступі було прийняття усієї системи права Європейського Союзу. Акцент було поставлено на «освоєнні країнами-кандидатами 80 000 сторінок юридичних норм й інших досягнень ЄС» [65, с. 75–90].

Цей документ містив конкретний план дій щодо входження в ринок Євросоюзу, передбачав створення Спільного внутрішнього ринку [116].

Суттєвою характеристикою Білої книги є те, що вона не була обов'язковим юридичним документом, а мала рекомендаційний характер. Отже, єдиною правовою основою договірних відносин між країнами-кандидатами та ЄС залишалися Європейські угоди [238, с. 46].

Офіційно Біла книга вперше була представлена 6 червня 1995 р. у Люксембурзі на зустрічі міністрів (і країн-членів ЄС, і асоційованих країн), а її обговорення відбулось на засіданні ЄР у Каннах 26–27 червня 1995 р. Біла книга розглядалася як послідовний виражений крок у «східній політиці» ЄС на шляху освоєння країнами ЦСЄ *acquis communautaire*. Під час цієї зустрічі переговори були присвячені, окрім адаптації до положень *acquis communautaire*, також регіональному співробітництву в Центрально-Східній Європі. Отож, ЄС продемонстрував, що в стратегії підготовки країн ЦСЄ до членства акцент поставлено на правовому аспекті інтеграції [238].

Ще одним кроком у напрямку розширення ЄС на Схід стало засідання Європейської Ради, яке відбулося 16 грудня

1995 р. у Мадриді. На засіданні ЄР запропонувала ЄК підготувати рекомендації для країн-кандидатів. Важливою частиною роботи Комісії стала підготовка детального аналізу фінансової системи ЄС із врахуванням перспектив розширення та його наслідків для запровадження Спільної сільськогосподарської політики та Структурних фондів. Цей аналіз пізніше прийнято за основу розробленого ЄК в 1997 р. «Порядку денного 2000» («Agenda 2000») – фактичної програми розширення ЄС, що стало важливим кроком у контексті «східної політики» ЄС. Окрім того, наголошувалося на важливості перебудови адміністративних структур країн-кандидатів і створенні умов для поступової гармонійної інтеграції країн регіону в ЄС. ЄК на прохання ЄР мала підготувати доповідь щодо економічного, політичного та соціального розвитку країн ЦСЄ з метою визначення їх відповідності встановленим критеріям членства. Варто відзначити, право вирішувати питання про приєднання нових членів, ЄС залишала за собою [265].

У травні 1997 р. Комісія підготувала аналіз виконання «копенгагенських критеріїв» країнами-кандидатами ЦСЄ, який визначав готовність Польщі, Чехії та Словаччини й інших асоційованих країн до початку переговорів про вступ до ЄС.

Щодо виконання *політичних критеріїв членства*, то ефективне функціонування демократичних інститутів було визначальним для оцінки готовності країни-кандидата до початку переговорів про вступ до ЄС. Як зазначено в аналітичному документі Комісії, країнам-кандидатам потрібно продемонструвати свою відповідність принципам демократії та права не тільки через прийняття відповідних політичних декларацій і законів, а й через неухильне дотримання цих принципів у повсякденному житті [63].

Зокрема, Комісія наголосила, що в країнах-кандидатах відбулися «вільні» вибори, створено демократичні інститути, що забезпечують правовий режим функціонування органів публічної влади, прийнято основні конституційні положення.

Одним із важливих показників демократизації суспільства в країнах ЦСЄ визнано місце і роль опозиції [63, с. 35].

Щоправда, Комісія вказала й на недоліки щодо створення надійних гарантій і механізмів реалізації незалежності органів місцевого самоврядування, необхідності підвищення професійного рівня суддів тощо. Передусім, це стосувалося Польщі [69].

Найскладнішим для виконання з політичних критеріїв був критерій щодо захисту прав національних меншин, оскільки до етнічного складу населення усіх країн-кандидатів входять національні меншини. Наприклад, у Словаччині меншини становлять 14% від усього населення, у Чехії – близько 5,5%, у Польщі – 1% [225, с. 140].

Із цього приводу зауваження виникли, передусім, до Словацької Республіки. У доповіді ЄК наголошувалося: «У той час, коли уряд загалом поважав права більшості людей, з'явилися тривожні тенденції відходу від демократичних принципів (...) в країні мають місце непоодинокі випадки звільнень з роботи за політичними мотивами, втручання у діяльність засобів масової інформації, залякування противників урядової політики, перевищення своїх повноважень поліцією» [254, с. 43]. Комісія відзначила, що невирішені проблеми меншин можуть негативно вплинути на розвиток демократичних інститутів, а тому потрібно зробити все можливе для врегулювання цих питань [62].

Зауважимо, виконання країнами-кандидатами ще одного важливого критерію членства – критерію забезпечення прав людини. Звіти країн-кандидатів свідчили, що повага фундаментальних прав і свобод людини гарантована в усіх країнах. Вони приєднались до Конвенції Ради Європи про захист прав людини та її основних свобод і підписали відповідний Протокол, що дозволяє громадянам східноєвропейських країн у разі порушення їхніх прав звертатись до Європейського Суду з прав людини.

ЄК мала деякі зауваження з приводу обмеження свободи слова. Це стосувалося знову ж таки Словацької

Республіки, де існувала проблема політизації державних ЗМІ. Хоча, зазначимо, в СР Національна Рада прийняла відповідний закон «Про друковані засоби масової інформації», положення якого скасували цензуру [218, с. 174].

Щодо виконання економічних критеріїв членства, то в аналітичній доповіді Комісія зазначила, що загалом країни-кандидати відповідають європейським стандартам, а саме створено засади функціонування ринкової економіки, проведено приватизацію, лібералізацію торгівлі, створено сприятливий інвестиційний клімат тощо [206, с. 93].

У відповідності з «копенгагенськими критеріями» для вступу в ЄС, країнам-кандидатам потрібно було також продемонструвати здатність виконувати й інші зобов'язання членства, зокрема забезпечити створення політичного, економічного і валютного союзу [75].

Щодо відповідності правових систем країн-кандидатів законодавчій базі ЄС, то аналіз законодавства країн-кандидатів поділявся на так звані два етапи: 1) багатосторонній, що мав пізнавальний характер – ЄК ознайомлювала представників країн-кандидатів з найважливішими елементами *acquis communautaire*; 2) двосторонній, який починався з того, що делегація країни-кандидата робила заяву від імені свого уряду про можливість прийняття й впровадження кожного правового акта у свою правову систему. Варто зазначити, що до нових країн-кандидатів вимоги виконання критеріїв членства стали значно жорсткішими, ніж це було в рамках попередніх етапів розширення. Окрім того, під час переговорів з країнами-кандидатами перелік основних критеріїв доповнювався новими.

У результаті дослідження членами ЄК стану демократизації у країнах-кандидатах відзначимо, що станом на 1995 р. Словачка Республіка разом з Болгарією посіла останнє місце серед країн Центрально-Східної Європи, що означало її істотну невідповідність до вступу до ЄС з огляду на розвиток основних інститутів демократії [235].

16 липня 1997 р. було представлено офіційні рекомендації Комісії, зафіксовані в «Порядку денному 2000». Ці рекомендації фактично впроваджували стратегію «вступу хвилями», основу на диференційованому підході до кандидатів із врахуванням об'єктивної оцінки їх готовності до вступу [60–64; 158].

До «Порядку денного 2000» додавалися висновки Комісії щодо країн, які подали заявки про вступ до ЄС. «Порядок денний 2000» складався із трьох частин: у першій розглядаються питання внутрішнього механізму функціонування ЄС, зокрема реформа спільної сільськогосподарської політики та політики економічного єдності та соціальної згуртованості. У ній також містяться рекомендації щодо створення найкращих умов для вирішення завдання розширення ЄС і пропонується у період 2000–2006 рр. запровадити нову фінансову структуру. У другій частині викладено пропозиції щодо посилення стратегії стосовно країн, які прагнуть вступити до ЄС. Вона містить два нові елементи: партнерство з країнами, які подали заявку про вступ до ЄС, і розширення їхньої участі у програмах Співтовариства та механізми застосування законодавчої бази Співтовариства. Третя частина містить дослідження впливу розширення ЄС на політику Євросоюзу у різних сферах. Зауважимо, ці першоважливі завдання знайшли своє відображення приблизно у двадцяти законодавчих пропозиціях, висунутих Європейською Комісією у 1998 р. [265].

У грудні 1997 р. на засіданні Європейської Ради, глав держав і урядів країн-членів ЄС у Люксембурзі було підтверджено політичне рішення про поетапне масштабне розширення Євросоюзу – «розширення хвилями». За основу було взято рекомендації ЄК.

В «першу хвилю» розширення увійшло шість країн (Угорщина, Чехія, Словенія, Польща, Естонія, Кіпр) – вони, на думку Комісії, більшою мірою відповідали критеріям членства в ЄС. До «другої хвилі» увійшли Словаччина, Латвія, Литва, Мальта, Болгарія, Румунія.

Як бачимо, Польща та Чехія увійшли в «першу хвилю» розширення, а Словаччина віднесена до «другої хвилі». Однак при цьому зазначалось, що навіть країнам «першої хвилі» варто докласти значних зусиль для усунення недоліків у функціонуванні органів державної влади, зокрема удосконалити роботу правоохоронних структур, зміцнити фінансову систему. Наголошувалося, що претендентам на вступ до ЄС потрібно провести значну роботу щодо адаптації національного законодавства до вимог ЄС.

12–13 грудня 1997 р. у Люксембурзі відбувся саміт Європейської Ради, що увійшов в історію як «саміт розширення». У ході саміту було вирішено, додатково до Європейських угод і «копенгагенських критеріїв», підписати Партнерські угоди із вступу. За основу було взято загальні принципи та спільні пріоритети співробітництва з виконання критеріїв членства в ЄС [174].

Крім того, Європейська Рада прийняла рішення про створення Європейської конференції – постійного багатостороннього форуму політичних консультацій, що об'єднує всі країни ЄС і країни, які подали заявки на вступ. Для країн-кандидатів це означало поглиблення й розширення співробітництва між його учасниками в різноманітних галузях – від зовнішньої політики до економіки і регіонального співробітництва. При цьому ЄС не брало на себе жодних зобов'язань щодо можливих результатів і термінів завершення переговорів про приєднання з країнами-кандидатами. У Брюсселі часто повторювали, що «готовність кожного претендента буде розглядатись індивідуально, причому його вступ зовсім не є гарантованим наперед: усе залежатиме від того, наскільки та чи інша країна-кандидат відповідає встановленим критеріям членства в Євросоюзі» [174, с. 37–44].

У січні 1998 р. Комісія затвердила групи стратегічного планування з розширення й підготовки переговорів із країнами-кандидатами «першої хвилі». У лютому того ж

року Комісія винесла на розгляд ЄР пропозиції щодо строків і пріоритетних завдань для країн-кандидатів ЦСЄ. До «першої хвилі» потрапили Польща, Угорщина, Чехія, Естонія та Словенія, а також Кіпр [93–95].

Наголошувалося на тому, що ці країни домоглися суттєвого прогресу на шляху демократичних перетворень суспільства та наблизились до виконання критеріїв членства. Зауваження були лише до Словаччини, яка на той час ще не була готова до членства. Переговори про вступ із Словаччиною було відновлено в лютому 2000 р. [101].

Зауважимо, що у квітні 1998 р. було здійснено перевірку відповідності права країн-кандидатів до стандартів ЄС згідно із спеціальною процедурою «скринінгу» (від англійського *screen* – екран), тобто шляхом порівняння національного законодавства до *acquis communautaire*.

Нормативно-правові акти, що діяли в державах ЦСЄ, було розділено на три категорії згідно зі структурою *acquis communautaire*. До першої категорії було віднесено ті з них, що містили правові норми, які повністю відповідали союзному законодавству, до другої увійшли підзаконні акти, адаптація яких зводилась до виконання процедур технічного характеру, третю категорію склали чинні законодавчі акти, окремі статті яких потребували узгодження на переговорах про вступ. Здійснюваний із 29 розділів скринінг (усього *acquis communautaire* містить 31 розділ) охопив усі держави ЦСЄ, зокрема держави так званої люксембурзької групи, до якої увійшли Польща, Угорщина, Чехія, Естонія та Словенія, і гельсінської групи у складі Словаччини, Латвії, Литви, Румунії та Болгарії. Урядам країн-кандидатів процес скринінгу надав можливість визначити, які саме правові норми слід скоригувати або замінити, аби країна змогла якомога швидше після приєднання до ЄС твердо дотримуватися його законодавства [155, с. 138–142].

У грудні 1999 р. в Гельсінкі Комісія подала другий річний звіт щодо виконання членських вимог країнами-

кандидатами, що стало першим кроком на шляху диференціації кандидатів другої групи [96–98].

15 лютого 2000 р. у Брюсселі ЄР прийняла формальне рішення про початок переговорів із Словаччиною (також Латвією, Литвою, Болгарією, Румунією і Мальтою) та затвердила нову стратегію диференційованого підходу до країн-кандидатів у процесі переговорів [263].

Одним із найважливіших практичних кроків розширення ЄС на Схід стало проведення саміту Європейського Союзу в Копенгагені 12–13 грудня 2002 р., під час якого учасники ухвалити остаточне рішення щодо приєднання східноєвропейських держав до ЄС. Сторони досягнули домовленості й прийняли рішення про те, що з 1 травня 2004 р. десять країн – Польща, Угорщина, Чеська Республіка, Словаччина, Словенія, Латвія, Литва, Естонія і дві острівні держави – Мальта й Кіпр стануть повноправними членами Європейського Союзу. Укладену в межах Європейської Ради Угоду про приєднання було передано до Європейського Парламенту й офіційно підписано 16 квітня 2003 р. в Афінах, після чого пройшла ратифікація Угоди [263].

Висновки до розділу 3

1. Посткомуністичні конституції країн Центрально-Східної Європи стали фундаментом демократичної правової держави та забезпечували недопущення концентрації влади в руках авторитарного лідера. В них закріплені умови, необхідні для розвитку багатопартійності на основі принципу добровільності й рівності громадян, щоб метою впливати демократичними методами на формування політики держави. Встановлення демократичного правління означало, зокрема, створення цілком нової системи зв'язків між законодавчою й виконавчою владою.

2. Прийнявши нові демократичні конституції, центральноєвропейські держави сформували нову систему зовніш-

ньополітичних пріоритетів, основною складовою якої стала інтеграція до європейських і євроатлантичних структур. Відтак, пришвидшеними темпами відбувалося правове врегулювання питань, пов'язаних із розпуском ОВД та РЕВ.

3. Інтеграція країн Центрально-Східної Європи до Європейського Союзу проходила певні етапи, які умовно можна поділити так: а) створення Європейського банку реконструкції та розвитку, розробка Програми технічного сприяння центральноєвропейським країнам у проведенні економічних реформ (PHARE) – як основного фінансового інструмента реалізації «східної політики»; б) підписання Європейських угод у грудні 1991 р., у яких визначалися основні шляхи інтеграції центральноєвропейських країн до ЄС; в) прийняття «копенгагенських критеріїв» з червня 1993 р. до грудня 1997 р., результатом чого стали розроблені урядові програми розвитку країн-кандидатів; г) підписання Партнерських угод про вступ до ЄС у Люксембурзі в грудні 1997 р., основою яких слугували загальні принципи та спільні пріоритети співробітництва з виконання критеріїв членства. У березні 1998 р. розпочався переговорний процес з першою групою країн-кандидатів; д) Копенгагенський саміт 2002 р., коли було ухвалено остаточне рішення про розширення ЄС; е) 1 травня 2004 р. – приєднання 10 нових членів до ЄС (Польщі, Угорщини, Чехії й Словаччини, Латвії, Литви, Естонії, Словенії, Мальти та Кіпру); 4) завершення процесів інтеграції країн-кандидатів означало визнання європейською спільнотою завершеності процесів реформування правових інститутів колишніх держав світової системи соціалізму в руслі визнання ними загальнолюдських цінностей, демократизації суспільного життя, створення ринкової економіки.

ВИСНОВКИ

За результатами дослідження викладено теоретичні підсумкові положення та сформульовано практичні рекомендації:

1. Наприкінці ХХ сторіччя в країнах Центрально-Східної Європи відбулися так звані оксамитові революції, що завершилися, з одного боку, крахом локальних комуністичних режимів, а з іншого – прискорили розпад і ліквідацію всієї системи соціалізму. За короткий проміжок часу відбулися радикальні зміни в політичній, економічній та ідеологічній сферах суспільного життя центральноєвропейських народів.

З'ясовано, що уже в 1989–1991 рр. було здебільшого завершено демонтаж соціалістичної держави і права; закладено основи правової держави, політичного плюралізму та демократії; розпочато люстрацію в державному апараті, правоохоронних структурах, органах судочинства. На жаль, з усіх пострадянських республік подібна динаміка змін була характерна лише для держав Прибалтики, незалежна Україна свій історичний шанс на цьому етапі знехтувала.

2. Перемога демократичних сил на перших «вільних» виборах (у червні 1989 р. – у Польщі та в червні 1990 р. – у Чехословаччині) відкрила нові перспективи й шляхи розвитку країн ЦСЄ. Першочерговими завданнями реформаторів стали: а) ліквідація монополії на владу комуністичними партіями і законодавче закріплення багатопартійної системи; б) відмова від принципу «демократичного централізму» на користь децентралізації виконавчої влади, яка здійснювалася за принципом верховенства права; в) «чистка» державних управлінських структур, правоохоронних органів від осіб, які скомпроментували себе за роки попереднього режиму; г) вдосконалення національних правових систем; д) реформа конституційного, цивільного, господарського, криміналь-

ного законодавства та наближення його до західно-європейських стандартів. Внаслідок «оксамитових революцій» в країнах регіону через системні зміни в праві сформувалася нова сутність держави. Саме зміни у праві закріпили необоротність політичних процесів демократизації.

Нові політичні еліти не лише декларували необоротність змін, а й чітко дотримувалися обраної реформаторської лінії. Це стосується і «правих», і «лівих» політичних сил. У політиці перемін чинник радянського, а згодом російського тиску чи впливу відігравав другорядну роль саме в силу національної орієнтованості і «правих», і «лівих» реформаторів.

Серед представників різних політичних сил Польщі, Чехії і Словаччини не було розбіжностей в поглядах щодо основного вектора розвитку своїх країн, проте конкретні кроки в напрямку демократичних реформ іноді спричинювали гострі дискусії, вносили чимало хаосу в діяльність влади, призводили до розпаду урядових коаліцій та відставки урядів. Обстоювання власних інтересів з боку партій приводило до відкладання уже готових концепцій реформ та децентралізації. Наприклад, у Польщі, незважаючи на відновлення місцевого самоврядування уже в 1989–1990-х рр., подальшу роботу над реформуванням органів публічної влади було продовжено лише після перемоги правоцентристських сил на парламентських виборах 1997 р.

3. Встановлено, що пріоритетом перших конституційних змін у центральноевропейських державах було створення належної законодавчої бази та правових передумов для проведення реформи системи права загалом. Скасування керівної ролі комуністичних партій та реформування законодавчих органів забезпечили демократичний напрям реформи всіх правових інститутів. Форма державного правління трансформувалася із так званої народно-демократичної до класичної парламентської

республіки. Для становлення демократичної форми державного управління вирішальне значення мали закони і постанови, положення яких визначали правовий статус органів центральної влади, місцевого самоврядування, правоохоронних органів тощо, а також схвалення законів про люстрацію.

4. Доведено, що у всіх посткомуністичних країнах перехід від одного суспільного ладу до іншого супроводжувався утворенням перехідного суспільства – суспільства з приватною власністю. Першочерговими завданнями в напрямі реформування цивільного і господарського права стали приватизація, нові форми власності, нова структуризація галузей народного господарства, законодавча база, що формувала правове поле для функціонування ринкових механізмів. Використовувалися дві стратегії приватизації: а) вільний розподіл державної власності – ваучерна приватизація в Чехії; б) здебільшо грошового характеру – Польща. Особливо дискусійним було питання про реституцію, і від його зваженого вирішення багато в чому залежало не лише відновлення формальної справедливості, а й увесь подальший розвиток економіки.

До пріоритетних завдань у сфері приватизації державного майна віднесено такі: впорядкування приватизації об'єктів державної власності через удосконалення порядку корпоратизації державних підприємств та їх передприватизаційної підготовки; запровадження обов'язкового надання повної інформації про потенційних покупців об'єктів приватизації, їхніх засновників, учасників, зокрема фізичних осіб; проведення післяприватизаційної політики на засадах контролю взятих новими власниками зобов'язань.

5. З'ясовано, що деполітизація кримінального законодавства – найголовніший підсумок змін у кримінальному праві. Слід констатувати динамізм і конструктивність змін у цій галузі права. Зміни у кримінальному законодавстві Польщі та Чехословаччини були адаптовані до міжнародних актів та стандартів Євросоюзу.

6. Вказано, що важливим кроком у напрямі демократизації країн ЦСЄ стало прийняття Конституцій (у Польщі – 1997 р., у Чехії – 1992 р., у Словаччині – 1992 р.), що стали фундаментом демократичної правової держави. В них закріплені умови, необхідні для розвитку багато-партійності на основі принципу добровільності й рівності громадян з метою впливу демократичними методами на формування політики держави. Удосконалення роботи центральних органів влади сприяло стабілізації політичної ситуації та успішному вступу до Європейського Союзу.

7. Доведено, що «оксамитові революції» у країнах Центрально-Східної Європи та геополітичні зміни на європейському континенті сприяли формуванню нової системи зовнішньополітичних пріоритетів країн регіону. Головне завдання вони вбачали в інтеграції до Європейського Союзу. Зміни у праві Польщі, Чехії й Словаччини відбувалися під тиском і навіть диктатом Євросоюзу («копенгагенські критерії», Партнерські угоди про вступ). Незважаючи на таке зовнішнє втручання у справи суверенних держав, подібна практика може вважатися виправданою, оскільки в її основі лежала політична воля самих країн-кандидатів до зближення своїх систем права із законодавством ЄС.

8. На основі врахування досвіду країн Центрально-Східної Європи запропоновано такі заходи щодо вдосконалення системи права України:

- зміни в конституційному законодавстві: внести положення про розширення прав місцевого самоврядування, зокрема розширити повноваження обласних рад і одночасно ліквідувати районні ради; внести положення про скасування депутатської недоторканності, недоторканності суддів та прокурорів;

- зміни в цивільному та господарському законодавстві: внести положення щодо вдосконалення процедури банкрутства; внести положення щодо обов'язкового допуску іноземних інвесторів до приватизаційних торгів, що забез-

печило б реальну оцінку майна; здійснювати індивідуальний підхід до кожного об'єкта приватизації; внести положення щодо врегулювання діяльності малого та середнього бізнесу;

– зміни в кримінальному законодавстві: удосконалити структуру Загальної та Особливої частини КК України, а саме – виділити підрозділи усередині розділів залежно від видового об'єкта злочину (класифікувати злочин за певними критеріями: безпосередній об'єкт, спеціальний суб'єкт злочину, засоби скоєння злочину тощо), що дозволило б по-іншому визначити підстави відповідальності, уникнути помилок у кваліфікації злочинів; прийняти окремий закон про діяльність медіаторів у кримінальних справах, який визначив би основні засади проведення медіації, встановив вимоги до медіаторів, окреслив коло їхніх прав та обов'язків, визначив порядок оплати праці, соціального та пенсійного забезпечення, а також оподаткування доходів медіаторів.

Українське законодавство потрібно привести у відповідність до європейського законодавства, не лише враховуючи бажання України бути в Євросоюзі, задеклароване політичним керівництвом держави, а й з огляду на прогресивний характер європейської моделі. Вона максимально відповідає реаліям цивілізованого світу – політичним, економічним, релігійним, гендерним тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Законодавчі та нормативні документи

1. Ustawa Prawo o Sadzie Najwyszym : z dnia 20 wrzesnia 1984 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1994. – № 13. – Poz. 48.

2. Ustawa o Prokuraturze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej : z dnia 20 czerwca 1985 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1985. – № 31. – Poz. 138.

3. Ustawa Prawo o ustroju sądów powszechnych : z dnia 20 czerwca 1985 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1994. – № 7. – Poz. 25.

4. Ústavní zákon, kterým se mění ústavní zákon, č. 100 / 1960 Sb., Ústava Československé socialistické republiky : ze dne 29 listopadu 1989 r. // Sb. zákonů ČSSR. – 1989. – Č. 135. – S. 1073–1074.

5. Ústavní zákon o československé federaci, kterým se mění a doplňuje ústavní zákon, č. 143 / 1968 Sb. : ze dne 19 prosince 1989 r. // Sb. zákonů. – 1989. – Č. 161. – S. 1170.

6. Ústavní zákon o odvolávání poslanců zastupitelských sborů a volbe nových poslanců národních výborů : ze dne 23 januara 1990 r. // Sb. zákonů. – 1990. – Č. 14. – S. 38.

7. Ústavní zákon o zkrácení volebního období zákonodárnych sborů : ze dne 27 února 1990 r. // Sb. zákonů. – 1990. – Č. 45. – S. 222.

8. Zákon o volbách do Federálního shromáždění : ze dne 27 února 1990 r. // Sb. zákonů. – 1990. – Č. 47. – S. 225–237.

9. Ústavní zákon o změně názvu Československé socialistické republiky : ze dne 29 března 1990 r. // Sb. zákonů. – 1990. – Č. 81. – S. 362.

10. Zákon, kterým se mění a doplňuje trestní zákon : ze dne 2 dubna 1990 r. // Sb. zákonů. – 1990. – Č. 175. – S. 706–711.

11. Ustawa o Policji : z dnia 6 kwietnia 1990 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1990. – № 30. – Poz. 179.

12. Zákon o prokuratuře, kterým se mění a doplňuje zákon : ze dne 7 dubna 1990 r. // Sb. zákonů. – 1990. – Č. 168. – S. 662–664.

13. Zákon o občanských komisích působících v resortech ministerstev vnitra a o změně a doplnění zákona, č. 100 / 1970 Sb.; o služebním poměru příslušníků Sboru národní bezpečnosti, ve znění zákonů, č. 63 / 1983 Sb. a č. 74 / 1990 Sb. : ze dne 9 dubna 1990 r. // Sb. zákonů. – 1990. – Č. 169. – S. 664–665.

14. Ústavní zákon o československé federaci, kterým se mění a doplňuje ústavní zákon, č. 100/1960 Sb., Ústava Československé federativní republiky, a ústavní zákon, č. 143/1968 Sb. : ze dne 18 dubna 1990 r. // Sb. zákonů. – 1990. – Č. 100. – S. 402–403.

15. Zákon o soukromém podnikání občanů : ze dne 18 dubna 1990 r. // Sb. zákonů. – 1990. – Č. 105. – S. 462–468.

16. Ústavní zákon o státních symbolech České a Slovenské Federativní Republiky : ze dne 20 dubna 1990 r. // Sb. zákonů. – 1990. – Č. 102. – S. 413.

17. Ústavní zákon o československé federaci, a kterým se zkracuje volební období národních výborů, kterým se mění a doplňuje ústavní zákon, č. 100 / 1960 Sb., Ústava Československé socialistické republiky, a ústavní zákon, č. 143 / 1968 Sb. : ze dne 18 července 1990 r. // Sb. zákonů. – 1990. – Č. 294. – S. 1062–1063.

18. Ústavní zákon o změnách v soustavě federálních ústředních orgánů státní správy, v jejichž čele stojí člen vlády České a Slovenské Federativní Republiky : ze dne 19 července 1990 r. // Sb. zákonů. – 1990. – Č. 296. – S. 1064–1065.

19. Zákon o zmírnění následků některých majetkových křivd : ze dne 2 října 1990 r. // Sb. zákonů. – 1990. – Č. 403. – S. 1466–1469.

20. Ústavní zákon o navrácení majetku Komunistické strany Československa lidu České a Slovenské Federativní Republiky : ze dne 16 listopadu 1990 r. // Sb. zákonů. – 1990. – Č. 496. – S. 1850–1851.

21. Zákon, kterým se mění a doplňuje trestní zákon : ze dne 5 prosince 1990 r. // Sb. Zákonů. – 1990. – Č. 545. – S. 2042–2043.

22. Ústavní zákon, kterým se mění ústavní zákon, č. 143 / 1968 Sb., o československé federaci : ze dne 12 prosince 1990 r. // Sb. zákonů. – 1990. – Č. 556. – S. 2074–2078.

23. Zákon o podmínkách převodu majetku statů na jiné osoby : ze dne 26 února 1991 r. // Sb. zákonů. – 1991. – Č. 92. – S. 452–457.

24. Ústavní zákon o Ústavním soudu České a Slovenské Federativní Republiky : ze dne 27 února 1991 r. // Sb. zákonů. – 1991. – Č. 91. – S. 449–452.

25. Ústavní zákon, kterým se mění a doplňuje Ústava České a Slovenské Federativní Republiky, ve znění pozdějších předpisů : ze dne 16 července 1991 r. // Sb. zákonů. – 1991. – Č. 326. – S. 1426–1427.

26. Ústavní zákon o referendu : ze dne 18 července 1991 r. // Sb. zákonů. – 1991. – Č. 327. – S. 1428–1429.

27. Zákon o soudech a soudcích : ze dne 19 července 1991 r. // Sb. zákonů. – 1991. – Č. 335. – S. 1538–1551.

28. Zákon České národní rady o obecní policii : ze dne 21 června 1991 r. // Sb. zákonů. – 1991. – Č. 553. – S. 3564–3587.

29. Zákon, kterým se stanoví některé další předpoklady pro výkon některých funkcí ve státních orgánech a organizacích České a Slovenské Federativní Republiky, České republiky a Slovenské republiky : ze dne 4 října 1991 r. // Sb. zákonů. – 1991. – Č. 451. – S. 2106–2110.

30. Zákon, kterým se mění, doplňuje a upravuje občanský zákoník : ze dne 5 listopadu 1991 r. // Sb. zákonů. – 1991. – Č. 509. – S. 2410–2421.

31. Zákon, kterým se mění a doplňuje trestní zákon : ze dne 11 prosince 1991 r. / Sb. zákonů. – 1991. – Č. 557. – S. 2745–2751.

32. Zákon České národní rady o některých dalších předpoklady pro výkon některých funkcí obsazovaných ustanovením nebo jmenováním příslušníků Policie České republiky a příslušníků Vězeňské služby České republiky : ze dne 28 dubna 1992 r. // Sb. zákonů. – 1992. – Č. 279. – S. 1546–1549.

33. Ústava Slovenskej republiky : ze dne 1 septembra 1992 r. // Sb. zákonů ČSFR. – 1992. – Č. 460. – S. 2660–2678.

34. Ústava České republiky : ze dne 16 prosince 1992 r. // Sb. zákonů České republiky. – 1993. – Č. 1. – S. 3–17.

35. Zákon o organizácii Ustavneho Sudu Slovenskej republiky, o konani pred nim a o postaveni jeho sudcov : ze dne 20 januara 1993 r. // Sb. zákonů. – 1993. – Č. 38. – S. 222–231.

36. Zákon Národnej rady Slovenskej republiky o Policajnom zbore : ze dne 6 júla 1993 r. // Sb. zákonů. – 1993. – Č. 171. – S. 770–783.

37. Zákon o statnim zastupitelství : ze dne 9 listopadu 1993 r. // Sb. zákonů. – 1993. – Č. 283. – S. 1522–1527.

38. Konstytucja Rzeczpospolitej Polskiej : z dnia 2 kwietnia 1997 r. // Dziennik Ustaw Rzeczpospolitej Polskiej. – 1997. – № 78. – Poz. 483.

39. Ustawa Prawo o Tribunale Konstytucyjnym : z dnia 1 sierpnia 1997 r. // Dziennik Ustaw Rzeczpospolitej Polskiej. – 1997. – № 102. – Poz. 643.

40. Ustawa o Krajowym Rejestrze Sadowym : z dnia 20 sierpnia 1997 r. // Dzennik Ustaw Rzeczpospolitej Polskiej. – 2001. – № 17. – Poz. 209.

41. Ustawa Prawo bankowe : z dnia 29 sierpnia 1997 r. // Dzennik Ustaw Rzeczpospolitej Polskiej. – 1997. – № 140. – Poz. 939.

42. Ustawa o Administracji : z dnia 4 wrzesnia 1997 r. // Dzennik Ustaw Rzeczpospolitej Polskiej. – 1997. – № 141. – Poz. 943.

43. Ustawa o podziale terytorialnego kraju : z dnia 24 lipca 1998 r. / Dzennik Ustaw Rzeczpospolitej Polskiej. – 1998. – № 106. – Poz. 488.

44. Ustawa o służbie cywilnej : 18 grudnia 1998 r. // Dziennik Ustaw. – 1999. – № 49. – Poz. 483.

45. Ústavný zákon, č. 9, kterým sa mení a doplňa Ústava Slovenskej republiky, č. 460 / 1992 Sb. v znení ústavného zákona, č. 244 / 1999 Sb. : ze dne 14 junuára 1999 r. // Sb. zákonů SR. – 1999. – Č. 9. – S. 110–112.

46. Zákon o jednacim řadu Senátu : ze dne 11 dubna 1999 r. // Sb. zákonů. – 1999. – Č. 107. – S. 2583–2623.

47. Ustawa o swobodzie dzialalnosci gospodarczej : z dnia 19 listopada 1999 r. // Dzennik Ustaw Rzeczpospolitej Polskiej. – 2001. – № 173. – Poz. 1807.

48. Ústavní zákon, kterým se mění ústavní zákon České národní rady, č. 1 / 1993 Sb., Ústava České republiky, ve znění pozdějších předpisů : ze dne 9 srpna 2000 r. // Sb. zákonů ČR. – 2000. – Č. 300. – S. 4106.

49. Predseda Narodnej rady Slovenskej republiky Vyhlasuje úplne znenie Ústavy Slovenskej republiky, č. 460 / 1992 Sb., ako vyplýva zo zmien a doplneni vykonaných ústavným zákonom, č. 244 / 1998 Sb., ústavným zákonom, č. 9 / 1999 Z.z. ústavným zákonom, č. 90 / 2001 Sb. : ze dne 23 února 2001 r. // Sb. zákonů. – 2001. – Č. 135. – S. 1538–1560.

50. Ústavní zákon, kterým se mění ústavní zákon České národní rady, č. 1 / 1993 Sb., Ústava České republiky, ve znění pozdějších předpisů : ze dne 18 října 2001 r. // Sb. zákonů. – 2001. – Č. 395. – S. 8770–8771.

51. Nalez Ústavního soudu České republiky o návrhu skupiny 44 poslanců na zrušení zákona, č. 451 / 1991 Sb., kterým se stanoví některé další předpoklady pro výkon některých funkcí ve statních organech a organizacích České a Slovenske Federativní Republiky, České republiky a Slovenske republiky, ve znění pozdějších předpisů... : ze dne 5 prosince 2001 r. // Sb. zákonů. – 2001. – Č. 35. – S. 616–636.

Збірники праць

52. Европейский Союз: прошлое, настоящее, будущее : Документы Европейского Союза. – Т. 1 : Договоры, учреждающие Европейские сообщества. – М. : Междунар. изд. группа «Право», 1994. – 423 с.

53. Европейский Союз: прошлое, настоящее, будущее : Документы Европейского Союза. – Т. 2 : Единственный европейский акт. Договор о Европейском Союзе. – М. : Междунар. изд. группа «Право», 1994. – С. 45–238.

54. Коммерческий кодекс Чешской республики : Три кита чешского права : сб. кодексов / ред. П. Мейтув. – Прага, 1998. – С. 10–65.

55. Конституція Польської Народної Республіки : станом на 22 липня 1952 р. : Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн [навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і фак.] : у 2 т. / [за ред. В. Д. Гончаренка]. – К. : Ін Юре, 2008. – Т. 2. – С. 556–573.

56. Конституционное правосудие в посткоммунистических странах : сб. докладов / отв. ред. И. Г. Шаблинский. – М. : Институт права и публичной политики, 1999. – С. 17–20.

57. Сотрудничество с международными организациями : официальная справочная информация [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.polska.ru/polska/ekonomika/info_wspol.html.

58. Уголовный кодекс Республики Польша / научн. ред. А. И. Лукашов, Н. Ф. Кузнецова. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 234 с.

59. Уроки кризисного развития в Компартии Чехословакии и обществе после XIII съезда КПЧ : Документ, принятый на пленуме ЦК КПЧ в декабре 1970 г. – М. : Политиздат, 1971. – 64 с.

60. Agenda 2000 – Commision Opinion on the Czech Republic's Application for Membership of the European Union

[Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://europa.eu/archives/bulletin/en/bullset.htm>.

61. Agenda 2000 – Commision Opinion on Poland's Application for Membership of the European Union [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://europa.eu/archives/bulletin/en/bullset.htm>.

62. Agenda 2000 – Commision Opinion on Slovakia's Application for Membership of the European Union [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://europa.eu/archives/bulletin/en/bullset.htm>.

63. Agenda 2000 – Summary and conclusions of the opinions of Commission concerning the Applications for Membership to the European Union presented by the candidates Countries, DOC/97/8. Strasbourd / Brussels: European Commision, 15.07.1997. – 56 p. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.ena.lu/>.

64. Agenda 2000 – The challenge of enlargement, COM (97) 2000 final. – VOL. II / Brussels: Commision of the European Commission, 15.07.1997. – 67 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ena.lu>.

65. Biała Księga : przygotowanie krajów stowarzyszonych Europy Środkowej i Wschodniej do integracji z Rynkiem Wewnętrznym Unii Europejskiej / konsultacja nauk. Andrzej Wojciechowski. – Warszawa : Unia Europejska, 1995. – Cz. 2. – 436 s.

66. Centalnei Komitet tajnych archiwuw. Dekada Gierka 1970–1980 w t. zw. Komisji Grabskiego / Z. Białyski. – Warszawa : FAKT, 1990. – 240 s.

67. Charta 77. 1977–1989. Od moralni k demokracieke revoluci : Dokumentace / usp. V. Prečan. – Bratislava : Archa, 1990. – 252 s.

68. Commission Opinion. Towards a Closer Association with the Countries of Central and Eastern Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://europa.eu/documentation/official-docs/index_en.htm.

69. Comission Opinion on Poland's Application for Membership of the European Union : Comission of the European Communities [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://europa.eu/documentation/official-docs/index_en.htm.

70. Conclusions of the European Council (Copenhagen, June 1993) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://europa.eu/archives/bulletin/en/bullset.htm>.

71. Declaration of Prime Ministers of the Czech Republic, the Republic of Hungary, the Republic of Poland, the Slovak Republic on cooperation of the Group countries after their accession to the European Union [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.visegradgroup.org>.

72. Deset pražských dnů, 17–27 listopad 1989 : dokumentace. – Praha, 1990. – 672 s.

73. Diagnoza stanu terytorialnej administracji publicznej w Polsce // Samorząd terytorialny. – 2004. – № 1/2. – S. 3–35.

74. Dokumenty Komitetu Obrony Robotnikyw i Komitetu Samoobrony Spoiecznej «KOR» / wstkr i opr. A. Jastrębski. – Warszawa : PWN, 1994. – 292 s.

75. EC Commission, Enlarging the European Union : Accession Partnership with the Central European Applicant Countries (Brussels, 27 March 1998) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/archives/1995_99/index_da.htm.

76. European Agreement between the EU and the Czech Republic [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.europa.eu.int/celex>.

77. European Agreement between the EU and the Republic of Poland [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.europa.eu.int/celex>.

78. European Agreement between the EU and the Slovak Republic [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.europa.eu.int/celex>.

79. Funkcjonowanie i aparat Rady Ministrów i Prezesa Rady Ministrów : seria Materiały reformy administracji publicznej / wyd. Pełnomocnik Rządu ds. Reformy Administracji Publicznej. – Warszawa : Urząd rady Ministrów, 1993. – 158 s.

80. Grupa Wyszehradzka [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.visegradgroup.org>.

81. Informacja Najwyższej Izby Kontroli o wynikach kontroli wykonania budżetu państwa w 1998 r. : Część 05. – Warszawa : Kancelaria Prezesa Rady Ministrów, 1999. – 241 s.

82. Joint Statement by the Foreign Ministers of the European Community and the Visegrad countries // Bull. EC. – № 10. – 1992. – 36 p.

83. Myśl programowa opozycji demokratycznej w PRL (1976–1980) / wyb. i opr. E. Orłof i in. – Rzeszyw : Druk ZZPT, 1993. – 311 s.

84. Národní Program Přípravy ČR na členství v EU – 1999 (MZV ČR, Praha) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.psp.cz/kps/knih/katalog.html>.

85. Narodowa Strategia Integracji [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://polskawue.gov.pl/files/Documents/dok_przyjete_RM/Nsipl.pdf.

86. National Programme for Adoption of the Acquits, NPAA on 22 March 2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.psp.sl/docs/katalog.html>.

87. National Strategy for Regional Development [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.psp.cz/docs/texts/elections.html>.

88. NSZZ «Solidarność» (1980–1981) : Podstawowe dokumenty, kronika działalności, bibliografia / pod red. B. Pasierba. – Warszawa : Agencja DMNIPRESS, 1990. – 272 s.

89. Občanske forum. Listopad-prosinec 1989 : Dokumenty 2 díl / J. Suk. – Praha, 1998. – 330 s.

90. PHARE. Assistance for economic restructuring in the countries of Central and Eastern Europe : An operational guide. – Luxemburg : Office for Official Publications of the European Communities, 1992 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://aei.pitt.edu/10916/01/75899_1.pdf.

91. Phare Programme [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://europa.eu/legislation_summaries/enlargement/2004_and_2007_enlargement/e50004en.htm.

92. Porozumienie okr № giego stoiu (6 luty – 5 kwietnia 1989) : Dyskusja plenarna, dokumenty, notki biograficzne. – Warszawa : KIW, 1989. – 320 s.

93. Regular report 1998 from the Commission on Poland's progress towards accession [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://europa.eu/generalreport/en/rgset.htm>.

94. Regular report 1998 from the Commission on Czech Republic's progress towards accession [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://europa.eu/generalreport/en/rgset.htm>.

95. Regular report 1998 from the Commission on Slovakia's progress towards accession [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://europa.eu/generalreport/en/rgset.htm>.

96. Regular report 1999 from the Commission on Poland's progress towards accession [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://europa.eu/generalreport/en/rgset.htm>.

97. Regular report 1999 from the Commission on Czech Republic's progress towards accession [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://europa.eu/generalreport/en/rgset.htm>.

98. Regular report 1999 from the Commission on Slovakia's progress towards accession [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://europa.eu/generalreport/en/rgset.htm>.

99. Regular report 2000 from the Commission on Poland's progress towards accession [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://europa.eu/generalreport/en/rgset.htm>.

100. Regular report 2000 from the Commission on Czech Republic's progress towards accession [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://europa.eu/generalreport/en/rgset.htm>.

101. Regular report 2000 from the Commission on Slovakia's progress towards accession [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://europa.eu/generalreport/en/rgset.htm>.

102. Regular report 2001 from the Commission on the Czech Republic's progress towards accession [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.psp.cz/docs/texts/elections.html>.

103. Regular Report 2002 from the Commission on the Poland's progress towards accession [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://europa.eu/generalreport/en/rgset.htm>.

104. Regular Report 2002 from the Commission on Slovakia's progress towards accession [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://europa.eu/generalreport/en/rgset.htm>.

105. Relation between the European Parliament and the countries of Central and Eastern Europe // Ep. Working document. – 1997. – 44 p.

106. Rocznik statystyczny GUS. – Warszawa : GUS, 1995. – 242 s.

107. Securitas imperii 2 : Sborník k problematice bezpečnostních služeb. – Praha : MV ČR, 1994. – 588 s.

108. Stan Wojenny w Polsce : Dokumenty i materiały archiwalne 1981–1983 / Praca zespołowa pod kier. T. Walichnowskiego. – Warszawa : PWN, 2001. – 340 s.

109. Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.msz.gov.pl/index.php>.

110. Strategia Polskiej Współpracy na rzecz rozwoju [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.msz.gov.pl/start.php>.

111. Tajne dokumenty Biura Politycznego. PZPR a «Solidarność» 1980–1981 / Opr. Z. Wiodek. – Londyn : ANEKS, 1982. – 971 s.

112. Tajne dokumenty Biura Politycznego i Sekretariatu KC : Ostatni rok władzy 1988 – 1989 / Opr. S. Perzkowski. – Londyn : ANEKS, 1994. – 468 s.

113. The Charter of Paris for a New Europe (Paris, 21 November 1990) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ena.lu>.

114. The New democratic frontier: a country by country report on elections in Central and Eastern Europe / Ed. by Garber L. and Bjornlund E. – Washington, DC: National Democratic Institute for International Affairs, 1992. – 247 p.

115. Unia Europejska : Tylko fakty / Mike M. Pol. – Wydawnictwa Edukacyjne, 2003. – 96 s.

116. White Paper : Preparation of the Associated Countries of Central and Eastern Europe for Integration into the Internal Market of the Union / COM (95) 163 final, 3 May 1995 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://europa.eu/documentation/official-docs/white-papers/index_en.htm.

117. Wstępne założenia przebudowy administracji publicznej : Zespół do Reorganizacji Administracji Publicznej. – Warszawa, 1992. – 123 s.

118. Założenia i kierunki reformy administracji publicznej : Materiały reformy administracji publicznej / wyd. Pełnomocnik Rządu ds. Reformy Administracji Publicznej. – Warszawa : Urząd rady Ministrów, 1993. – 79 s.

119. Zrychlený tep dějin : Autentické záznamy jednání představitelů státní moci s delegacemi hnutí Občanské fórum a Verejnosť proti násiliu v listopadu a prosinci 1989 / uspořádal V. Hanzel. – Praha : OK Centrum, 1991. – 248 s.

Мемуари, спогади

120. Бальцерович Л. Социализм, капитализм, трансформація : Очерки на рубеже эпох / Л. Бальцерович ; [пер. с польск.]. – М. : Наука, Изд-во УРАО, 1999. – 352 с.

121. Буш Дж. Мир стал другим / Дж. Буш, Б. Скоукрофт ; [пер. с англ.]. – М. : Международные отношения, 2004. – 504 с.

122. Гавел В. Сила бессильных / В. Гавел ; [пер. с чешс. И. Шабловской, Л. Вихревой]. – Минск : Полифакт, 1991. – 126 с.

123. Горбачев М. С. Годы трудных решений : 1985–1992 гг. Избранное / М. С. Горбачев. – М. : Альфа-Принт, 1993. – 351 с.

124. Горбачев М. С. Жизнь и реформы : в 2 кн. / М. С. Горбачев. – М. : Новости, 1995. – Кн. 2. – 656 с.

125. Горбачев М. С. Перестройка и новое мышление для нашей страны и всего мира / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1988. – 271 с.

126. Киссинджер Г. Дипломатия / Г. Киссинджер ; [пер. с англ. В. В. Львова]. – М. : Ладомир, 1997. – 848 с.

127. Толстых В. «Многая Лета...» Михаилу Горбачеву–70 / В. Толстых. – М. : «Р. Валент», 2001. – 480 с.

128. Фалин В. М. Конфликты в Кремле. Сумерки богов по-русски / В. М. Фалин. – М. : Центрополиграф, 1999. – 394 с.

129. Шустер Р. Ультиматум. Спогади Президента Словацької Республіки / Р. Шустер ; [пер. зі слов.]. – К. : Основні цінності, 2003. – 480 с.

130. Ash T.G. The Magic Lantern: The Revolution of 89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague / T. G. Ash. – New York, 1990. – 75 p.

131. Balcerowicz L. 800 dni. Szok kontrolowany / L. Balcerowicz. – Warszawa : Wyd. ekonomiczne, 1992. – 179 s.

132. Méchýr J. Velký převrat či snad Revuce sametová? Několik informací, poznámek a komentářů o naší takřčené něžné revoluci a jejich osudech 1989–1992 / J. Méchýr. – Praha, 1999. – 359 s.

Монографії, підручники, статті

133. Агонія комуністичного режиму в Польщі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.djerelo.com/index.php>.

134. Алебастрова И. А. Основы американского конституционализма / И. А. Алебастрова. – М. : Юриспруденция, 2001. – 160 с.

135. Алексеенко І. Г. Європейська модель конституційної юстиції : теоретико-правові проблеми становлення і розвитку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / І. Г. Алексеенко. – К., 2001. – 16 с.

136. Андресюк Б. На шляху до громадянського суспільства. Європейський контекст суспільно-політичного розвитку України / Б. Андресюк. – К., 2000. – 136 с.

137. Бобровик С. В. Компроміс і конфлікт : методологічні підходи до дослідження / С. В. Бобровик // Правова держава. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2009. – Вип. 20. – С. 110–117.

138. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від середньовіччя до сьогодення / П. Вандич. – К. : Критика, 2004. – 464 с.

139. Вахрамеев А. В. Страны Восточной Европы : время кардинальных перемен / А. В. Вахрамеев, М. А. Дерябина, А. А. Язькова. – М., 1990. – 64 с.

140. Газін В. П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2002 роки) : [навч. посіб. для студ. істор. спец. вищих навч. закладів] / В. П. Газін, С. А. Кошилов. – К. : Либідь, 2004. – 624 с.

141. Грицяк І. А. Право та інституції Європейського Союзу : [навч. посіб.] / І. А. Грицяк. – К. : К.І.С., 2006. – 300 с.

142. Гришук В. К. Уголовная ответственность коллективных субъектов по законодательству Республики

Польша / В. К. Гришук // Уголовное право : стратегия развития в XXI веке. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. – С. 323–326.

143. Дюррозель Ж. Б. Історія дипломатії від 1919 р. до наших днів / Ж. Б. Дюррозель ; [пер. з фр. Є. Марчівею, Л. Погореловою, В. Чайковського]. – К. : Основи, 1999. – 903 с.

144. Евстегнеев Р. Н. Десять лет экономических реформ в странах Центральной и Восточной Европы / Р. Н. Евстегнеев // Россия и современный мир. – М. : ИНИОН РАН, 2003. – № 2 (39). – С. 68–83.

145. Жангола Р. Досвід країн Вишеградської четвірки на шляху до ЄС: можливості для України : Аналітичні оцінки / Р. Жангола. – Нац. ін-т стратегічних досліджень (Закарпатський філіал) ; Фонд ім. Ф. Еберта. [ред. кол. : В. І. Андрійко, О. С. Власюк, С. І. Мітряєва (гол. ред.)]. – Ужгород : Вид-во Падяка, 2003. – С. 26–32.

146. Загальна теорія держави і права / [за ред. В. В. Копейчікова]. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 320 с.

147. Загальна теорія держави і права : [підруч. для студ. юрид. вищих навч. закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.]. – Х. : Право, 2009. – 584 с.

148. Задорожнюк Э. Г. Революции 1989 г. и процессы становления новой региональной идентичности Центральной Европы / Э. Г. Задорожнюк // Славяноведение. – М., 2000. – № 3. – С. 14–32.

149. Задорожнюк Э. Г. Социал-демократия в Центральной Европе / Э. Г. Задорожнюк ; [отв. ред. д-р филос. наук Ю. С. Новопашин]. – М. : Academia, 2000. – 312 с.

150. Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – 752 с.

151. Иванов И. Расширение Евросоюза : сценарий, проблемы, последствия / И. Иванов // МЭиМО. – 1998. – № 9. – С. 22–33.

152. История антикоммунистических революций конца XX века: Центральная и Юго-Восточная Европа / [отв. ред. Ю. С. Новопашин]. – М. : Наука, 2007. – 397 с.

153. Історія Центрально-Східної Європи : [посіб. для студентів істор. і гуманіт. фак. ун-тів] / [за ред. Л. Зашкільняка]. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 660 с.

154. Кельман М.С. Теорія держави : [навч. посіб.] / М. С. Кельман. – Тернопіль, 1997. – 330 с.

155. Ковальова О. Зближення законодавства Європейського Союзу з правовими системами держав-кандидатів на вступ до ЄС / О. Ковальова // Право України. – 2003. – № 9. – С. 138–142.

156. Компетенція урядів. Урядова правотворчість [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.djereelo.com/index.php>.

157. Конституційне право зарубіжних країн : [навч. посіб.] / [за заг. ред. В. О. Ріяки]. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 512 с.

158. Копійка В.В. Європейський Союз : заснування і етапи становлення / В. В. Копійка, Т. І. Шинкаренко. – К. : Ін Юре, 2001. – 448 с.

159. Кривогуз И. М. Крушение «реального социализма» в Европе и судьбы освободившихся народов / И. М. Кривогуз. – М., 2001. – 198 с.

160. Латыш М. В. «Пражская весна» и реакция Кремля / М. В. Латыш. – М. : [б. и.], 1998. – 383 с.

161. Люстрация в Центральной и Восточной Европе [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.agentura.ru/library/lustracia>

162. Лемак В. Адаптація конституційної системи Словацької Республіки до вимог європейської інтеграції (реформа 2001 р.) / В. Лемак // Держава і право : зб. наук. пр. – 2002. – Вип. 18. – С. 93–98.

163. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн [навч. посіб.] / В. С. Макарчук. – [вид. 4-те, доп.]. – К. : Атіка, 2004. – 616 с.

164. Матыцин С. «Шоковая терапия» в Польше : опыт и выводы / С. Матыцин, И. Сеницина, Н. Чудакова // *Международная жизнь*. – 1992. – № 5. – С. 71–81.

165. Мірошніченко М. Системно-інформаційний підхід у дослідженні правової системи / М. Мірошніченко // *Право України*. – 2006. – № 8. – С. 35–38.

166. Навроцький В. О. Кримінальне законодавство зарубіжних держав : питання особливої частини / В. О. Навроцький. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – 56 с.

167. Некипелов А. Д. Постсоциалистические трансформации : основные направления исследований ИМЭПИ РАН / А. Д. Некипелов // *Новая и новейшая история*. – 1999. – № 3. – С. 3–17.

168. Норман Д. Європа : Історія / Д. Норман ; [пер. з англ. П. Тарашука]. – К. : Основи, 2000. – 1463 с.

169. Огляд зарубіжного законодавства. Польща [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kiev-chamber.org.ua/uk/zakon1-2-ua>.

170. Ослунд А. Строительство капитализма : Рыночная трансформация стран бывшего советского блока / А. Ослунд ; [пер. с англ. Н. А. Ранневой, А. Ю. Молоканова]. – М. : Логос, 2003. – 720 с.

171. Островерх О. Приватизація і реприватизація : вітчизняна практика та зарубіжний досвід / О. Островерх // *Вісник Львівського університету*. – 2008. – Вип. 40. – С. 375–377. – (Серія економічна).

172. Павлов Н. В. Объединение Германии / Н. В. Павлов. – М. : Международные отношения, 1993. – 342 с.

173. Переход к демократии стран Центральной и Восточной Европы в сравнительной перспективе / под ред. А. Антошевского и Р. Хербута ; [пер. с пол.]. – Донецк : Донбасс, 2001. – 302 с.

174. Поздняков В. Новые страны на пороге Европейского Союза / В. Поздняков, С. Ганжа // *Международная жизнь*. – 1999. – № 3. – С. 37–44.

175. «Празька весна» 1968 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.djereho.com/index.php>.

176. Пухтецька А. Європейські принципи адміністративного права : поняття і система / А. Пухтецька // Право України. – 2006. – № 10. – С. 15–19.

177. Рабінович П. М. Наука філософії права : до характеристики предмета й методології / П. М. Рабінович // Проблеми філософії права. – К. ;Чернівці : Рута, 2003. – Т. 1. – С. 22–25.

178. Рабінович П. М. Основи загальної теорії держави та права [навч. посіб.] / П. М. Рабінович. – [вид. 6-те]. – Х. : Консум, 2002. – 160 с.

179. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави [навч. посіб.] / П. М. Рабінович. – [вид. 10-те, доп.]. – Львів : Край, 2008. – 224 с.

180. Раймент П. Трудный путь к рыночной экономике : реальности и иллюзии / П. Раймент // МЭиМО. – 1996. – № 5. – С. 64–77.

181. Решетников П. Прокуратура Республики Польша / П. Решетников // Законность. – 1991. – № 10. – С. 64–66.

182. Самоврядування та територіальна організація влади в Польщі / [Я. Гонцяж, Н. Гнидюк, О. Куленкова, В. Гуменюк] ; за заг. ред. Я. Гонцяжа. – К. : Міленіум – Вид-во УАДУ, 2001. – 184 с.

183. Сафаров Н. А. Европейский ордер на арест: трансформация процесса экстрадиции / Н. А. Сафаров // Московский журнал международного права. – 2003. – № 4. – С. 194–215.

184. Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти : [монографія] / В. М. Селіванов. – К. : Ін Юре, 2002. – 724 с.

185. Семененко И. Группы интересов в Европейском Союзе: региональный аспект / И. Семененко // МЭиМО. – 1998. – № 4. – С. 26–34.

186. Серватко Т. Проблеми боротьби з організованою злочинністю в Польщі та в Україні : автореф. дис. на здо-

буття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Т. Серватко. – К., 2002. – 19 с.

187. Системная история международных отношений : События и документы. 1918–2003 : в четырех томах / [под ред. А. Д. Богатурова]. – М. : Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2003. – Т. 3 : События. 1945–2003. – 720 с.

188. Скакун О. Ф. Теория государства и права : [учебник] / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум ; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.

189. Современные международные отношения : [учебник] / [под ред. А. В. Торкунова]. – М. : РОССПЭН, 2001. – 584 с.

190. «Солідарність» та системні трансформації у Центрально-Східній Європі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.solidarnosc.gov.pl/files/rola_solidarnosci/rola_solidarnosci_ukr.do.

191. Соловійова О. Є. Світовий досвід інституту закриття кримінальних справ за примиренням винного з потерпілим / О. Є. Соловійова // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2002. – Вип. 18. – С. 228–232.

192. Страшун Б. А. Конституционные перемены в Восточной Европе. 1989–1990 / Б. А. Страшун. – М. : Юридическая литература, 1991. – 207 с.

193. Стрільчук Р. Особливості сучасного соціально-економічного розвитку східноєвропейських країн (на прикладі радикальних економічних реформ у Польщі) / Р. Стрільчук // Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1997. – № 3. – С. 66–69.

194. Струтинський В. Політична відповідальність правлячих еліт у посткомуністичному суспільстві : етичний вимір проблеми / В. Струтинський // Політичні та соціологічні студії. Збірник наукових праць / Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича, кафедра політології та соціології. – Чернівці : Місто, 2000. – С. 165–176.

195. Струтинський В. Польська об'єднана робітничка партія і незалежна профспілка «Солідарність» в умовах соціально-політичного конфлікту (серпень 1980 – грудень 1981 р.): методи діяльності та їх наслідки / В. Струтинський // Науковий вісник Чернів. нац. ун-ту ім. Юрія Федьковича : зб. наук. пр. – Чернівці : Рута, 2002. – С. 284–300. – (Серія : Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини).

196. Тарахонич Т. І. Методологічні підходи та принципи дослідження правового регулювання / Т. І. Тарахонич // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 3. – С. 15–19.

197. Тисменяну В. Поворот у політиці : Східна Європа від Сталіна до Гавела / В. Тисменяну ; [пер. з англ. А. Д. Гриценка]. – К. : Мегатайп, 2003. – 336 с.

198. Тихомиров О. Юридична компаративістика як сучасний етап розвитку порівняльного правознавства / О. Тихомиров // Право України. – 2006. – № 5. – С. 34–36.

199. Тоді Ф. Нарис історії Європейського Союзу / Ф. Тоді ; [пер. з англ. М. Марченко]. – К. : К.І.С., 2001. – 136 с.

200. Уроки реформ : За матеріалами міжнародної конференції, 1994, Київ / Додаток до журналу «Economic Policy» ; [пер. з англ.]. – К. : Основи, 1995. – 219 с.

201. Федуняк С. Посткомуністичні трансформації як чинник еволюції системи міжнародних відносин / С. Федуняк // Політичні та соціологічні студії : зб. наук. пр. – Чернівці : Місто, 2000. – Т. 1. – С. 109–115.

202. Фрідман Р. Приватизація в Центральній Європі / Р. Фрідман, А. Рапачинський, Дж. Ерл ; [пер. з англ. В. Мусієнко, В. Овсієнко]. – К. : Основи, 1994. – 301 с.

203. Фрідман Р. Приватизація у Східній Європі : чи всі можливості держави вичерпано? / Р. Фрідман, А. Рапачинський ; [пер. з англ.]. – К. : Основи, 1995. – 276 с.

204. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи : порівняльний аналіз, проблеми, гармонізація : [монографія] / М. І. Хавронюк. – К. : Юрисконсульт, 2006. – 1048 с.

205. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века : в 3 т. / [за ред. А.Д. Некипелова]. – М. : Наука, 2002. – Т. 2: От стабилизации к кризису (1966–1989). – 2002. – 516 с.

206. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века : в 3 т. / [за ред. А.Д. Некипелова]. – М. : Наука, 2002. – Т. 3: Трансформации 90-х годов. – Ч. 1. – 464 с.

207. Чебанов С. Иностранные инвестиции: тенденции 90-х годов / С. Чебанов // Мировая экономика и международные отношения. – 1997. – № 3. – С. 19–33.

208. Чеботар С.І. Економічні реформи в Польщі : українсько-польські порівняльні дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.05.01 «Світове господарство і міжнародні економічні відносини» / С. І. Чеботар. – Тернопіль, 2001. – 21 с.

209. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн : [підручник] / В. М. Шаповал. – [4-те вид., стер.]. – К. : АртЕк, 2001. – 264 с.

210. Юлдашев О. Х. Міжнародне приватне право : Теоретичні та прикладні аспекти / О. Х. Юлдашев. – К. : МАУП, 2004. – 576 с.

211. Antoszewski A. Demokracje zachodnoeuropejskie. Analiza porownawcza / A. Antoszewski, R. Herbut. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996. – 228 s.

212. Balga J. Policia, pravo a etika / J. Balga // Časopis pro vpravni vědu a praxi. – 1999. – Č. 1. – S. 25.

213. Československo 1989. Rok na náměstích / [Jiří Všecká a kol. Jiří Doležal]. – Praha : Academia, 1990. – 152 s.

214. Cibulka Ľ. Ustava SR s akcentom na postavenie prezidenta SR // Aktuální otázky českého a československého konstitucionalismu. Sborník příspěvků z vědecké konference věnované prof. JUDr. B. Baxovi / Ľ. Cibulka. – Brno : Masarykova univerzita, 1993. – S. 86.

215. Cibulka Ľ. Volby prezidenta Slovenskej republiky / Ľ. Cibulka // Justična Revue. – 1999. – Č. 4. – S. 38–43.

216. Čič M. Problemy a perspektivy Ústavy Slovenskej republiky / M. Čič // *Právnik*. – 1999. – Č. 4. – S. 289–297.

217. Dědič J. K některým otázkám právní úpravy podnikání v živnostenském zákoně / J. Dědič // *Právo a zákonnost*. – 1992. – Č. 1. – S. 15–25.

218. Drgonec J. Tlačové právo na Slovensku / J. Drgonec. – Bratislava : Archa, 1995. – 191 s.

219. Ďurica M. Dejiny Slovenska a Slovákov / M. Ďurica. – Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1996. – 288 s.

220. Ferens A. Reforma administracji publicznej w Polsce. Wybrane aspekty zmian systemowych i ich skutki / A. Ferens, E. Zgud-Pawełec ; [red. A. Ferens], Administracja publiczna. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2002. – 186 s.

221. Gál F. Problém česko-slovenských vztahů po novembri 1989 cez prizmu politiky // *Dnešní krize česko-slovenských vztahů* / F. Gál [a kol.] – Praha : Sociologické nakladatelství, 1992. – S. 20–39.

222. Glikman P. Sektor publiczny a prywatny w gospodarce polskiej / P. Glikman // *Ekonomista*. – 1997. – № 3. – S. 373–391.

223. Gorzelak G. Central Europe in Transition-Towards EU Membership / G. Gorzelak, E. Ehrlich, L. Faltan, M. Illner. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2001. – 286 p.

224. Gorzelak G. Decentralizacja terytorialnej organizacji kraju : założenia, przygotowanie, ustawodawstwo / G. Gorzelak. – Warszawa : Raporty CASE, 1999. – 60 s.

225. Grabiński T. Ugrupowania polityczne mniejszości węgierskiej w republice Słowackiej / T. Grabiński // *Z badań nad współczesną problematyką państw Europy Środkowej i Wschodniej* / [pod redakcją Janusza Abbina i Janusza m. Kupczaka]. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000. – 377 s.

226. Herrnfeld H. H. Recht europäisch. Rechtsreform und Rechtsangleichung in den Visegrad-Staaten /

H. H. Herrnfeld. – Hüllhorst : Verlag Bertelsmann Stiftung, 1995. – 182 s.

227. Izdebski H. Administracja publiczna. Zagadnienia ogólne / H. Izdebski, M. Kulesza. – Warszawa : Liber, 2004. – 396 s.

228. Jehlička O. Nad novelou občanskeho zákoniku / O. Jehlička // Pravo a zákonnost. – 1992. – Č. 2. – S. 57–61.

229. Jičinsky Z. Československy parlament v polistopadovom vývoji [monografie] / Z. Jičinsky. – Praha, 1993. – 175 s.

230. Kindl M. Restituce a privatizace, opomijene otázky / M. Kindl // Právník. – 1993. – Č. 5. – S. 374–385.

231. Klima K. Ústavní pravo / K. Klima. – Praha, 1995. – 225 s.

232. Knapp V. Aktuální problémy systému československého práva / V. Knapp // Právník. – 1990. – Č. 11. – S. 961.

233. Krejčí O. Kniha o volbach / O. Krejčí. – Praha : Victoria publishing, 1994. – 353 s.

234. Kulesza M. Polskie doświadczenia w zarządzaniu reformą decentralizacyjną // Samorząd terytorialny. – 2002. – № 9. – S. 5–34.

235. Kusý M. Stav ľudských práv / Slovensko 1997. Súhrnná správa o stave spoločnosti a trendoch na rok 1998 / M. Kusý ; [ed. M. Butora a M. Ivantyšin]. – Bratislava : Institut pre verejné otázky, 1998. – S. 139–154.

236. Kwaśniewski A. Wywiad dla polskiej agencji pracowej przed szczytem kompromis / A. Kwaśniewski. – Warszawa, 1998. – S. 191–192.

237. Leška V. Zvláštnosti transformace slovenské společnosti V. Leška // Praha : Mezinárodní politika. – 1998. – № 6. – S. 25–27.

238. Maresceau M. On Association, Partnership, Pre-accession and Accesion, in Enlarging the European Union. Relations between the EU and Eastern Europe / M. Maresceau. – London, 1997. – 125 p.

239. Markoff J. Waves of democracy: social movements and political change / J. Markoff. – Thousand Oaks, Calif. : Pine Forge Press, 1996. – 174 p.

240. Mlynář Z. Krize v sovětských systémech od Stalina ke Gorbačovovi (Příspěvek k teoretické analýze) / Z. Mlynář. – Praha, 1991. – 159 s.

241. Olson D. První volební období demokratického parlamentu v ČSFR : Federalní shromáždění 1990 – 1992 (komparační pollé) / D. Olson, J. Reschova, J. Syllova // Právník. – 1993. – Č. 2. – S. 125.

242. Orvinsky L. Zákon o štatnej službe príslušníkov Policajneho zboru / L. Orvinsky // Policajna teoria a prax. – 1998. – Č. 2. – S. 48.

243. Otáhal M. Opozice, moc, společnost 1969 – 1989 / M. Otáhal. – Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994. – 124 s.

244. Paradowska J. Pełniący obowiązki / J. Paradowska // Polityka. – 2 czerwca 2001. – S. 22–24.

245. Parulski K. Reforma prokuratury / K. Parulski // Prokurator. – 2004. – № 2. – S. 5–13.

246. Pavlíček V. Ústava a ústavní řád České republiky / V. Pavlíček, J. Hřebejk. – Praha, 1994. – 502 s.

247. Prochazka J. Povaleční Československo 1945–1989 / J. Prochazka. – Praha, Univerzita Karlova, 1991. – 227 s.

248. Przeworski A. Democracy and the market, political and economic reforms in Eastern Europe and Latin America / A. Przeworski. – N. Y. : Cambridge Univ. Press, 1991. – 210 p.

249. Regulski G. Rządowy system decyzyjny w Polsce. Studium politologiczne / G. Regulski. – Warszawa : Liber, 2002. – 276 s.

250. Rydlewski G. Integracja europejska jako wyzywanie dla administracji publicznej w Polsce / Polityka zagraniczna i wewnętrzna państwa w procesie integracji europejskiej / G. Rydlewski ; [red. E. Halizak]. – Warszawa, 2004. – S. 63–84.

251. Šimiček V. Nedostatky právní upravy financování politických stran a některé návrhy na jejich odstranění / V. Šimiček // *Politologický časopis*. – 1998. – Č. 2. – S. 161–170.

252. Šimko J. Vystúpenie na vedeckej konferencii «Ústava SR a jej legislatívne perspektívy» 4 marca 1999 v Tatranskej Javorine / J. Šimko // *Justičná Revue*. – 1999. – Č. 4. – S. 20–37.

253. Skorupka J. Prawo karne gospodarcze. Zarys wykładu / J. Skorupka. – Warszawa : LexisNexis, 2005. – 224 s.

254. Slovensko v šedej zone? Rozširovanie NATO, zlyhania a perspektívy Slovenska / [ed. M. Butora, F. Šebej]. – Bratislava, 1998. – 255 s.

255. Stuglik D. Polityka wobec zagranicznych inwestycji w Polsce / D. Stuglik // *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej*. – 1996. – S. 87–92.

256. Szomolányi S. November'89. Otvorenie prechodu a jeho aktéri na Slovensku / S. Szomolányi // *Soudobé dejiny*. – 1999. – Č. 4. – S. 421–442.

257. Teryngel J. K novele trestního zákona / J. Teryngel // *Právo a zákonnost*. – 1990. – Č. 9. – S. 515–524.

258. The New Great Transformation? Change and Continuity in East-Central Europe / [edited by C. A. Bryant and E. Mokrzycki]. – London ; N. Y. : Routledge, 1994. – 228 p.

259. Vantuch P. Doživotní trest odnětí svobody a jeho výkon / P. Vantuch // *Právo a zákonnost*. – 1992. – Č. 4. – S. 240–247.

260. Wolchik, Sharon L. Czechoslovakia in transition / Wolchik, L. Sharon. – London, 1991. – 390 s.

261. Zagórski Z. Strukturalne bariery transformacji i integracji a społeczeństwo Polski / Z. Zagórski. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996. – 196 s.

Довідкова література

262. Волошин Ю. О. Юридична енциклопедія : принцип : в 6 т. / Ю. О. Волошин ; [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Українська енциклопедія. – 2003. – Т. 5. – 736 с.

263. Глосарій термінів Європейського Союзу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.europa.dovidka.com.ua>.

264. Законотворчість : словник термінів і понять з міжнародного та європейського права. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2005. – 160 с.

265. Європейський Союз : словник-довідник / [ред. Ю. Марченко]. – К. : К.І.С., 2001. – 152 с.

266. Оніщенко Н. М. Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / Н. М. Оніщенко ; [відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко]. – К. : Ін Юре, 2003. – 1232 с.

267. Польша. Вопросы и ответы : справочник / [общ. ред. и сост. В. А. Светлова]. – М. : Политиздат, 1991. – 192 с.

268. Польша твій діловий партнер : довідник. – Варшава : Інститут кон'юктур і цін зовнішньої торгівлі, 2005. – 181 с.

269. Правовые системы стран мира : энциклопедический справочник / [отв. ред. А. Я. Сухарев]. – [2-е изд.]. – М. : НОРМА-ИНФРА, 2001. – 840 с.

270. The Financial System in Poland. 1995–1996. – Warsaw : Mediabank, 1996. – 232 p.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

БОГДАНА МЕЛЬНИЧЕНКО

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПЕРЕТВОРЕННЯ
В ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ
НАПРИКІНЦІ ХХ СТ.
(НА МАТЕРІАЛАХ ПОЛЬЩІ, ЧЕХІЇ
ТА СЛОВАЧЧИНИ)

Монографія

Комп'ютерна верстка

Г.І. Пастушок

Друк

А.М. Ходачок

Здано до набору 25.04.2012 р. Підписано до друку 03.05.2012 р.

Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк арк. 11,86.

Тираж 300 прим. Зам. № 71-12.

Львівський державний університет внутрішніх справ

Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.